

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
АКАДЕМИК

№2, 259. 11.11.2024 г.

www.journal-academic.com

“Международный научный журнал АКАДЕМИК”

№ 2 (259), 2024 г.

НОЯБРЬ, 2024 г.

Издаётся с июля 2020 года

Астана
2024

Содержание

МЕМЛЕКЕТТИК АУДИТТИ ЦИФРАНДЫРУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ Әбдікадыр Аяжан Ерқанжарқызы.....	4
АВТОКӨЛІК КЕШЕНДЕРІН БАСКАРУДЫҢ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ МЕН СИПАТТАМАЛАРЫН ТАЛДАУ Мұратбай Руфина Серікқызы, Шынтасұлы Нарұл, Жанбирова Жумажан Гинаятович.....	9
ПЛАСТИКАЛЫҚ ХИРУРГИЯ ӨЛЕУМЕТТИК ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ ДАМУЫ Сарыбай М.Ә., Далихан А.Б.....	13
ПРОБЛЕМЫ С ТРУДОУСТРОЙСТВОМ ВЫПУСКНИКОВ ЮРИДИЧЕСКИХ ВУЗОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ Собакар Антонина Петровна.....	16
ФИЗИКАЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТЕР ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН САНДЫҚ ЗЕРТХАНАЛАРДЫ ТАЛДАУ Макусов Еламан Берикович.....	21
THE IMPACT OF PEDAGOGICAL APPROACHES ON PERFECTIONISM AND MENTAL HEALTH IN GRADUATE STUDENTS Anei Akmagambetova, Jandarbekov Zhantore, Almaz Sydykov.....	25
КАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАР АЯСЫНДАҒЫ ҰСТАУ ШАРТТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ЖЕТІЛДІРУ Адилбекова Айнур.....	30
РАЗВИВАЮЩИЕСЯ ТЕХНОЛОГИИ В ЛАБОРАТОРНОЙ МЕДИЦИНЕ: ОПРЕДЕЛЕНИЯ, МЕТРИКИ И ПРОЦЕСС ВНЕДРЕНИЯ Бабанаева Әйгерім Ғабитқызы, Нарманова Орынгуль Жаксыбаевна.....	34
ЭФФЕКТИВНОСТЬ СОЧЕТАНИЯ КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКИХ МЕТОДОВ И АКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ К ОБУЧЕНИЮ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ Куандық Санжар Булатұлы, Жулумбетов Арыстан, Анапин Адильбек.....	37
БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН ЖОБАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ АРҚЫЛЫ САБАҚ ӨТКІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ Тойлыбаева Зере Романқызы.....	41
ОМАР ШОРАЯҚҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР Байбатша Д.М.....	44
TEMPERAMENT AND PROFESSIONAL CHOICE: THE INFLUENCE OF PSYCHOTYPE ON THE CHOICE OF SPECIALTY AMONG STUDENTS Abutalipova Raziya, Murzagaliyev Arman, Oralova Assel, Seilkhanov Damir.....	49
CULTURALLY RESPONSIVE TEACHING IN KAZAKHSTAN: CHALLENGES AND PROSPECTS Nurmaganbet Zhuldyz Kuralkyzy.....	63
HOW IB PYP PREPARES CHILDREN FOR SCHOOL EDUCATION Nurmaganbet Zhuldyz Kuralkyzy.....	65
CHARACTERISTICS OF ADULT EDUCATION AND THE ROLE OF CULTURALLY RESPONSIVE TEACHING Nurmaganbet Zhuldyz Kuralkyzy.....	67
КИБЕРБУЛЛИНГ - ДЕТИ И ТРАВЛЯ Құттыбай Жансая Сапарқызы.....	69
ЖАҢА МЕДИА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ БАҚ-ҚА ӨСЕРІ Алтекова Инжу Сержановна, Дюсекова Жасмин Ерлановна.....	72
КОМПЕНСАЦИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА: МЕХАНИЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ Горбачев Дмитрий Викторович.....	77
МАРҚАҚОЛ ТЕҢГЕ БАЛЫҒЫНЫҢ (GOBIO ACUTIPINNATUS MEN'SHIKOV, 1938) ЖАҚ СҮЙЕКТЕРІМЕН ЖЕЛБЕЗЕК ҚАҚПАҒЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ Бауырбекқызы Ляззат.....	80
КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАКТИКА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА Толуханов Мухтар Канатович, Тузубекова Мадина Конратбаевна.....	84
ҚАТЫНСУ ӨЗЕНІНЕН (АЛАҚОЛ БАССЕЙНІ) ТЕҢБІЛ ТАЛМА-БАЛЫҒЫ (TRIPLOPHYSA STRAUCHII) Абдрахманов Жаксыбек Болатбекович.....	89
АУТИЗМ СПЕКТР БҰЗЫЛЫСЫ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ӨЛЕУМЕТТИК-КҮНДЕЛІКТІ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ Құтымбай Аяжан Мұнайтасқызы, Ауаева Ақбота Нұрсұлтановна.....	92
СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕ БҰЗЫЛЫСЫ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТКЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ Ізбасар Ақбота Полатқызы, Ауаева Ақбота Нұрсұлтановна.....	98
ТІЛ ҚАЗЫНАСЫ: ВОЗРОЖДЕНИЕ ЕДИНСТВА ЧЕРЕЗ ЗНАНИЯ Исаева Айгуль Арасбековна, Утемғалиева Н.А., Аваков Р.А.....	105
ҚАРАТАЛ ӨЗЕНІНДЕГІ (БАЛҚАШ БАССЕЙНІ) БАЛҚАШ ҚАРА-БАЛЫҒЫНЫҢ (SCHIZOTHORAX ARGENTATUS) МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ Темирғасов Жанболат Мухамедкалиевич.....	107
БҰҚТЫРМА СУ ҚОЙМАСЫНДАҒЫ ТҰҚЫ ТҰҚЫМДАС (CYPRINIDAE) БАЛЫҚТАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ Сайфуллина Аружан Сайфуллақызы.....	110
ЗИЯТЫ ЖЕҢІЛ ТҮРДЕ ЗАҚЫМДАЛУЫ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЛЕУМЕТТИК ТҮРМЫСТЫҚ БАҒДАРЛАУ САБАҒЫНДА ДЕРБЕСТІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ Ауаева Ақбота Нұрсұлтановна, Жақыпбай Балжан Мұхитқызы.....	115

МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТТІ ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Әбдіқадыр Аяжан Ерқанжарқызы

2 курс студенті, Мемлекеттік аудит кафедрасы,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ.

Аңдатпа

Бұл мақалада мемлекеттік аудиттің цифрландыру жағдайындағы маңыздылығы мен даму жолдары қарастырылады. Мемлекеттік аудит жүйесі қазіргі уақытта қаржылық бақылауды жетілдіру мен тиімділігін арттыру үшін жаңа технологияларды қолдануды көздейді. Цифрландыру арқылы мемлекеттік аудиттің сапасы жақсарып, бюджет қаражатын пайдалану тиімділігін арттыруға мүмкіндік туындады. Мақалада Қазақстандағы аудиттің цифрландырудағы тәжірибесі талданады. Сонымен қатар, тиімділік аудитін жүргізудің жаңа жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: мемлекеттік аудит, цифрландыру, қаржылық бақылау, блокчейн, тиімділік аудиті, ақпараттық жүйе.

Кіріспе

Кез келген мемлекеттің қаржы жүйесінің табысты жұмыс істеуінің міндетті шарты, оны басқарудың негізгі функциясы мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау болып табылады. Мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік даму деңгейі, қоғамдық өмірдің барлық салаларында жұмыс сапасын жақсарту оның ұйымдастырылуы мен көріну формаларына байланысты. Шет елдердің тәжірибесіне жүгінсек, экономикасы дамыған елдердегі тәуелсіз бақылаудың жетекші нысаны аудитория екенін атап өтуге болады. Кез-келген экономикалық формацияда мемлекеттік қаржыны басқарудың қолданыстағы жүйесіне объективті баға беретін және оның одан әрі тиімді жұмыс істеу бағыттарын анықтайтын институт қажет.

Қазақстан Республикасының Президентінің "Қазақстан-2050" Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты "атты Қазақстан халқына Жолдауында: "осы Жолдауға сәйкес "Қазақстан Республикасында мемлекеттік аудитті енгізу тұжырымдамасы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 маусымдағы № 609 қаулысымен әзірленіп, бекітілді. Осы Тұжырымдамада мемлекеттік қаржылық бақылауды кезең-кезеңмен реформалауға және мемлекеттік аудитті енгізуге көзқарасы мен негізгі тәсілдері айқындалған оның функционалдық бағыттарын кеңейту. Тұжырымдаманың басым бағыттарын іске асыру барысында 2015 жылғы 12 қарашада "Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы" Заң қабылданды. Бұл ретте Заң мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау ұғымдарын нақты ажыратады.[2]

Мемлекеттік аудит – тәуекелдерді басқару жүйесіне негізделген, бюджеттік қаражатты, мемлекет, мемлекеттік аудит объектілерінің активтерін, байланысты гранттарды, мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген қарыздарды, сондай-ақ мемлекет кепілгерлігімен, оның ішінде бюджетті атқаруға байланысты басқа қызметпен тартылатын қарыздарды басқару және пайдалану тиімділігін талдау, бағалау және тексеру. Мемлекеттік аудиттің мақсаты бюджет қаражатын, мемлекет пен квазимемлекеттік сектор субъектілерінің активтерін басқарудың және пайдаланудың тиімділігін арттыру болып табылады. [1]

МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТТІҢ ТИПТЕРІ

қаржылық есептілік аудиті	тиімділік аудиті	сәйкестік аудиті
---------------------------	------------------	------------------

<p>мемлекеттік аудит объектісі қаржылық есептілігінің, бухгалтерлік есебінің және қаржылық жай-күйінің анықтығын, негізділігін бағалау.</p>	<p>мемлекеттік аудит объектісінің қызметін тиімділік, үнемділік, өнімділік және нәтижелілік нысанына бағалау және талдау.</p>	<p>мемлекеттік аудит объектісінің Қазақстан Республикасы заңнамасының нормаларын, сондай-ақ оларды іске асыру үшін қабылданған квазимемлекеттік сектор субъектілерінің актілерін сақтауын бағалау, тексеру.</p>
---	---	---

Кесте 1 – Мемлекеттік аудит типтері

Ескерту – Дереккөз негізінде автормен құрылды [1]

Қазіргі кезде мемлекеттік аудиттің рөлі өте маңызды.

- Біріншіден, ол бюджетті уақытында толтыруға көмектеседі және экономикалық қылмыстар мен заң бұзушылықтармен күреседі.
- Екіншіден, ол бұзушылықтардың алдын алу арқылы мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектордың жұмысын жақсартуға ықпал етеді, осылайша олардың тиімділігін арттырады.
- Мемлекеттік аудит бұзушылықтарды көрсетумен ғана шектелмейді, керісінше, қаржы ресурстарын тиімдірек пайдалануға мүмкіндік беретін жолдарды табуға бағытталған. Бұл жүйе жазалау үшін емес, ескерту жасау және болашақта қателіктерді болдырмау үшін қажет. Осылайша, аудит мемлекеттік органдардың жұмысын бағалай отырып, олардың қызметін жақсартуға мүмкіндік береді.

Цифрлық трансформация- қазіргі заманғы мемлекеттердердің басты мақсаттарының бірі. Қазақстанда осы салаға да көп көңіл бөлінеді. **2017 жылы "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы** қабылданды. Оның мақсаты ел экономикасының даму қарқынын жеделдету, сондай-ақ сандық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту болып табылады.

Осы мақсатқа қол жеткізу дамудың екі бағыты бойынша жүруді білдіреді:

1. "Қазіргі экономиканы цифрландыру" - нақты сектордағы нақты жобалардан тұратын прагматикалық бастауды қамтамасыз ету, экономиканың қазіргі салаларын, мемлекеттік құрылымдарды цифрландыру және оларды технологиялық қайта жабдықтау жобаларын іске қосу және цифрлық инфрақұрылымды дамыту.
2. "Болашақтың цифрлық индустриясын құру" - адами капиталды дамыту деңгейін көтеру, инновациялық даму институттарын құру және жалпы алғанда, цифрлық экожүйені қарқынды дамыту есебінен ұзақ мерзімді орнықтылықты қамтамасыз ету, елдің цифрлық трансформациялауды іске қосу.[3]

Бағдарламаны іске асырудың бес негізгі бағыты:

Экономика салаларын цифрландыру	Цифрлық мемлекетке көшу	Цифрлық Жібек жолын іске асыру	Адами капиталды дамыту	Инновациялық экожүйені құру
---------------------------------	-------------------------	--------------------------------	------------------------	-----------------------------

Кесте 2- 2017 жылы "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын іске асырудың бес бағыты

Ескерту – Дереккөз негізінде автормен құрылды [3]

Аталған бес бағыт шеңберінде 17 бастама және 100-ден астам іс-шаралар қалыптастырылды. Бұл бағдарлама ел экономикасын бұрынғыдан да көп цифрландырылуға әсер етті.

Қазіргі кезде, Қасым-Жомарт Тоқаев цифрландыру дегеніміз бір ғана саланы немесе бір бағытты дамыту емес екеніне тоқталып, оның ең алдымен, экономиканың, өнеркәсіптің және қоғамның дамуына түбегейлі өзгерістер әкелуі қажеттігін баса айтты. Сондықтан барлық мемлекеттік органдар мен ведомствоға қарасты мекемелерге ортақ мониторинг жүйесін құрудың маңыздылығын ескертті. Президент ақпараттық технология дамыған заманда мемлекеттік цифрлық қызметтер кез-келген қарапайым адамға түсінікті және қолжетімді болуы тиіс екенін жеткізді. [4]

Қазіргі таңда Қазақстанда аудиторлық іс-шараларды жүргізу кезінде қолданылатын әдістердің көпшілігі 10 жыл бұрын қолданылған тәсілдерден айтарлықтай ерекшеленбейді. Әрине, қазір аудиторлық жұмыс көп жағдайда компьютерлік технологияларды қолдануға көшті, мысалы, деректер мен мәтіндер электрондық кестелер мен статистикалық іріктеу үшін арналған базалық бағдарламалар арқылы өңделеді. Дегенмен, мемлекеттік аудит әдістерін тиімдірек ету үшін оларды қазіргі заманғы цифрлық құралдарға қалай ауыстыру керектігі маңызды мәселе болып отыр.

Мемлекеттік аудитті жаңғырту бойынша тәсілдердің жай-күйі

1. Дәстүрлі тәсіл	2. Компьютерлік тәсіл	3. Цифрлық тәсіл
Аудиторлар ақпарат алу үшін арнайы адамға, яғни үйлестірушіге сұраныс жібереді. Үйлестіруші бұл сұранысты бухгалтерияға жолдайды, ал бухгалтерлер аудитор сұраған ақпаратқа сәйкес арнайы есеп жасайды. Есеп дайын болғаннан кейін, ол алдымен үйлестірушіге, сосын аудиторға беріледі. Егер осы процесс барысында адамдар арасында түсінбеушілік болса немесе деректер дұрыс болмаса, процесс одан әрі күрделене түседі. Бұл жағдайда аудитор толық ақпаратты алу және тексеру кезінде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл процесс көп еңбекті қажет етеді, әрқашан толық және сенімді ақпарат әкелмейді, және бос уақытты қамтуы мүмкін	Аудиторлар мен тексерілетін мекеме қызметкерлері есептерді жасау үшін түрлі жүйелер мен қосымшаларды пайдаланады. Қазіргі заманғы қаржылық басқару жүйелерінде барлық бухгалтерлік операциялардың тізімін қамтитын автоматтандырылған есептер бар. Аудиторлар тексеру үшін осы бухгалтерлік жазбаларды басып шығарып беруді немесе электронды түрде қарауды сұрайды. Кейде аудиторлар қаржылық деректерді алуда шектеулерге тап болады. Есептер мен сұраулар бухгалтерлік мәліметтерді "оқу" үшін бірнеше командалар арқылы орындалады және алынған деректерді мәтіндік файлдар немесе Microsoft Excel көмегімен өңдеуге болады.	аудиторлар қаржылық операцияларды нақты уақытта талдай алады және күдікті транзакцияларды анықтайтын бағдарламаларды қолданады. Барлық операциялар тіркелгеннен кейін бірнеше минут ішінде аудиторлар құжаттарды тексеріп, қателіктер мен бұзушылықтарды таба алады. Аудиторлар қажетті мәліметтерді алу үшін қосымша сұрауларсыз немесе бағдарламаларды жаңартпай-ақ, нақты уақыттағы деректерге қол жеткізіп, жұмыс жасайды. OLAP сияқты құралдар арқылы олар деректер базасына қашықтан қосылып, маңызды операцияларды талдай алады, осылайша қағазбен жұмыс істеу қажеттілігі жойылады.

Кесте 3 - Мемлекеттік аудитті жаңғырту бойынша тәсілдердің жай-күйі

Ескерту – Дереккөз негізінде автормен құрылды [5]

Неліктен цифрландыру маңызды?

Дәстүрлі әдістермен аудит жүргізу көп уақытты және ресурстарды қажет етеді. Қолмен құжаттарды тексеру, құжат айналымы, қағазбастылық, мәліметтерді қолмен енгізу процестерді

баяулатып қана қоймай, қателіктер мен ақпаратты жоғалту қаупін арттырады. Сонымен қатар, дәстүрлі әдістер деректердің үлкен көлемін тиімді өңдей алмайды.

Цифрландыру бұл мәселелерді шешуге көмектеседі. Ақпараттық жүйелер арқылы деректерді автоматты түрде жинау және өңдеу, талдау жасау, тәуекелдерді бағалау және шешімдер қабылдау мүмкіндіктері едәуір артады.

Цифрлық технологиялар мемлекеттік аудитте маңызды рөл атқарады. Олар:

- Үлкен деректерді жылдам және тиімді талдауға мүмкіндік береді.
- Қателіктер мен бұзушылықтарды жылдам анықтауға жағдай жасайды.
- Аудит нәтижелерін нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді.
- Ақпаратты қорғау және сақтауды қамтамасыз етеді.

Мемлекеттік аудитті цифрландыру құралдары:

1. Үздіксіз аудит және КАТЖ

Мемлекеттік аудиттің кешенді ақпараттық-талдамалық жүйесін қалыптастыру және үздіксіз аудитті енгізу – мемлекеттік қаржыны бақылаудың жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал ететін маңызды қадамдар. Бұл тәсілдер аудиторлық процестерді автоматтандыру және деректерді үздіксіз талдауды қамтамасыз етуге бағытталған.

Мемлекеттік аудиттің кешенді ақпараттық-талдамалық жүйесі (КАТЖ) – бұл аудит барысында пайдаланылатын барлық ақпараттарды жинақтап, талдау және бағалау процесін автоматтандыратын жүйе. КАТЖ арқылы аудиттік процестерді толықтай цифрлық форматта орындауға мүмкіндік береді, бұл шешімдер қабылдау тиімділігін арттырады.

Артықшылықтары:

- Деректердің толықтығы мен дәлдігі: КАТЖ мемлекеттік ұйымдардың барлық деректерін бір жерде жинап, олардың дәлдігі мен толықтығын қамтамасыз етеді.
- Жеделдік: Деректерді өңдеу және талдау уақыты қысқарады. Бұл аудитті жылдам әрі нәтижелі орындауға мүмкіндік береді.

2. Үлкен деректерді талдау (Big Data)

Үлкен деректер технологиялары мемлекеттік аудитке үлкен көлемдегі ақпаратты талдау мүмкіндігін береді. Бұл құралдар аудиторларға барлық деректерді бір жүйеде жинақтап, оларды жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, мемлекеттік бюджеттің тиімділігін арттыру, шығындарды азайту және заң бұзушылықтардың алдын алу үшін үлкен деректерді талдау маңызды рөл атқарады.

Артықшылықтары:

- Үлкен деректерді талдау арқылы аудиторлар деректердің үлкен көлемін қысқа уақыт ішінде талдап, мемлекеттік қаржының тиімді жұмсалуды бағалай алады. Бұл уақытты үнемдеп, аудит процесін жеделдетеді және ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.
- Үлкен деректерді талдау дәстүрлі әдістерге қарағанда әлдеқайда дәл талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеу арқылы қаржылық операциялардың күмәнділігін немесе сәйкессіздігін анықтауды жеңілдетеді, яғни мемлекеттік қаржы есебіндегі барлық деректер нақты әрі сенімді болады.

3. Блокчейн технологиясы

Мемлекеттік аудитті цифрландыруда блокчейн технологиясын пайдалану – мемлекеттік қаржы ағынының ашықтығын, қауіпсіздігін және сенімділігін арттыруға бағытталған перспективалы қадам. Блокчейн арқылы деректердің бұрмалануына жол бермей, аудиторлық ақпараттың сенімділігі мен өзгермейтіндігін қамтамасыз етуге болады. Бұл технологияның мемлекеттік аудитте қолданылу перспективаларын қарастырып көрейік:

- Блокчейн технологиясы арқылы мемлекеттік бюджет және қаржы есептері бірегей әрі өзгермейтін тізбекке жазылады. Әрбір транзакция нақты уақыт режимінде тіркеліп, деректердің сақталуын қамтамасыз етеді. Бұл мемлекеттік аудит үшін маңызды, себебі

деректер өзгермеген күйде қалады және аудит барысында олардың түпнұсқалығы күмән тудырмайды.

- Блокчейн технологиясы арқылы қаржылық транзакцияларды бақылау жеңілдейді. Әрбір жазба блокқа түсіріледі және оны өзгерту мүмкін емес. Осылайша, барлық қатысушылар аудит процесінің ашықтығын көріп, нақты бақылауды жүзеге асыра алады. Бұл аудиторларға шығындарды бақылауға, мемлекеттік қаражатты дұрыс пайдалану және бюджеттік қаражатты мақсатты игеруді бағалауға мүмкіндік береді.
- Мемлекеттік деректердің жалған болуына жол бермеу блокчейн арқылы мүмкін болады, себебі әрбір жазба тексерілген тізбекке енгізіледі. Бұл деректердің дұрыстығын арттырады және мемлекеттік аудит деректерінің құпиялылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Қазақстанда мемлекеттік аудитті цифрландыру мемлекеттік басқару тиімділігін арттырудың негізгі факторларының бірі болып отыр. Цифрлық технологияларды енгізу арқылы мемлекеттік аудит қызметі қаржылық бақылау және аудит сапасын едәуір жақсартуға мүмкіндік алады. Цифрландыру деректерді өңдеу уақытын қысқартып қана қоймай, қаржылық тәуекелдерді дер кезінде анықтауға, бақылау мен талдау жұмыстарын жеделдетуге жол ашады. "Цифрлық Қазақстан" бағдарламасы мен "Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы" Заңның қабылдануы – цифрлық трансформацияның қадамы ретінде мемлекеттік аудитті дамытуда маңызды рөл атқарды. Атап айтқанда, Big Data, блокчейн және КАТЖ (кешенді ақпараттық-талдамалық жүйе) технологияларын қолдану мемлекеттік аудитте үздіксіз бақылау және қауіпсіздік деңгейін арттырады.

Қорыта келе, Қазақстанда мемлекеттік аудитті цифрландыру жаңа тәсілдерді енгізу арқылы мемлекеттік қаржының мақсатты және тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ететін заманауи құралға айналып келеді. Бұл процесс мемлекеттік мекемелердің ашықтығын арттыруға және мемлекеттік қаражатты тиімді басқаруға ықпал етеді, әрі болашақта цифрлық аудит мүмкіндіктерін одан әрі кеңейту қажеттілігін көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 12 қарашадағы № 392-V ҚРЗ.
2. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Ішкі мемлекеттік аудит комитеті. БСН: 050140003066 “Қазіргі жағдайдағы мемлекеттік аудиттің рөлі мен маңызы”
3. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы
4. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты Мемлекет басшысы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру жөнінде кеңес өткізді 2020 жылғы 04 наурыз
5. Диссертация_Бексултанов А.А. Цифрландыру жағдайындағы мемлекеттік аудитті жетілдіру.

АВТОКӨЛІК КЕШЕНДЕРІН БАСҚАРУДЫҢ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ МЕН СИПАТТАМАЛАРЫН ТАЛДАУ

Мұратбай Руфина Серікқызы, Шынтасұлы Нарұл

2 курс магистранттары

Жанбиров Жумажан Гиниятович

Ғылыми жетекші, профессор, техника ғылымдарының докторы,

«АЛТ» М.Тынышпаев атындағы университет,

Қазақстан, Алматы қаласы

АҢДАТПА

Қазіргі әлемдік көлік желісі үнемі өзгеріп, жетілдіріліп отырады. Автокөлік жүйесіндегі прогресс әлемдік саудаға және жалпы экономикаға тікелей әсер етеді. Сондықтан Қазақстанның автокөлік кешенінің негізгі міндеті Еуразиялық көлік жүйесіне интеграциялау болып табылады. Сонымен қатар, экономикалық байланыстардың жаһандануы тауарлар мен қызметтерді, соның ішінде көлік өндірушілерінің қатаң бәсекелестігін болжайды. Қазақстанның автокөлік құралдарының жалпы құнын бағалау ерекше назар аударуды талап етеді, өйткені олардың жартысынан көбі азаматтардың жеке пайдалануында, сондықтан кәсіпорындардың негізгі құралдары ретінде ескерілмейді. Мұндай жағдайларда халықаралық тасымалдау нарығында оның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін автокөлік кешенін техникалық жаңғырту стратегиясын дұрыс таңдау аса маңызды рөл атқарады. Осы мақаланың мақсаты Қазақстанның автокөлік кешендерінің ағымдағы жай-күйін анықтау, проблемалық аймақтарды анықтау мақсатында олардың даму стратегиялары мен ұйымдастырушылық ерекшеліктерін талдау болып табылады. Зерттеу объектісі - Қазақстанның автокөлік кешендері, олардың құрылымы, функциялары, ал пәні - даму стратегиясы және басқару әдістері.

Кілт сөздер: автокөлік кешендері, Қазақстан, даму стратегиясы, ұйымдастыру, көлік инфрақұрылымы, логистика, тиімділік, жаңғырту, жүйе.

Экономикалық ғылымда логистиканың немесе экономикалық өсуді ынталандыратын көліктің дамуына әсер ететін экономиканың (осы экономикалық жүйедегі құрылым мен пропорция) біріншілігін анықтауға әртүрлі тәсілдер жасалды. Бір жағынан, табысты дамып келе жатқан экономика өндірістік қызметті жүргізу, жолаушылар, жүк тасымалдарына сұранысты кеңейту үшін базалық негіз болып табылатын заманауи және дамыған көлік инфрақұрылымын талап етеді. Екінші жағынан, жаңғыртылған көлік желісі жаңа көліктік-логистикалық компаниялардың ашылуына, өңірдің экспорты мен импортының өсуіне, сауда қатынастарының кеңеюіне, жаңа жұмыс орындарын құруға, облыстың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Айтарлықтай қашықтықты, күрделі табиғи-климаттық жағдайларды, аумақтың рельефін ескере отырып, көлік инфрақұрылымының болуы, оны салуға кететін шығындар көбінесе ресурстарды экономикалық айналымға тартудың физикалық қол жетімділігі мен экономикалық тиімділігін анықтады. Осындай себептердің бірі көлік-логистика саласындағы компаниялардың нарықтық жағдайлардың өзгеруіне ерекше сезімталдығы болып табылады. Көлік-логистикалық компаниялардың негізгі клиенттері өнеркәсіптік өндірістер, құрылыс және энергетикалық компаниялар, тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары, сауда компаниялары - шағын және орта бизнестің өкілдері болып табылады және олардың тауар айналымы экономикалық құлдырау мен тоқырау кезеңінде айтарлықтай төмендейді, бұл көлік және логистикалық қызметтерге қажеттіліктің төмендеуіне әкеледі. Сонымен қатар, көлік-логистика саласы компанияларының қызметтерін әлеуетті пайдаланушылар бола алатын көптеген коммерциялық кәсіпорындар өз тауарларын жеткізу, тасымалдау функцияларын осы процеске жеткізуші және көлік ұйымдарын тартпай-ақ жүзеге асырады. Осы кәсіпорындардың қызметінде стратегиялық тәсілдерді пайдаланудың

ұтымдылығы Қазақстандағы көлік логистикасы саласына әсер ететін кейбір жағымсыз факторларға да байланысты:

- көлік жолдарының қанағаттанарлықсыз жай-күйі;
- экономикалық дамудың салыстырмалы түрде баяу және тұрақсыз қарқыны;
- еліміздегі өндіріс саласы мен шағын және орта бизнестің шамалы өсуі.

Сонымен қатар, автокөлік кешендерін дамыту және ұйымдастыру, оны жаңғырту және кеңейту, көлік және логистикалық қызметтердің қолжетімділігін арттыру мәселесі ғылыми қоғамдастықта белсенді зерттелуде. Көлік желісінің дамуын, көлік саласының өзара тәуелділігін және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді бағалау мәселесі отандық ғалымдардың еңбектерінде зерттеледі. А.А. Даупбаев автокөлік кешендерінің қалыптасуының аймақтық ерекшеліктерін және олардың даму бағыттарын қарастырады, авторлар тиімді логистикалық жүйелердің міндеттерін анықтайды, сонымен қатар оларды ұйымдастырудың негізгі принциптерін белгілейді [1]. Зерттеушілер Г.Т. Самиева, Е.К. Молдакенова, Ж.С. Утегенова елдегі логистика дамуының жоғары деңгейінің оң әсерін атап көрсетеді, Қазақстанның логистикалық нарығының ағымдағы жағдайын, сондай-ақ көлік-қойма логистикасының дамуына кедергі келтіретін кедергілерді анықтайды [2]. Е.А. Ибраев, Н.М. Муратбаев елдің автокөлік кешендерінің тиімділігін талдаудың макроэкономикалық тәсілдерін жасады [3].

Қазақстан Орталық Азияның негізгі хабы ретінде өзінің көлік мүмкіндіктерін дамытуға айтарлықтай күш салуда. Мәселен, соңғы 15 жылда Қазақстан көлік пен логистикаға 35 миллиард доллар инвестиция салды. Қазақстанның ЖІӨ-дегі көлік пен логистиканың үлесі 2025 жылға қарай 9%-ға дейін өседі деп болжануда. Сондай-ақ бүгінгі таңда Қазақстанда жүк тасымалдаудың негізгі түрі темір жолдар, одан кейін авто және құбырлар болып табылады. Соңғы жылдары жүк тасымалдау көлемі едәуір өсіп, 2023 жылы 327 млрд т-км-ге жетті. Оның көлемі 2020 жылы COVID-19 пандемиясының ортасында да өсе берді. Қазақстандағы автокөлікке жүк тасымалының едәуір үлесі, 2022 жылы 24% және жолаушылар тасымалының 90%-дан астамы тиесілі [4]. Өсіп келе жатқан жүк ағынының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін инфрақұрылымның өткізу қабілетін кеңейту, маркетингтік күш-жігер және қосымша халықаралық келісімдер керек. Еуропалық қайта құру және даму банкінің бағалауы бойынша Орталық Азияның көлік инфрақұрылымын едәуір жақсарту және орнықты байланыстарды қамтамасыз ету үшін қажетті инвестициялардың жалпы көлемі 33 инфрақұрылымдық жобаны дамытуды қоса алғанда, 18,5 млрд. еуроны құрайды [4].

Осылайша, өңірлік автокөлік кешендерінің құрылуы мен жұмыс істеуінің арқасында облыстар ішінде де, елдер арасында да жолаушылар мен жүктердің қозғалысы жүзеге асырылады. Экономиканың басқа салаларынан айырмашылығы, көлік өндірістің қажетті шарты болып табылады. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған көлік стратегиясында алғаш рет көлік саласын дамытудың технологиялық серпілісі мен инновациялық жолына баса назар аударылды, яғни автокөлік кешенін инновациялық дамытуға көшу мемлекеттік саясаттың басымдықтарының бірі ретінде айқындалды. Дамудың инновациялық жолы негізгі қорларды жаңа технологиялық негізде жаңартуды, жаңа технологияларды енгізуді, ал осы негізде - көліктің әртүрлерінің тиімді жұмысын, елдің облыстары арасындағы көлік байланыстарын жақсартуды және көрші мемлекеттердің көлік желілерімен интеграциялауды қамтамасыз етеді. Инновациялық дамуға көшу инновациялық шешімдерді кеңінен қолдануды, яғни тәжірибеге жаңа немесе едәуір жетілдірілген технологияларды, өнімдер мен қызметтерді, оларды өндіру және беру әдістерін, маркетингтің жетілдірілген әдістерін, ұйымдастырушылық және басқарушылық шешімдерді енгізуді білдіреді, бұл автокөлік кешенінде айтарлықтай технологиялық өзгерістерге бастамашылық етуге мүмкіндік береді. Өз кезегінде, елдің көлік кешенін инновациялық дамыту Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының аса маңызды міндеттерін шешуге ықпал ететін болады:

- көлік кешенін дамыту бөлігінде экономикалық өсудің инфрақұрылымдық шектеулерін жою, көліктің барлық түрлерінде ресурстық және энергия тұтынуды төмендету;

- өнімнің түпкілікті бағасындағы көліктік-логистикалық шығыстарды азайту, жүктерді жеткізу жылдамдығы мен қауіпсіздігін арттыру есебінен қазақстандық өндірушілердің ішкі және әлемдік нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру;

- жаңа нарықтарға шығуды қамтамасыз ету, елдің транзиттік әлеуетін арттыру үшін жағдайлар жасау, белсенді инвестициялық даму аймақтарымен сенімді көлік байланыстарын ұйымдастыру;

- көлікке қолжетімділікті жақсарту және сапарға кететін уақытты азайту есебінен ел халқының өмір сүру сапасын арттыру.

Заманауи теміржол магистральдарын салу үшін пайдалану сипаттамалары жоғары рельстер, автомобиль жолдарын салу және пайдалану үшін - жол төсемдерінің беріктігін арттыруды қамтамасыз ететін материалдар өндірісі қажет. Осылайша, автокөлік кешендерінің дамуын болжаудың негізгі міндеттері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- көлік желісінің ағымдағы жай-күйін бағалау, агрегатталған жүк ағындарын қалыптастыру, көлік желілерінің жүктемесін бағалау;

- өзге де жүктер мен жолаушылар ағындарының перспективалық ағындарын қалыптастыру;

- көлік желісін дамытудың неғұрлым өзекті бағыттарын айқындау;

- аумақтың көлік желісін дамыту бойынша жобалар мен іс-шараларды қалыптастыру, таңдау, көлікті дамытуға қажетті шығындардың құрылымы мен динамикасын анықтау;

- аумақтың көлік желісін дамыту бойынша жобалардың тиімділігін бағалау [5].

Ақтау және Құрық порттарына дейін автокөлікпен жүктерді жеткізу мерзімдерін қысқарту үшін ұзындығы 515 км республикалық маңызы бар «Шалқар – Бейнеу» автожолының құрылысы жоспарлануда. Маршрутты дамыту жөніндегі іс-шараларды іске асыру 2027 жылға қарай оның өткізу қабілетін жылына 10 млн. тоннаға дейін арттыруға мүмкіндік береді. ЕАЭО сыртқы шекарасында 2023 жылдан бастап «Қапланбек», «Қазығұрт», «Атамекен» және «Тәжен» (Өзбекстан), «Алакөл», «Қалжат», «Майқапшағай» және «Бақты» (Қытай), «Темірбаба» (Түрікменстан) өткізу пункттері бойынша құрылыс-монтаждау жұмыстары жүргізілуде. Қайта құру өткізу пункттерінің аумақтарын кеңейтуді, қолданыстағы ғимараттар мен құрылыстарды жаңғыртуды, жаңа жабдықтармен, оның ішінде стационарлық инспекциялық-тексеру кешендерімен (Rapiscan Eagle) жарақтандыруды, сондай-ақ паспорттық бақылау кабиналары мен ағындарды бөле отырып қозғалыс жолақтарының санын ұлғайтуды көздейді. Өткізу пункттерінде автоматтандыру мен озық технологияларды енгізу үшін 2024-2026 жылдары «E-Gate» паспорттық бақылаудың 83 автоматтандырылған жүйесін сатып алу көзделген. Көлік жұмысын сипаттайтын негізгі көрсеткіштер - бұл жүктер мен жолаушыларды тасымалдау көлемі, сондай-ақ жүк айналымы мен жолаушылар айналымы болып табылады. Келесі суреттерде көлік дамуының негізгі көрсеткіштеріне талдау жасаймыз.

Кесте 1. Барлық көлік түрлерімен тасымалданған жүктер, млн тонна

Жыл дар	Темір жол	Авток өлік	Ішкі су	Кұбы р	Теңіз	Әуе
2017	387,2	3322,3	1,6	232,8	2,1	22,5
2018	397,9	-	1,2	281,4	-	44,1
2019	397	3550,5	1,3	273	0,8	26,7
2020	402,3	3287	0,9	253,7	-	23,4
2021	410,3	3320,4	0,8	281,4	1,3	0,03
2022	425,1	3398,1	1,2	298,2	-	18,1
2023	439,4	3452,8	1,6	308,1	2,1	19,5

Соңғы 7 жылдағы орташа өсу қарқыны пандемияға қарамастан, елдің электрондық саудасы мен транзиттік әлеуетінің дамуымен қолдау тапқан 5,4% құрады. Құрлықтағы маршруттар арасында орта дәліз Орталық Азия үшін маңызды рөл атқарады, бұл жүк көлемінің тез өсуін көрсетеді. Дүниежүзілік банктің болжамы бойынша 2030 жылға қарай орта дәліз бойынша жыл сайынғы тасымалдау көлемі үш есеге артып, Орталық Азия мен Кавказдың экономикалық өсуі есебінен 11 миллион тоннаға жетуі мүмкін [4].

Осылайша, автокөлік кешенін инновациялық негізде басқаруды жетілдіру ақпараттық қамтамасыз ету және көлік ағындарын басқару үшін (навигация жүйелері, қозғалысты басқарудың интеллектуалды жүйелері) жоғары технологиялық өнімді әзірлеуді және өндіруді талап етеді. Көліктік машина жасау күрделі өзгерістерге мұқтаж. Автокөлік кешенінің негізгі қорларының тозуы оларды ауыстыру қажеттілігін туғызады, алайда бірқатар көлік құралдарының, электротехникалық және электрондық құрылғылардың, көлік инфрақұрылымы объектілерін салу, жөндеу және күтіп ұстау кезінде және жылжымалы құрамды, өзен және әуе кемелерін пайдалану кезінде пайдаланылатын технологиялық жабдықтардың негізгі сипаттамалары шетелдік аналогтардың сипаттамаларынан едәуір төмен [6]. Тұтынушылардың жылдамдыққа, жайлылыққа және бағаға қолжетімділікке қойылатын талаптарын күшейту көлік кешені кәсіпорындарын үнемділіктің, энергия тиімділігінің, қауіпсіздік пен сенімділіктің жоғары көрсеткіштері бар заманауи автокөлік құралдарын сатып алуды жүзеге асыруға мәжбүр етеді.

Қорытындылай келе, даму стратегиясын әзірлеу және одан әрі таңдау кезінде автокөлік кешені компаниялары мен тұтастай алғанда осы сала қызметінің сипаттамалық ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл соңғы бірнеше жылдағы көлік және логистикалық қызметтерге сұранысты талдау нәтижесінде сарапшылар атап өткен жеке клиенттер мен шағын, орта бизнес компаниялары арасында «жүктерді жедел жеткізу» қызметтеріне сұраныстың арту үрдісіне байланысты. Осылайша, көлік экономика салаларының инновациялық өнімдерінің ірі тұтынушысы ретінде көлік машиналарын, металлургияны, құрылыс материалдары өнеркәсібін, химиялық кешеннің жекелеген салаларын заманауи көлік құралдарына, технологиялар мен материалдарға сұраныс есебінен жаңа технологиялық деңгейге шығаруға қабілетті. Маршрутты дамыту үшін 2023 жылдың қазан айында Қазақстан, Әзірбайжан және Грузия теміржол әкімшіліктері бірыңғай логистикалық қызмет операторын құру бойынша құрылтай құжаттарына қол қойды. Сонымен қатар, елдер Түркиямен бірге маршруттағы «тар» жерлерді синхронды түрде жою үшін жұмыс істеуде. Логистикалық сервисті жақсарту мақсатында тасымалдардың «бірыңғай терезесін» құру мәселесі пысықталуда. Цифрлық көлік дәлізін толыққанды іске қосу 2025 жылға жоспарланған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Даупбаев А.А. Автокөлік кешенін дамытуды мемлекеттік реттеу тетігін жетілдіру // ҚарУ Хабаршысы. – 2019. – 15(1)
2. Самиева Г.Т., Молдакенова Е.К., Утегенова Ж.С. Комплексный анализ состояния транспортной инфраструктуры Республики Казахстан // Вестник университета «Туран». – 2022. – 2(4). - 262-274.
3. Ибраев Е.А., Муратбаев Н.М. Переход автотранспортного комплекса области на инновационный путь развития // Современный менеджмент и бизнес. – 2020. – 4. – 102-110.
4. Зайнуллин А., Утемуратов Д.А. Направления совершенствования бизнес-процессов организаций автотранспортного комплекса Казахстана // Вестник КазНУ. Серия: Экономика. – 2024. – 2(36). – 31-43.
5. Алпысбаев С.А., Сатова Р.К., Мухамбетова А.Д. Анализ причин высокой доли транспортной составляющей ВВП Казахстана // Магистраль. – 2017. – 2. – 58–63.
6. Волежанина И.С. Формирование готовности обучающихся образовательных организаций транспортного комплекса к управлению знаниями на основе современных информационных технологий // Наука, образование, общество: тенденции и перспективы развития. – 2017. – 115-121.

ПЛАСТИКАЛЫҚ ХИРУРГИЯ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ ДАМУЫ

Сарыбай М.Ә., Далихан А.Б.

Т. Қ. Жүргеноватындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы (Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа

Бұл журналистік зерттеу жұмысы сәтсіз пластикалық операциялардың салдарын тереңірек талдауға және осыған тап болған адамдардың жеке оқиғаларын ашуға бағытталған. Зерттеу аясында пластикалық хирургияның сәтсіз оталарының физикалық, психологиялық, әлеуметтік және құқықтық аспектілері жан-жақты қарастырылады. Қазіргі таңда пластикалық хирургияның танымалдылығы артып келеді, алайда операциялардың барлығы бірдей сәтті аяқталмайды, бұл көптеген адамдардың денсаулығына және өмір сапасына кері әсер етеді. Аталған мәселе әлі күнге дейін жеткілікті деңгейде зерттелмеген, сондықтан бұл жұмыс осы олқылықты толтыруды көздейді.

Кілт сөздер: хирургия, әлеуметтік құрылыс, сұлулық идеалдары, пластикалық хирургия, әйел денесі, стандарттау.

Пластикалық операциялар қазіргі заманда сұлулық стандарттарын ұстануға ұмтылған көптеген адамдар үшін шешім ретінде қарастырылуда. Алайда, сәтсіз аяқталған хирургиялық операциялар жиі кездеседі, олар физикалық денсаулыққа ғана емес, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан да үлкен соққы болып табылады. Сәтсіз пластикалық операциялардан зардап шеккен адамдардың мәселелеріне назар аудару, оларға заңдық және медициналық қолдау көрсету маңызды. Бұл тақырыптың өзектілігі – операция алдындағы және кейінгі дайындық пен күтімнің, медициналық қателіктердің нәтижесінде туындайтын қиындықтарды шешуге бағытталған зерттеулердің аздығында. Бұл мақаланың басты мақсаты сәтсіз пластикалық операциялардан зардап шеккен адамдардың өміріне әсер ететін факторларды зерттеп, бұл мәселелерге қоғам назарын аудару. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін келесі міндеттер қойылады:

- Сәтсіз оталардың себептерін анықтау: Қандай жағдайларда операциялар сәтсіз аяқталады және бұған не әсер ететіні (медициналық біліксіздік, құрал-жабдықтың сапасыздығы, операция алдындағы дайындықтың жеткіліксіздігі, науқастың медициналық жағдайы және т.б.) зерттеледі.

- Құрбандардың физикалық және психологиялық зардаптарын талдау: Сәтсіз операциялардың адамдардың денсаулығына және психологиялық жағдайына қалай әсер ететінін, олардың өмір сапасын қалай өзгертетінін көрсету.

- Заңдық мәселелерді қарастыру: Сәтсіз операциялардан кейін зардап шеккен адамдардың құқықтары қандай және оларды қорғау үшін қандай заңдық тетіктер бар екенін талдау. Бұл орайда, медициналық қателіктерге қатысты сот істері мен заңдық процестер қаралады.

- Қоғамдық пікір мен ақпараттандырудың рөлі: Қоғамның сәтсіз пластикалық операцияларға деген көзқарасын, құрбандарға көрсетілетін қолдау деңгейін анықтау және бұл мәселенің кеңінен талқылануының маңызын көрсету.

Негізі пышақтың астына кез келген адам жата бермейді. Мұндай операцияға, біріншіден, әлеуметтік жағдайың, екіншіден, денсаулығың сәйкес келуі тиіс. Диабетке шалдыққандар мен тері ауруы барларға липосакция жасауға болмайды. Өйткені ағзада горманалды ауытқулар болуы мүмкін, — дейді дәрігер.

Ал өзіңе жасанды сұлулық сыйлаудың құнына келетін болсақ, әлемнің әр жерінде-әрқалай. Соның ішінде қазақстандық қызмет бағасы ең төмен, ең арзан баға болып саналатын көрінеді. Айталық, омырау-ды тіктеу – 1000-2000 доллар, ал сүт безін үл-кейту 2000-5000 доллар шамасында ауытқиды. Диетасыз денеде-гі майды сылу 450 доллар тұрады деген де дерек бар. Бірақ біздің ақтөбелік хирургтер алдымен семіздіктен спортпен айналысу, диета ұстау арқылы арылу жолдарын қарастыруды талап етеді. Содан кейін ғана салбырап кеткен теріні тарттырып, қалыпқа келтіруге тырысады. [11]

Операциядан кейін «мүсіншінің» жұмысы пациенттің көңілінен шықпай қалса, дау-дамай тумас үшін операция алдын-да па-циент пен хирург арасында екіжақты келісімшарт құрылады. Келісімшарттың талаптарымен келіс-пегендерге операция- жасалмайды. Жалпы, әлем бо-йынша мұндай 5000 операцияның біреуі адам өлім-імен аяқталатын көрі-неді. Яғни жасанды сұлулықтың құны- өмірмен тең деген сөз

Алайда пластикалық хирургияның артықшылығы да бар. Мәселен, денесінде, бетінде туа біткен кемістігі бар балалардың ертеңгі өміріне үміт сыйлай алатын медицинаның саласы – осы пластикалық хирур-гия. Сонымен қатар әртүрлі табиғи апаттардан, жол апатынан, өрттен зардап шеккен адамдардың бетінде, денесінде қалған тыртықтарды, дақтарды, күйіктің іздерін кетіруге пластикалық хирургия таптырмайтын әдіс.

Ал эстетикалық хирургияға келсек, оны уақыт талабына жауап беру деуге болады. Қазір заманауи мүмкіндіктердің түрлерін іске асырып жатқан еліміз алпауыт мемлекеттермен терезе теңестіруге талпынған тұста эстетикалық медицина саласының да жақсы жақтарын жаратуға мүдделі. [12].

Сонымен қатар «хирург менің түрімді адам танымастай етіп өзгертіп жібереді, операциядан кейін басқа адам болып шығамын» деп армандау — ақымақтық. Дәрігердің айтуынша, пластикалық хирургияның заңдылығы бойынша адамды танымастай етіп өзгертіп жіберу — үлкен қате, қате жасалған операция. Адамның пластикалық операция жасатқаны қатты байқалмауы керек. Ал «Мына келіншек соңғы кезде жасарып кетіпті, бетіне қандай крем жағады екен, денесін бір қалыпта ұстау үшін не пайдаланады екен?» деген сияқты сұрақтар туса, онда операцияның сәтті шыққаны болып саналады. [1]

Әлемдегі ең сорақы, ең қате жасалған пластикалық операция — поп-жұлдыз Майкл Джексонның мұрнына жасалған операция. Қайта-қайта түзете берген соң, оның мұрнының ұшына қан жүрмей қалған екен. Мұрынды түзету үшін хирург сүйекті сындырады. Бұл операция әрқашан сәтті шығатынына кепілдік жоқ.

Әйелдердің сұлулық туралы қиялы шексіз. Дәрігерге отағасының жас қыздарға көз салып жүргенін, енді жас кезіндегі келбетін қайта оралтуды, әдемі болып көрінуді армандайтынын айтып, байшыкештердің әйелдері жылап-сықтап келетін көрінеді. Оның алдына семіздіктен хирургиялық әдістерді пайдалану арқылы құтылғысы келетін, керісінше, бөксесіне, жамбасына май жапсыру арқылы қондылау көрінгісі келетін әйелдер де, сүт безін өсіріп, омырауын үлкен етіп көрсеткісі келетін қыздар да көп барады. Соңғыларының талаптары көп жағдайда қанағаттандырылып жатады. 1, 54-55бб]. Болат Асанұлының ұзақ жылдарғы тәжірибесінде әйелдердің сүт безіне жасаған операциялары сәтті шыққан кездері аз болмапты. Пациентінің сымбатты сұлуға айналып кеткенін көріп, өз ісіне өзі разы болғанын мысалға айтып отырады. Бірақ сәтті операциядан кейін разы болған әйел міндетті түрде денесінен, бет-әлпетінен тағы да «кемістіктер тауып», хирургтің алдына төрт-бес рет келеді екен. «Біздің жұмысымыз кейде адамға есірткімен бірдей әсер етеді. Себебі, бір рет оң нәтиже көрген әйел екінші, үшінші, төртінші рет те келе береді.

Сәтсіз оталарға келесі негізгі себептер ықпал етеді

- Білікті мамандардың жетіспеушілігі: Көптеген пациенттер пластикалық ота жасауға келіп, хирургтың кәсібилігін тексермейді. Кей жағдайларда тәжірибесіз немесе тиісті сертификаты жоқ мамандардың араласуы ота нәтижелерінің нашар болуына себеп.

- Медициналық құрал-жабдықтың сапасы: Хирургияда қолданылатын материалдар мен құрал-жабдықтардың сапасы өте маңызды. Сапасыз немесе ескі құралдар пациенттің қауіпсіздігіне кері әсерін тигізеді.

- Пациенттердің отаға дайын болмауы: Кей жағдайларда пациенттер операцияның барлық аспектілерін түсінбейді және дайын болмайды.

Пластикалық хирургияның тәуекелдері мен салдары туралы халық арасында кеңінен ақпарат тарату маңызды. Адамдардың өз құқықтарын және медициналық процедуралардың мүмкін салдарын білуі олардың саналы шешім қабылдауына көмектеседі. Қорытындылай келе сәтсіз пластикалық оталардың алдын алу – көп салалы, кешенді шаралар кешенін қажет ететін маңызды мәселе. Хирургтардың кәсіби деңгейін көтеру, пациенттерді жан-жақты

ақпараттандыру, жаңа технологияларды енгізу және құқықтық реттеуді күшейту арқылы ғана пластикалық хирургияның қауіпсіздігі мен нәтижесін жақсартуға болады. Бұл шаралар пациенттердің физикалық және психологиялық денсаулығын сақтауға, қызмет сапасын арттыруға және пластикалық хирургия саласында қоғамның сенімін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алинина А. Ирина Хрусталева академиясы // Сұлулық. Денсаулық. Фитнес.-2006.-№10(22).-35,36,37 б.
2. Гаранина Ю. Липосакция суицид әдісі ретінде//Арбат престиж.-2006.-№ 77.-68,69,70.
3. Леонов А., Поздняков А., Семёнова А. Сұлулық құрбандары//Жаңа жаңалықтар.-2006.-11 қазан.
4. Логинова С.Маша және ит//Эстония жастары.-2005.-4, ақпан.
5. Покровская И. Шок шоу//Известия.-2006.-3, наурыз.
6. Стрельченко М. Пластикалық хирургияның сұмдығы // Таң. Украина.-2006.-14 желтоқсан
- 7.. <http://www.Pravda.ru/>
8. info@centrplastiki.ru
- 9.<http://www.cyouth.info/index.php?type=column&area=1&p=articles&id=46>
10. <http://www.centrplastiki.ru/>
- 11.<http://www.VredNo.ru/>

ПРОБЛЕМЫ С ТРУДОУСТРОЙСТВОМ ВЫПУСКНИКОВ ЮРИДИЧЕСКИХ ВУЗОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Собакарь Антонина Петровна

Аннотация:

В настоящей статье рассматривается ряд проблем молодых выпускников юридических специальностей при трудоустройстве, анализ факторов, препятствующих их устройству на работу своевременно и по специальности, а также обоснование направлений их адаптации на рынке труда Кыргызстана. В статье проведен анализ сетевого подхода при решении проблемы занятости среди молодых юристов.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, проблемы трудоустройства, сетевой подход, юридическая специальность, проблемы занятости.

В контексте значительных изменений на рынке труда и в секторе высшего образования в Кыргызской Республике дискурс о возможности трудоустройства становится все более доминирующим. По разным причинам в Кыргызстане молодым юристам все труднее найти работу. Оценка ситуации в стране с помощью многомерного и целостного подхода, объединяет социальные, экологические и экономические аспекты устойчивого развития [1]. Молодые люди сталкиваются с дополнительными препятствиями, которые делают их особенно уязвимыми перед социальными, экономическими, физическими и психологическими воздействиями.

Молодые специалисты с ограниченным образованием и навыками будут сталкиваться с различными трудностями, пытаясь выйти на рынок труда. Тип работы, доступный для них, часто является работой с низким доходом, ненадежной и с небольшими перспективами продвижения. В более долгосрочной перспективе неблагоприятные условия, с которыми сталкивается молодежь, могут нанести ущерб их перспективам трудоустройства на всю жизнь. Помимо вышеуказанного многие выпускники юридических ВУЗов сталкиваются с недостатком или вовсе с отсутствием опыта. По подсчетам НацСтатКома Кыргызской Республики стало известно, что число выпускников уменьшается. Если в 2020 году количество выпускников составило 52,8 тыс., то уже в 2023 составило всего 35,9 тыс. [2] Это глобальная реальность. За последнее десятилетие число безработной молодежи неуклонно росло и достигло нынешнего уровня в 88 миллионов безработных молодых людей во всем мире. Общий уровень безработицы среди молодежи в Кыргызстане остается в два раза выше, чем среди пожилых работников. Хотя молодые юристы составляют лишь 5% населения трудоспособного возраста, они составляют 25% от общего числа безработных, и эта цифра представляет собой лишь верхушку айсберга, учитывая, что миллионы молодых людей вынуждены искать средства к существованию в неформальном секторе экономики, часто в опасных условиях, без социальной защиты и работая сверхурочно за очень низкую заработную плату.

Можно заметить, что в последнее время, несмотря на вышеуказанные проблемы с трудоустройством, молодые люди после окончания школ, зачастую выбирают именно юридические факультеты, надеясь, в будущем работать по профессии и занимать руководящие должности. По итогам опроса, проведенного автором среди дипломированных юристов стало известно, что стало причиной для их выбора юриспруденции (Рисунок 1).

Рисунок 1 – Итоги опроса дипломированных юристов

Профессии в сфере юриспруденции тяжелы как умственно, эмоционально, так и физически. Стоит отметить, что это особенно тяжело для молодых адвокатов, которые все еще пытаются понять свою практику и свою нишу. Они работают долгие, тяжелые часы под огромным давлением. Неудивительно, что многие борются с желанием практиковать знания. Эти молодые люди считаются «группой риска», поскольку они не имеют работы или социально неактивны и не имеют доступа к возможностям дальнейшего обучения и развития. Они также рискуют оторваться от рынка труда и часто от общества в целом. Многие страны, в том числе и Кыргызстан, уделяли мало внимания феномену безработицы среди выпускников юридических вузов, сосредоточившись в основном на проблеме безработной молодежи. Однако, как показывают предварительные анализы, акцент на безработных молодых юристах недооценивает степень ее потенциальной уязвимости. Расширение фокуса внимания с безработной молодежи на тех, кто не работает по образованию или не проходит профессиональную подготовку, может обеспечить лучшее понимание проблем, с которыми сталкиваются молодые люди, и дать информацию для разработки политики, которая способствует лучшему будущему для них и их стран.

Также, выпускники юридических ВУЗов отметили проблемы, с которыми сталкивались при трудоустройстве по образованию. Данные были собраны в виде диаграммы на рисунке 2.

Рисунок 2 – Проблемы, часто возникающие при трудоустройстве выпускников юридических вузов

Результаты, приведенные выше, указывают, что ожидание студентов юридических ВУЗов не совпадает с современными реалиями, либо они недостаточно осведомлены. Для многих целью становится получение диплома о высшем образовании. Кроме этого, причиной также выступает политическая нестабильность в стране. Из-за недостаточности квалификации и трудовых навыков, молодые юристы не могут в полной мере конкурировать с более опытными коллегами в этой сфере. Для работодателя же, наличие опыта практической работы и качество полученного образования, является одним из важных критериев при приеме на работу. Многим отказывают в работе из-за незнания государственного языка, который важен при составлении документов [3]. Зачастую, молодые специалисты устраиваются в государственные органы, но из-за большого объема работы и зарплаты ниже прожиточного минимума, долго там не задерживаются. Несмотря на эти преграды с каждым годом число абитуриентов в Кыргызстане на юридические специальности только возрастает, что доказывает популяризацию данной профессии.

Следует отметить один важный момент: большинство работодателей ищут навыки, а не дипломы: второй язык, специализированное хобби, что-то, что выделит их из подавляющего большинства выпускников. На сегодняшний день юрист, чтобы устроиться на работу, должен обладать широким научным кругозором, коммуникабельностью и стрессоустойчивостью. Это позволит ему осуществлять свою деятельность и давать консультацию по вопросам касающимся его квалификации.

Трудоустройство будущих специалистов университетов – это не только проблема самих выпускников, но и важный вопрос в сфере высшего образования. Каждый ВУЗ является субъектом рынка образования и рынка труда специалистов, работа над которым имеет тесную взаимосвязь. Молодым юристам нужны правильные навыки и знания, чтобы подготовить их к переходу, а лица, определяющие политику, должны модернизировать свои системы образования и обучения, чтобы они лучше соответствовали нынешним и будущим требованиям рынка труда. Нынешняя динамика действий должна быть направлена на принятие эффективных и устойчивых мер, дающих время для системной адаптации.

Образование играет решающую роль в подготовке молодежи к жизни, в связи с этим ее подготовка перед выходом на рынок труда. Образование дает молодым людям знания и навыки в различных областях, которые впоследствии становятся необходимыми инструментами для облегчения их выхода на рынок труда. Часто предполагается, что после окончания учебы молодежи будет легче найти работу. К сожалению, это не всегда так. Во многих странах молодые люди обнаруживают, что то, чему они научились в школе, не всегда соответствует требованиям рынка труда. Хотя необходимо сосредоточить внимание на интеллектуальном развитии учащихся, система образования также должна быть пересмотрена по мере необходимости и приведена в большее соответствие с потребностями сферы труда [4].

Повышение гарантии трудоустройства после окончания учебы является довольно убедительным конкурентным преимуществом университета на рынке образования, которое привлекает большое количество абитуриентов. Это особенно актуально в последние годы, когда значительно увеличилось количество коммерческих учебных заведений, предоставляющих те же образовательные услуги, что и государственные учреждения. В таких условиях постоянный анализ спроса на различные специальности и прогноз изменения спроса на них просто необходим. Это позволит университету гибко менять свою политику подготовки молодых специалистов.

Государство тоже играет важную роль в трудоустройстве выпускников, многие студенты чаще выбирают государственные ВУЗы, так как они предоставляют больше грантов, а работодатели больше доверяют выпускникам национальных высших учебных заведений. Что есть профессия юриста? У студентов, окончивших обучение на юридическом факультете,

широкие перспективы в плане выбора будущего места работы. Однако, так или иначе каждый юрист, будь то юрист в банке, частой юридической фирме, или юрист-международник, в своей ежедневной работе сталкивается с государственными органами. Правительство должно выделять достаточные ресурсы для развития политики занятости молодежи, в том числе ресурсы, поступающие в рамках официальной помощи в целях развития [5], потому как, кто как ни правительство будет наиболее заинтересовано в выпускниках юридических специальностей для предоставления им мест в государственных органах.

С учетом анализа вышеуказанных проблем, с которыми сталкиваются молодые юристы, модернизация системы образования и обучения, изменения политики ВУЗов и предоставление государством ресурсов для развития политики занятости молодежи: недостаточно. Тем более, если каждый из этих институтов работает «в одиночку» – в таком случае, это не только недостаточно, но и неэффективно. Нужен более научный, экономический подход.

Поэтому представляется, что проблема занятости молодых юристов должна решаться с помощью сетевого подхода. Это означает, что должна быть сформирована широкая коалиция между правительством, работодателями, работниками, молодежью и другими субъектами гражданского общества, и должны быть созданы механизмы для того, чтобы такая сеть функционировала устойчивым и прочным образом [6]. Сети часто понимаются как группа или система взаимосвязанных объектов, таких как профессионалы или организации. Сетевой подход использует вклад и активы партнеров из государственного, частного и некоммерческого секторов. Ни один сектор в одиночку не обладает видением, навыками или ресурсами для решения проблемы занятости молодежи.

Наблюдения показывают, что слишком долго организации, занимающиеся проблемой безработицы среди молодежи в Кыргызстане, в основном действовали в рамках своих собственных организационных и отраслевых структур, и фрагментарный характер их усилий приводил к неоптимальным результатам. Например, правительства создают новые программы (образовательные тренинги, налоговые льготы или другие схемы найма) без активного участия работодателей или достаточных знаний о навыках пробелы, которые необходимо заполнить сегодня или в будущем. Университеты обучают своих студентов знаниям и навыкам, которые имеют мало практического применения на современном рынке, и они не испытывают особого давления с целью реформирования, поскольку их программы по-прежнему пользуются высоким спросом [7]. У предприятий нет стимула удерживать работников, чьи навыки устарели, потому что переподготовка и повышение квалификации обходятся дороже, чем привлечение новых талантов из более дешевых мест. Общественные организации создают программы для помощи молодежи, находящейся в неблагоприятном положении, не имея достаточных ресурсов и, в некоторых случаях, не понимая по-настоящему, что нужно для достижения успеха на рынке труда, который радикально меняется под воздействием технологий и глобализации.

Такая сложная проблема, как занятость молодежи, требует меньшей фрагментации и большего сотрудничества – межсекторального подхода с участием многих заинтересованных сторон, который опирается на сильные стороны каждого сектора и в котором ресурсы распределяются, а различные дисциплины и действующие лица вносят дополнительный вклад в активы, перспективы и навыки [8]. Образование, правительство, бизнес и неправительственные организации – все они должны быть согласованы и работать вместе: в этом и заключается суть сетевого подхода. И нам нужна каталитическая сила одновременного нажатия на все эти рычаги, чтобы решить проблему занятости молодых юристов в Кыргызстане наиболее эффективным способом.

Список литературы:

1. Интернет-ресурс // https://www.gov.kg/ru/p/sustainable_development;
2. Национальный комитет статистики Кыргызской Республики // <http://www.stat.kg/ru/> ;
3. Чиналиев У. Особенности формирования гражданского общества в Кыргызской республике. – Litres, 2022 г. – С. 23.
4. Арабаев Ч.И. Развитие юридического образования и науки в Кыргызской Республике. – Российский юридический журнал. – №2, 2016. – С. 17-19.
5. Постановление от 30 марта 2022 года № 181 «Об условиях оплаты труда педагогических и некоторых категорий работников системы образования»;
6. Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк: Рабочие места в Кыргызской Республике;
7. Ракишева Б. Молодежь Центральной Азии: сравнительный обзор, на основе социологического опроса. – Friedrich Ebert Stiftung, 2017. – С.29.
8. Sowing the Seeds of Prosperity: Networked Solutions for the Youth Employment Crisis // <http://deepcentre.com/wordpress/wp-content/uploads/2015/08/DEEP-Centre-2014-Solutions-to-Youth-Employment-Challenge.pdf> .

ФИЗИКАЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТЕР ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН САНДЫҚ ЗЕРТХАНАЛАРДЫ ТАЛДАУ

Максұтов Еламан Берикович

2 курс магистрі,

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Қазақстан, Орал қаласы

АННОТАЦИЯ

Оқушы мен оқытушыға арналған сандық зертханалар стандартты білім беру процесін толығымен оңтайландырады. Енді мұғалім өлшеу құралдарын, сезбектер мен индикаторларды баптау және дәлдігін тексеру үшін уақыт жоғалтпауға болады. Сандық зертханалық жабдықта үлгілі және дәлдігі жоғары параметрлері бар, сондықтан оларға қосымша бақылау қажет емес.

Кілт сөздер: сандық зертхана, PASCО, L-micro, Arduino.

Сандық зертхана – сигнал компьютерге келіп түсетін және тиісті бағдарламамен өңделетін сандық датчиктері бар оқу жабдығы. Сабақта сандық зертхананы пайдаланудың әртүрлі нұсқалары бар. Нұсқаулыққа сәйкес дәстүрлі зертханалық жұмыс, мұнда дәстүрлі жабдықты сандық жабдыққа ауыстыру орын алады. Сабақта сандық экспериментті пайдаланған кезде санды датчиктер мен компьютер стандартты өлшеу құралдарын алмастырып қана қоймай, жаңа сапа беруі маңызды: эксперименттің қысқа мерзімділігі; деректерді сандық өңдеу (графиктер, кестелер); қолданудың өзгергіштігі (бір датчикпен көптеген жұмыстар мен эксперименттік тапсырмалар); оқу процесінің хабардарлығы мен уәждемесін ынталандыру.

Қазіргі кезде сандық зертханалардың модельдері мен өндірушілері көп, солардың екеуін, PASCО және L-micro мысал ретінде қарастырайық. Бұл зертханалар физика, химия және басқа да жаратылыстану ғылымдары саласында эксперименттер жүргізуге арналған физикалық жүйелер болып табылады. Олар әртүрлі құрылғыларды, сенсорларды, бағдарламалық жасақтаманы және компьютерлік жүйелерді біріктіріп, эксперименттердің ыңғайлылығы мен тиімділігін қамтамасыз етеді. PASCО және L-micro зертханалары әртүрлі оқу орындарында, соның ішінде орта мектепте, колледждерде және университеттерде қолданылады. Олар оқу мүмкіндіктерін кеңейтуге және оқушыларды нақты ғылыми процеске жақындатуға арналған. PASCО және L-micro зертханаларының бір ерекшелігі - оларды орнату және басқару оңайлығы. Жүйелерді оңай конфигурациялауға және олармен бірге келетін қарапайым бағдарламалық жасақтаманың көмегімен іске қосуға болады. Сонымен қатар, әртүрлі датчиктерді қолдану арқылы зертханалар көптеген эксперименттік қондырғылар мен құрылғыларды алмастыра алады, бұл жабдықты сатып алу шығындарын едәуір азайтады. Осы типтегі зертханалардың тағы бір артықшылығы – бақыланатын, қауіпсіз жағдайларда эксперименттер жүргізу мүмкіндігі. Нақты тәжірибелерден айырмашылығы, зертханалар факторлардың әсерін басқаруға,

компьютерлік басқаруды қолдана отырып, жүйенің параметрлерін өзгертуге және осылайша студенттер мен оқытушылардың денсаулығына қауіп төндірмей, қызығушылық тудыратын физикалық құбылыстарды зерттеуге мүмкіндік береді.[1][2]

1-сурет. L-micro және PASCO зертханаларының кейбір құрылғылары

Зертханаларда да әртүрлі эксперименттер жүргізуге болады. Мүмкін болатын эксперименттердің ішінде, мысалы, мыналарды атап өтуге болады: қысымды, үдеуді және ауырлық күшін зерттеу, фазалық ауысуларды зерттеу, ауадағы немесе судағы дыбыс жылдамдығын анықтау, жарық өткізгіштігін зерттеу және басқа да эксперименттер.

Бірақ бұлардан басқа ресми түрде сандық зертхана болып табылмайтын Arduino платформасы бар. Arduino – әртүрлі құрылғылар мен жүйелерді жасауға мүмкіндік беретін ашық микроконтроллер бағдарламалау платформасы. Бұл платформаны әртүрлі салаларда, соның ішінде физикада қолдануға болады, оны эксперименттер жүргізу үшін пайдалануға болады. Arduino өзінің ерекше дизайны мен бағдарламалау мүмкіндіктерінің арқасында физика бойынша эксперименттер жүргізу үшін қолданыла алады. Arduino көмегімен студенттер мен оқытушыларға қызықты және эксперименттер жүргізуге көмектесетін әртүрлі құрылғылар мен жүйелерді жасауға болады.[3]

2-сурет. Arduino Uno

Arduino көмегімен физикадағы электр кернеуі, температура, қысым, үдеу және басқалары сияқты әртүрлі параметрлерді зерттеуді өлшеу үшін әртүрлі эксперименттік қондырғылар жасауға болады. Сонымен қатар, Arduino көмегімен физикалық заңдылықтарды зерттеуге көмектесетін қарапайым механикалық құрылғылар жасауға болады.

Физикалық эксперименттерде Arduino қолданудың L-micro және PASCO сияқты басқа платформаларға қарағанда бірнеше артықшылықтарға ие. Осы артықшылықтардың кейбірі:

- Arduino көптеген коммерциялық платформаларға қарағанда шамамен 10 есе арзан, бұл оны көптеген пайдаланушылар үшін қол жетімді етеді;
- Arduino коды ашық көзді болып табылады және оны пайдаланушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес реттеуге болады;
- Arduino бағдарламалау басқа платформалармен салыстырғанда салыстырмалы түрде қарапайым және қарапайым, өйткені ол C++ бағдарламалау тіліне негізделген;
- Arduino-да көптеген теңшелетін модульдер мен қосымша компоненттер бар, бұл оны жетілдіруге және күрделі эксперименттерде қолдануға мүмкіндік береді;
- Arduino-ны өз тәжірибелік құрылғылары мен жүйелерін құру үшін негіз ретінде пайдалануға болады;
- Arduino Интернетке қосылу мүмкіндігінің арқасында эксперименттерді қашықтан басқару және бақылау үшін пайдаланылуы мүмкін.[4]

Жалпы алғанда, Arduino-ны физикалық эксперименттер үшін қолданудың бірқатар артықшылықтары бар, бұл оны кез-келген зерттеуші, студент немесе физикалық эксперименттер жүргізуге қызығушылық танытатын кез-келген адам үшін өте пайдалы құрал етеді. Arduino көптеген модельдері бар, олар бір-бірінен, басқа платформалардан параметрлері бойынша өзгеше болуы мүмкін.

1-кесте. Arduino әртүрлі модельдерін салыстыру

Модель атауы	Сандық порттар саны	Аналогтық порттар саны	Бағдарламалатын жады (КБ)	Жұмыс жиілігі (МГц)
Uno	14	6	32	16
Nano	14	8	32	16
Mega	54	16	256	16
Leonardo	20	12	32	16
Due	54	12	512	84

Осылайша, Arduino физика эксперименттерін жүргізудің тиімді құралы бола алады. Бұл оқушы мен оқытушыларға әртүрлі параметрлерді өлшеу және физикалық заңдылықтарды зерттеу үшін эксперименттік қондырғылар жасауға мүмкіндік береді. Arduino бағдарламалау негіздерін білу және қолдану оқушылардың физикалық білімінің маңызды элементі бола алады.

Пайдаланылган әдебиеттер:

1. PASCO : ресми сайт. - Қол жеткізу режимі: URL: <https://www.pasco.com> – (жүгінген күні 15.03.2023)
2. L-micro : ресми сайт. - Қол жеткізу режимі: URL: <https://www.l-microrus.ru> – (жүгінген күні 20.03.2023)
3. Arduino : ресми сайт. - Қол жеткізу режимі: URL: <https://www.arduino.cc> – (жүгінген күні 04.04.2023)
4. Arduino для начинающих: самый простой пошаговый самоучитель / Стюарт Ярнольд; [пер. с англ. М. Райтман]. — Москва: Эксмо, 2017. — 256 с. - ISBN 978-5-699-98944-7

THE IMPACT OF PEDAGOGICAL APPROACHES ON PERFECTIONISM AND MENTAL HEALTH IN GRADUATE STUDENTS

Anel Akmagambetova

*Master's student of Computer Science and Engineering educational program,
Astana IT University,
Kazakhstan, Astana*

Jandarbekov Zhantore

*Master's student of Computer Science and Engineering educational program,
Astana IT University,
Kazakhstan, Astana*

Almaz Sydykov

*Master's student of Computer Science and Engineering educational program,
Astana IT University,
Kazakhstan, Astana*

Annotation:

The article investigates how different teaching methods influence perfectionism and mental health among graduate students. Recognizing that extreme perfectionism can lead to stress, anxiety, and burnout, the study explores whether supportive and collaborative pedagogical approaches can mitigate these negative outcomes. An online survey of 40 diverse graduate students assessed perceptions of teaching methods, grading practices, instructor feedback, and mental health resources.

Findings indicate that collaborative teaching methods and constructive feedback are associated with reduced perfectionistic tendencies and improved mental well-being. While some competitive and stressful elements were acknowledged, the overall influence of academic programs on mental health was positive for most participants. The study concludes that academic environments promoting cooperation over competition and providing robust mental health support can enhance student well-being without compromising academic success.

Introduction

Graduate students are typically high performers with a strong motivation to excel academically and in their research activities; however, on occasion, this drive falls into the realm of perfectionism with unrealistically high standards, concord, and fear of mistakes. Although some degree of perfectionism may serve to motivate students and thus could be seen as potentially beneficial, more recent evidence from the literature suggests that perfectionism, when taken to an extreme, is indeed detrimental to mental health because it causes stress, anxiety, and burnout (Cuevas, Schreiner, Kim, & Bloom, n.d.). It is, therefore, important to recognize the factors that shape experiences of perfectionism and well-being for graduate students, who are particularly at risk as they navigate the demands of academic life, pressures to meet career goals, and personal life.

That is where the teaching approaches can make a huge difference in those pressures. Supportive, collaborative approaches may nurture growth and resilience, while highly competitive or rigid environments can emphasize perfectionism, putting students more at risk of self-criticism and stress (Suh, Hong, Rice, & Kelly, 2021). Second, although perfectionism and mental health have long been studied, we still know fairly little about the type of teaching approach that influences these issues among graduate students, whose pressures often diverge from those of undergraduates.

The present study will investigate this relation by means of an online survey in which graduate students will be asked about their perceptions of different teaching methods that influence perfectionism and experiences with mental health. We underline how educational practices can promote healthier academic mindsets by investigating insights provided by students in more depth, through minimizing unnecessary stress and allowing more positive learning environments. The present research work

contributes to the in-depth understanding of how academic culture can best support graduate students in their pursuit of personal and professional growth.

The study is guided by the following hypotheses:

H₀ (Null Hypothesis): Pedagogical approaches have no significant impact on the levels of perfectionism and mental health among graduate students.

H₁ (Alternative Hypothesis): Pedagogical approaches significantly influence the levels of perfectionism and mental health among graduate students.

Through an online survey capturing graduate students' perceptions of various teaching methods, this research aims to contribute to a deeper understanding of how educational practices can support students' mental well-being and academic success

Literature

review

Perfectionism has often been a manifestation of a multi-dimensional construct that influences all aspects of graduate students' well-being: mental, social, and physical. Filipkowski et al. (2021) reported the association of perfectionism with high-achieving students with heightened levels of stress, anxiety, and burnout. Their findings indicate that not only the socially prescribed type of perfectionism-through which a person may feel that other people hold them up to a sense of expectation that they must attain-but also self-oriented perfectionism-through self-imposed demand for flawless performance-impairs well-being and produces psychological distress that can indirectly relate to their physical health. However, chronic strain meta-analytical research by Madigan (2019) has shown that perfecting does not bear the blame uniformly for good school performance. Rather, the link between perfectionism and achievement is moderated by factors such as type of perfectionism (adaptive vs. maladaptive) and support within educational environments. Madigan's analysis suggests that while some level of perfectionistic standards can be motivating, extreme or maladaptive perfectionism hinders rather than helps academic performance, leading to detrimental mental health outcomes and often lower achievement than expected .

Larionow (2024) delves into the differential impact of perfectionism traits, examining their relationships with mental health outcomes in students. His study identifies self-oriented and socially prescribed perfectionism as predictors of anxiety, depression, and overall lower psychological well-being among students. However, he also highlights that the presence of supportive academic practices can act as a buffer, allowing students with high perfectionistic tendencies to experience fewer negative mental health outcomes . This underscores the significance of the educational environment in shaping whether perfectionism leads to adaptive or maladaptive outcomes.

Given these findings, it becomes evident that teaching methods and academic cultures play a crucial role in mediating the effects of perfectionism on students' health. Educational practices that promote a balanced, supportive, and collaborative learning environment, as opposed to highly competitive or rigid ones, can alleviate the negative consequences of perfectionism. This body of research aligns with the present study's aim to explore the impact of teaching approaches on perfectionism and mental health in graduate students, providing insights into how educational practices can create healthier academic environments and foster resilience among students striving for both personal and professional development.

Methods

The design of this research was a cross-sectional survey study in pedagogical approaches and perfectionism related to graduate students' mental health. The research also aimed at capturing participants' perceptions about their academic environment, grading systems, instructor feedback, and mental health support.

The sample was highly diverse, ranging across all walks of life, and included a total sample size of 40 volunteers currently enrolled in graduate programs. No exclusion criteria were found. Recruitment was made via digital communication channels: sharing the link to the survey on messengers and email. Responses had been collected on a voluntary basis in an anonymous manner over one month, from October to November.

The survey asked about the teaching and learning environment in several dimensions: whether teaching methods in their program encouraged cooperation over competition; also, how far the grading

practices were supportive of a non-perfectionistic learning environment. Other questions concerned instructor feedback and its extent to which it was used to encourage improvement in students' academic work without adding to the pressure to strive for perfection.

The questionnaire also assessed the magnitude of stress participants experienced, their coping mechanisms, emotional support from instructors, and the availability of mental health resources. A primary method of response collection was based on a Likert scale, including options ranging from "Strongly Agree" to "Strongly Disagree." Several multiple-choice questions further allowed participants to identify coping strategies and resources that they found helpful.

Quantitative data analysis comprised descriptive and inferential statistics that outlined trends in relationships between pedagogical approaches, perfectionism, and mental health outcomes. Thematic analysis has been conducted on open-text responses to extract recurring themes and insights.

Participants were fully informed about the purpose of the study and their right to withdraw from it at any time. All data were stored securely and used for research purposes only.

Results

The survey results indicate a positive perception of the pedagogical approaches among graduate students, particularly regarding collaborative teaching methods, feedback, and mental health resources.

A substantial majority of students perceived the teaching methods as promoting collaboration rather than competition. Specifically, 40% of the participants strongly agreed, and 35% agreed that their instructors encourage collaborative learning environments. Similarly, the grading system was seen as fostering a healthy approach to learning rather than emphasizing perfectionism, with 37.5% strongly agreeing and 32.5% agreeing. Neutral or negative views on these aspects were relatively minimal.

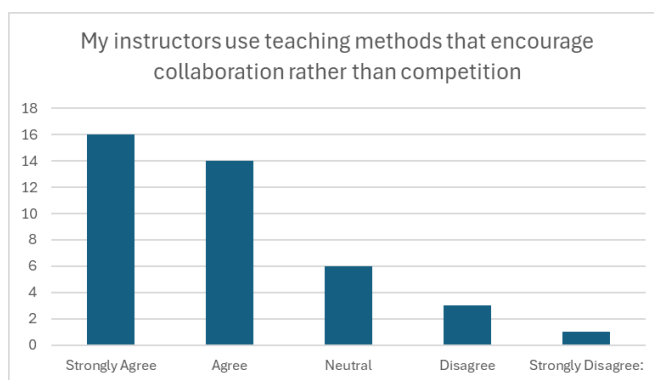

Figure 1. Encouragement of Collaboration

Feedback from instructors was generally viewed as constructive and supportive. Forty-two percent of students strongly agreed, and 30% agreed that feedback helped them grow academically without undue pressure for perfectionism. Constructive, improvement-focused feedback was reported as the most common type received (50% of students). Emotional support from instructors was also noted, with a combined 67.5% of students feeling supported.

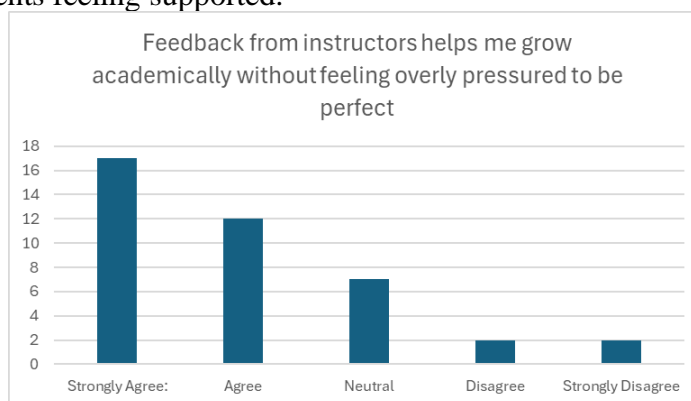

Figure 2. Feedback from Instructors

The competitive nature of academic programs elicited mixed responses. While 55% of students agreed or strongly agreed that it increased their perfectionistic tendencies, 25% disagreed or strongly disagreed. Teaching methods contributing to stress were acknowledged by 37.5% of students, while 25% disagreed. These results highlight a nuanced perception of the competitive and stressful aspects of their academic environment.

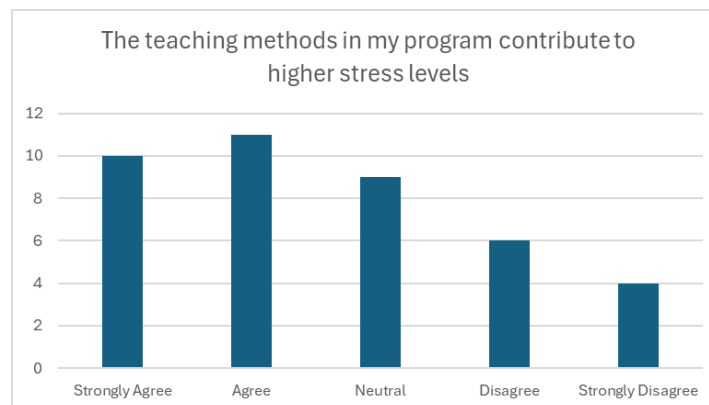

Figure 3. Teaching Methods Contributing to Stress

The accessibility of mental health resources was positively evaluated, with 70% of students rating them as very or somewhat accessible. Furthermore, programs encouraging help-seeking for mental health concerns without judgment were positively perceived by 65% of participants.

Coping strategies predominantly involved exercising or practicing mindfulness (45%), talking with mentors (37.5%), and socializing with peers (30%). Resources such as access to counseling services (55%), workshops on managing perfectionism (45%), and regular mental health check-ins (37.5%) were identified as most beneficial.

The overall influence of the academic program on mental health was rated positively by a majority of students, with 30% reporting a very positive impact and 37.5% indicating a positive influence. Neutral or negative evaluations were less frequent, suggesting a generally favorable impact of the program on student well-being.

Discussion

These results underline the importance of supportive pedagogical approaches for perfectionism reduction and an improvement in graduate students' mental health. A positive perception about teaching methods, viewed through the aspect of cooperation rather than competition, underscores that an academic environment of cooperation is relevant for personal-academic development.

This would suggest, with the mixture of responses about competitive and stressful elements, that this is a domain in which the institution can make further improvements. The challenge to balance academic rigor with programs of mental health support continues unrelenting. This underlines how important it is for any institution to retain and develop such provision—positive feedback about mental health resources and coping strategies. Those results can lead to suggestions of further research, longitudinally testing collaborative and supportive pedagogical approaches, including the examination of their effects on students' academic performance and mental health outcomes. Second, an exploration of some of the mechanisms by which those approaches decrease perfectionism and stress may yield deeper insights into effective educational practices.

Conclusion

In conclusion, this study points out the critical influence of pedagogical approaches on perfectionism and mental health in graduate students. Results show that supportive and collaborative teaching can, in fact, decrease perfectionistic tendencies and related stress, creating a much healthier academic environment for personal and professional development. It is in this aspect of promoting cooperation rather than competition and constructive feedback without increasing pressure that educators can help alleviate the adverse mental health outcomes associated with perfectionism. These findings impress upon academic institutions the need to balance high academic standards with equally strong mental health support for students, enhancing both their well-being and academic success.

References:

1. Cuevas, A., Schreiner, L. A., Kim, Y., & Bloom, J. (n.d.). *Honors Student thriving: a model of academic, psychological, and social wellbeing*. DigitalCommons@University of Nebraska - Lincoln. <https://digitalcommons.unl.edu/nhcjournal/597/>
2. Suh, H., Hong, J., Rice, K., & Kelly, V. (2021). International and Domestic Graduate Student Satisfaction with Life. *Journal of International Students*, 12(1). <https://doi.org/10.32674/jis.v12i1.2679>
3. Filipkowski, K. B., Nordstrom, A. H., Pham, T., Floren, M., & Massey, S. L. (2021). The impact of perfectionism on mental, social, and physical health of graduate students in the health sciences. *Internet Journal of Allied Health Sciences and Practice*, 19(3), 19. <https://nsuworks.nova.edu/ijahsp/vol19/iss3/19/>
4. Madigan, D. J. (2019). A Meta-Analysis of Perfectionism and academic achievement. *Educational Psychology Review*, 31(4), 967–989. <https://doi.org/10.1007/s10648-019-09484-2>
5. Larionow, Paweł. (2024). How Are Different Perfectionism Traits Related to Mental Health in Students?. *Behavioral Sciences*. 14. 187. [10.3390/bs14030187](https://doi.org/10.3390/bs14030187).

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАР АЯСЫНДАҒЫ ҰСТАУ ШАРТТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ЖЕТІЛДІРУ

Адильбекова Айнұр

*Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары
академиясының магистранты,
Қазақстан Республикасы Астана қ.,*

Аннотация. Мақалада Қазақстандағы әйелдердің сотталғандарға арналған жағдайларын құқықтық және институционалдық жетілдіру мәселелері қарастырылады. Адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарды, соның ішінде Бангкок ережелері мен Мандела ережелерін сақтаудың маңызы атап көрсетіледі. Тарихи аспектілер мен қазіргі кезеңдегі қылмыстық-атқару жүйесінің проблемаларын талдау нәтижесінде медициналық көмек пен реабилитациялық бағдарламалардың жетіспеушілігі сияқты негізгі кемшіліктер анықталады. Авторлар жағдайларды жақсарту үшін кешенді тәсілді ұсынып, жазадан босатылған әйелдерді қоғамға интеграциялауға және жазаны жеңілдету шараларын дамытуға назар аударады.

Түйінді сөздер. Жазаны орындау жағдайлары, әйелдер-сотталғандар, қылмыстық-атқару жүйесі, халықаралық стандарттар, Бангкок ережелері, Мандела ережелері, әлеуметтік адаптация, альтернативті жазалау шаралары.

Түйіндеме

Мақала әйелдердің Қазақстандағы жазасын өтеп жатқандардың жағдайын халықаралық стандарттар тұрғысынан талдауға арналған. Онда елдің қылмыстық-атқару жүйесіндегі әйелдердің құқықтарына қатысты мәселелер, оның ішінде медициналық және психологиялық көмектің жеткіліксіз деңгейі, мамандандырылған реабилитация және әлеуметтік бейімдеу бағдарламаларының жоқтығы қарастырылады. Мақала жазаның орындалу шарттарын жақсарту үшін Бангкок ережелері мен Мандела ережелері сияқты халықаралық нормаларды қолданудың қажеттілігін атап көрсетеді. Қылмыстық-атқару жүйесін реформалау бойынша ұсыныстар, оның ішінде жазаны ауыстыру шараларын дамыту және балаларымен бірге әйелдер үшін мамандандырылған жағдайлар жасау ұсынылады.

Кіріспе

Қазақстандағы қылмыстық-атқару жүйесінің жағдайы, әсіресе сотталғандардың құқықтарын сақтау аспектісінде, елдің құқықтық даму деңгейі мен халықаралық стандарттарды сақтау индикаторы болып табылады. Қазақстанда жазасын өтеп жатқан әйелдердің құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі, қылмыстық-атқару жүйесін гуманизациялау және халықаралық нормалармен сәйкестендіру мақсатында жүргізіліп жатқан құқықтық реформалардың аясында ерекше өзектілікке ие. Зерттеулерге сәйкес, Қазақстанның пенитенциарлық жүйесінің жағдайы одан әрі жетілдіруді талап етеді, себебі әйелдердің сотталғандарға арналған қазіргі жағдайлары халықаралық стандарттарға, соның ішінде Бангкок ережелері мен Мандела ережелеріне сәйкес келмейді [1, 2].

Бангкок ережелері, 2010 жылы БҰҰ қабылдаған, әйелдер сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету үшін стандарттарды қамтиды, соның ішінде медициналық көмекке қол жеткізу, балаларымен аналарға қорғау және гуманитарлық қарау. Бұл нормалар әйелдер сотталғандардың реабилитациясы мен әлеуметтік адаптациясы үшін жағдай жасау қажеттілігіне назар аударады, сонымен қатар олардың денсаулық және қауіпсіздік құқықтарын қолдау қажеттілігін атап көрсетеді. Мандела ережелері (2015) сондай-ақ сотталғандардың минималды стандарттарын белгілейді, соның ішінде гигиеналық нормаларды сақтау, медициналық көмекке қол жеткізу және сотталғандарға білім беру [2].

Зерттеудің мақсаты - Қазақстандағы әйелдер сотталғандардың жағдайларын талдау және халықаралық стандарттар мен шетелдік оң тәжірибелерді ескере отырып, оларды жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу міндеттері - Қазақстандағы әйелдер үшін жаза орындаудың құқықтық реттеуінің тарихи аспектілерін зерттеу, халықаралық құқықтық нормаларды талдау және Қазақстанның пенитенциарлық жүйесінің осы нормалармен салыстырмалы жағдайын бағалау. Зерттеудің негізінде Қазақстандағы қылмыстық-атқару жүйесінің эволюциясын зерттеу үшін тарихи-құқықтық талдау әдістері және әйелдердің сотталғандарға арналған жағдайларының халықаралық стандарттарға сәйкестігін бағалау үшін салыстырмалы-құқықтық тәсіл жатыр. Нормативтік құқықтық актілер мен эмпирикалық деректерді талдау әйелдер сотталғандардың қазіргі проблемаларын анықтау және жағдайларын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін негіз болады.

Негізгі бөлім

Қазақстандағы әйелдерге арналған жаза орындаудың құқықтық реттеуі тарихи аспектілер тұрғысынан бірнеше кезеңдерден өтті, яғни революцияға дейінгі уақытта құқықтық нормалар дәстүрлі құқық (адат) пен діни нормалар (шариат) арқылы анықталды. Дәстүрлі қазақ қоғамы әйелдердің құқықтары мен мәртебесіне үлкен мән берді, бұл олардың құрметті мәртебесін және құқықтық қорғауды көрсетеді. Алайда, кеңестік биліктің келуімен жазаның құрылымы айтарлықтай өзгерді: репрессивті жүйе құрылып, жазаның негізгі әдісі қоғамнан оқшаулау және мәжбүрлі еңбек болды. ГУЛАГ жүйесі әйелдер үшін ең қатал жазалардың бірі болып, олар ерлермен бірге ауыр жұмысқа тартылды. Жүкті әйелдер мен кішкентай балалары бар аналар маңызды шектеулерге ұшырады, бұл олардың құқықтарын бұзып, денсаулық пен әлеуметтік адаптациясына ауыр проблемалар әкелді [3]. Тек ТМД-ның ыдырауымен және Қазақстанның тәуелсіздік алуымен қылмыстық-атқару жүйесінде, сотталғандардың жағдайларын гуманизациялауға бағытталған белсенді реформалар басталды.

2014 жылы Қазақстанда сотталғандардың жағдайларын жақсарту және халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мақсатында жаңа Қылмыстық-атқару кодексі қабылданды [4]. Бұл кодекстің қабылдануы жазалау жүйесін өзгерту мен әйелдер сотталғандардың жағдайларын жақсартуда маңызды қадам болды, алайда қаржыландыру тапшылығы, реабилитация бағдарламаларының жетіспеушілігі және сотталған әйелдер үшін медициналық көмектің шектеулігі сияқты мәселелер қалады [5].

Сотталған әйелдер үшін жағдайларды белгілейтін негізгі халықаралық актілерге Адам құқықтарының жалпы декларациясы, Әйелдерге қатысты барлық кемсітулерді жою туралы конвенция, Балалар құқықтары туралы конвенция, сондай-ақ Бангкок ережелері мен Мандела ережелері жатады. Бұл құжаттар әйелдер сотталғандардың гуманитарлық қарау, медициналық көмекке қол жеткізу, білім беру бағдарламалары, сондай-ақ түрмелерде балаларын ата-аналарымен бірге қорғау құқықтарын реттейді. Қазақстанның осы құжаттарды ратификациялауы елге халықаралық стандарттарды сақтау міндеттемесін жүктейді және осы нормаларға сәйкес келетін жағдайларды жасауды талап етеді [1, 2]. Бангкок ережелері әйелдердің, оның ішінде медициналық қызмет көрсету мен реабилитация қажеттіліктерін ескерудің қажеттілігін атап, отбасымен және қоғаммен әлеуметтік байланыстарды қалпына келтіруге жағдай жасау керек екенін көрсетеді. Қазақстан, осы нормаларды ратификациялағанымен, бұл стандарттарды толық іске асыруда қиындықтарға тап болып отыр. Негізгі мәселелерге мамандандырылған инфрақұрылымның құрылысына қаржыландыру тапшылығы мен дайындалған персоналдың жетіспеушілігі жатады.

Қазақстандағы әйелдер сотталғандардың жағдайлары бірқатар проблемалармен сипатталады. Олардың бірі медициналық және психологиялық көмектің жеткіліксіз деңгейі болып табылады, бұл жүкті әйелдер мен кішкентай балалары бар аналардың денсаулығына әсіресе теріс әсер етеді. Пенитенциарлық жүйеде ерекше қажеттіліктері бар сотталған әйелдер үшін мамандандырылған бағдарламалар жоқ, ал медициналық-әлеуметтік көмекке қол жеткізу жиі шектеледі. Бангкок ережелері жүкті әйелдер мен бала емізетін аналар үшін мамандандырылған медициналық көмекті қамтамасыз етуді талап етеді, алайда Қазақстанда бұл нормалар жиі орындалмайды. Зерттеулер көрсеткендей, жазадан босатылған әйелдердің

элеуметтік адаптациясы үшін оларға кәсіби даярлау мен білім беру бағдарламаларын беру қажет, бұл рецидивтік қылмыс деңгейін төмендетуге және олардың қоғамға оралуын жеңілдетуге ықпал етеді [3, 5].

Альтернативті жазалау шараларын, мысалы, пробация және шартты мерзімінен бұрын босату қажеттілігін ерекше атап өту қажет. Германия мен Нидерланды сияқты басқа елдердің мысалдары мұндай шараларды енгізу қылмыстық жазаларды гуманизациялауға және әйелдер сотталғандар үшін қауіпсіз жағдайларды құруға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Қоғам үшін қауіптілігі жоқ әйелдер үшін альтернативті жазалау шараларын қолдану тек қана пенитенциарлық мекемелердің толып кетуін төмендетіп қана қоймай, элеуметтік байланыстарды сақтау және оқшауланудың теріс салдарын минимизациялауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, Беларусь пен Қырғызстан сияқты бірқатар постсоветтік елдердің халықаралық тәжірибесі түрмелерде аналар мен балалар үшін мамандандырылған жағдайлар жасау отбасылық байланыстарды қолдауға және әйелдердің босатылғаннан кейін элеуметтік перспективасын жақсартуға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Қазақстан бұл тәжірибені алып, өз жағдайларына бейімдеуі мүмкін, бұл әйелдер сотталғандардың жағдайларын жақсартуға және олардың қоғамға сәтті реинтеграциялануына ықпал етеді [3].

Дамыған пенитенциарлық жүйелері бар елдер, мысалы, Ұлыбритания мен АҚШ, әйелдер сотталғандар үшін психологиялық және элеуметтік қолдау, балалармен байланыс сақтауға мүмкіндік және медициналық-элеуметтік қамтамасыз етуге қол жеткізуді қамтитын мамандандырылған жағдайларды құрудың оң әсерін растады. Мысалы, Ұлыбританияда аналар мен балалар арасындағы байланысты қолдауға арналған бағдарламалар кеңінен қолданылады, бұл стрессті төмендетіп, әйелдердің психикалық денсаулығын қолдайды. Германияда аналармен бірге үш жасқа дейінгі балаларымен тұру үшін арнайы бөлімдер бар, бұл олардың бөлінуін болдырмайды және балалардың үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл Қазақстан үшін халықаралық стандарттарды ұлттық пенитенциарлық жүйеге бейімдеу қажеттілігін ескере отырып, пайдалы болуы мүмкін [5].

Қорытынды

Жүргізілген талдау әйелдер сотталғандардың жағдайларын Қазақстанда айтарлықтай жақсартуды талап ететінін және адам құқықтарын қорғау мен сотталғандардың реабилитациясы үшін жағдайларды қамтамасыз ететін халықаралық стандарттарға толық сәйкес келмейтінін көрсетті. Негізгі мәселелерге қаржыландыру тапшылығы, білікті медициналық көмектің жетіспеушілігі, реабилитация және элеуметтік адаптацияға арналған мамандандырылған бағдарламалардың жоқтығы жатады, бұл босатылғаннан кейін әйелдердің сәтті интеграциялануын қиындатып, рецидив деңгейінің өсуіне әкеледі. Әйелдердің сотталғандардың жағдайларының халықаралық стандарттарға сәйкестігін арттыру Бангкок ережелері мен Мандела ережелерін бейімдеу арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, бұл Қазақстандағы жазаларды орындау жүйесін реформалаудың негізі болады.

Қазақстанда әйелдер сотталғандардың жағдайларын жақсарту үшін құқықтық қорғауды күшейту және гуманитарлық қараудың принциптерін заңнамада бекіту, медициналық және элеуметтік көмекке қол жеткізуді кеңейту, балалармен аналар үшін мамандандырылған бағдарламалар мен реабилитация бағдарламаларын құру қажет. Перспективалық бағыттардың бірі қауіптілігі жоқ әйелдер үшін пробация мен шартты мерзімінен бұрын босатуды дамыту болып табылады.

Пайдаланылған деректердің тізімі:

1. Бангкокские правила. Рекомендации ООН по улучшению условий содержания женщин-осужденных. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/decl/bangkok_rules.shtml (дата обращения: 28.09.2024).

2. Правила Манделы. Стандарты по обращению с заключенными. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/decl/mandela_rules.shtml (дата обращения: 27.09.2024).
3. Успенская Н. В. Проблемы и пути совершенствования условий содержания женщин-осужденных в Казахстане // *Актуальные проблемы права*. – 2023. – № 4. – С. 55-67.
4. Закон Республики Казахстан «О уголовно-исполнительной системе». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30886652 (дата обращения: 26.09.2024).
5. Кожобеков А.Е. Реформа уголовно-исполнительной системы в Казахстане: проблемы и решения // *Журнал права и общества*. – 2023. – № 2. – С. 102-114.

РАЗВИВАЮЩИЕСЯ ТЕХНОЛОГИИ В ЛАБОРАТОРНОЙ МЕДИЦИНЕ: ОПРЕДЕЛЕНИЯ, МЕТРИКИ И ПРОЦЕСС ВНЕДРЕНИЯ

Бабанаева Әйгерім Ғабитқызы
Магистрант 2 курса,
Медицинский университет Астана,
Астана, Казахстан
Научный руководитель: профессор кафедры «Общественного здоровья и менеджмент»
Нарманова Орынгуль Жаксыбаевна

Аннотация

Развивающиеся технологии (РТ) играют ключевую роль в трансформации лабораторной медицины. Эти технологии часто проходят через несколько стадий внедрения и принятия, от ранних этапов разработки до интеграции в клиническую практику. В статье рассматриваются основные концепции, такие как уровни технологической готовности (TRL) и кривая принятия инноваций, применяемые для анализа РТ в лабораторной медицине. Также обсуждается, можно ли использовать существующие метрики для оценки таких технологий и предлагается новое определение РТ, которое будет полезно для дальнейших исследований и практического применения в лабораторной диагностике.

Термин "развивающаяся технология" широко используется для описания новых, только что зарождающихся технологий, которые проходят через процесс разработки и испытания. В лабораторной медицине это понятие особенно актуально, так как внедрение инноваций в диагностику и анализ требует внимательного подхода к оценке их готовности, применимости и эффективности. Важно понимать, что развитие технологии — это не однократное событие, а процесс, включающий несколько этапов, каждый из которых характеризуется своим уровнем готовности и влиянием на клиническую практику.

В этой статье мы рассмотрим, как различные теории и метрики, такие как уровни технологической готовности (TRL) и кривая принятия инноваций Эверта Роджерса, могут быть применены для анализа РТ в лабораторной медицине, а также предложим обновленное определение, которое будет учитывать не только технологическую готовность, но и ценность для клинической диагностики.

1. Технологическая готовность и стадии развития

Термин "развивающаяся технология" может использоваться в контексте технологий, которые находятся на разных этапах своего жизненного цикла. Согласно модели уровней технологической готовности (TRL), технология может быть на стадии "наблюдения и сообщения о базовых принципах" (уровень 1) или на стадии "системы, проверенной в операционной среде" (уровень 9). Это многоступенчатый процесс, в котором каждая стадия характеризуется конкретными достижениями и испытаниями, которые должны пройти новые технологии.

Для лабораторной медицины технология может считаться развивающейся уже с уровня 2 (формулировка концепции), а продолжать этот статус вплоть до последней стадии внедрения, что означает её полную интеграцию в клиническую практику. Важно отметить, что технология может быть представлена как аналитический метод или устройство, которое пока не стало стандартом, но имеет потенциал для значительных улучшений в диагностике.

Рисунок 1. Определяющие факторы эффективного перевода развивающихся технологий

2. Кривая принятия инноваций и её применение

Кривая принятия инноваций, предложенная Эвертом Роджерсом, отражает процесс, через который проходит любая новая технология или инновация, прежде чем она станет массово используемой. Эта кривая делится на несколько групп: новаторы, ранние последователи, раннее большинство, позднее большинство и отстающие.

Пропасть между ранними последователями и ранним большинством является одним из самых трудных этапов в внедрении новых технологий. На этом этапе технологии часто сталкиваются с высокой стоимостью, неопределенностью и рисками, что препятствует их быстрому распространению. Однако по мере того, как технология развивается и доказывает свою эффективность, эти проблемы могут быть преодолены, и появляется так называемый сетевой эффект, который ускоряет принятие и распространение технологии.

Применение этой модели к развивающимся технологиям в лабораторной медицине дает понимание того, как и когда технология может выйти за пределы ранних этапов и стать важным инструментом в клинической практике.

3. Реакция на изменения и управление ими

Принятие новых технологий также требует управления изменениями. Этапы управления изменениями можно разделить на несколько основных компонентов: первоначальный энтузиазм, впадина разочарования, осторожный оптимизм и стабильность внедрения. Когда новая технология появляется на рынке, обычно существует первоначальный интерес и высокий энтузиазм, за которым следует период неопределенности и разочарования, особенно если технология не сразу оправдывает ожидания.

Для развивающихся технологий в лабораторной медицине важно не только преодолеть эту впадину разочарования, но и обеспечить поддержку и обучение на всех этапах внедрения, чтобы минимизировать сопротивление и повысить готовность клинического персонала к использованию новых инструментов и методов.

4. Метрики для оценки развивающихся технологий

Хотя в других областях могут использоваться количественные метрики, такие как число патентов или публикаций, для оценки развивающихся технологий в лабораторной медицине этот подход может быть менее эффективным. Это связано с тем, что технологии в данной области

часто подвергаются быстрой модификации, и их потенциальная ценность не всегда может быть измерена стандартными количественными показателями.

Однако существует ряд других подходов, таких как использование данных внешних программ обеспечения качества, которые помогают отслеживать появление новых аналитических методов и технологий. Такие данные могут предоставить ценную информацию о развитии и принятии новых технологий в медицинской практике.

5. Определение развивающейся технологии в лабораторной медицине

Вместо того чтобы полагаться на стандартные метрики, мы предлагаем рассматривать развивающуюся технологию в лабораторной медицине как анализируемую методику или устройство, которое находится на стадии разработки или внедрения в практику и обладает потенциалом для значительного улучшения ценности клинической диагностики.

Это определение включает в себя не только технологические аспекты (метод и устройство), но и важный контекст их применения, включая географические различия и развитие клинической практики. Оно подчеркивает важность внедрения таких технологий в повседневную работу лабораторий и их способность существенно повлиять на качество диагностики и лечение пациентов.

Развивающиеся технологии в лабораторной медицине являются ключевыми для повышения точности диагностики и улучшения клинических результатов. Понимание различных этапов технологической готовности, использование моделей принятия инноваций и подходов к управлению изменениями позволяет эффективно внедрять новые технологии в медицинскую практику. Предложенное нами определение РТ, ориентированное на реальное воздействие на клиническую диагностику, будет полезным для дальнейших исследований и практического применения, обеспечивая ясность и консистентность в дискуссиях по этому важному вопросу.

Важно отметить, что развитие новых технологий в лабораторной медицине требует не только технических и научных усилий, но и значительного культурного и организационного подхода. Внедрение инноваций требует от всех участников процесса — от исследователей до врачей и пациентов — активного участия и адаптации. При этом нужно помнить, что внедрение новых технологий не всегда будет гладким, и проблемы, связанные с обучением, переходом на новые методы и затратами, могут оказывать значительное влияние на процесс. Однако, если правильно подходить к управлению этими изменениями, они могут привести к значительным улучшениям в системе здравоохранения, способствуя более точной и своевременной диагностике, а значит, и улучшению качества жизни пациентов.

Список литературы:

1. Veletsianos, G. In: Anderson, T, editor. *Emerging technologies in distance education*. Edmonton, AB T5J 3S8: AU Press, Athabasca University; 2010:350 p. [Search in Google Scholar](#)
2. Martin, BR. Foresight in science and technology. *Technol Anal Strat Manag* 1995;7:139–68. <https://doi.org/10.1080/09537329508524202>. [Search in Google Scholar](#)
3. Porter, AL, Roessner, JD, Jin, XY, Newman, NC. Measuring national ‘emerging technology’ capabilities. *Sci Publ Pol* 2002;29:189–200. <https://doi.org/10.3152/147154302781781001>. [Search in Google Scholar](#)
4. Stahl, BC, editor. *What does the future hold? A critical view of emerging information and communication technologies and their social consequences*. Berlin, Heidelberg: Springer; 2011. [10.1007/978-3-642-21364-9](https://doi.org/10.1007/978-3-642-21364-9) [Search in Google Scholar](#)
5. Corrocher, N, Malerba, F, Montobbio, F. *The emergence of new technologies in the ICT field: main actors, geographical distribution and knowledge sources*. Varese VA, Italy: Department of Economics, University of Insubria; 2003. [Search in Google Scholar](#)
6. FASTERHOLDT, I, LEE, A, KIDHOLM, K, YDERSTRÆDE, KB, PEDERSEN, KM. A qualitative exploration of early assessment of innovative medical technologies. *BMC Health Serv Res* 2018;18:837. [10.1186/s12913-018-3647-z](https://doi.org/10.1186/s12913-018-3647-z) [Search in Google Scholar](#) [PubMed](#) [PubMed Central](#)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СОЧЕТАНИЯ КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКИХ МЕТОДОВ И АКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ К ОБУЧЕНИЮ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

*Куандык Санжар Булатұлы,
Жулумбетов Арыстан,
Анапин Адильбек*

Astana IT University, пр-т. Мангилик Ел., Астана 020000

Аннотация. В исследовании изучается влияние сочетания когнитивно-поведенческих методов и активного обучения на мотивацию студентов в вузах. Эксперимент с тремя группами студентов (самостоятельное обучение, групповая работа и обучение с использованием активных и когнитивно-поведенческих методов) показал, что интеграция этих подходов повышает мотивацию и успеваемость. Результаты указывают, что сочетание активного обучения и когнитивно-поведенческих техник снижает тревожность, повышает уверенность студентов и способствует более осознанному обучению. Выводы могут помочь в создании эффективных образовательных программ для поддержки мотивации студентов.

Ключевые слова: активное обучение, когнитивно-поведенческие техники, академическая успеваемость, мотивация студентов, образовательные программы.

Введение. В современных условиях высшего образования мотивация студентов к обучению играет ключевую роль в их академических достижениях, профессиональном развитии и способности адаптироваться к быстро меняющемуся рынку труда. В условиях возрастания информационных потоков и повышения требований к качеству знаний, поддержание мотивации у студентов становится одной из приоритетных задач системы образования. Однако, несмотря на значимость мотивации, многие студенты испытывают трудности в ее поддержании на протяжении всего учебного процесса, что приводит к снижению успеваемости, увеличению случаев академической неуспеваемости и даже к отчислениям из вузов.

Краткое описание используемых методов. В исследовании будет использоваться комбинация качественных и количественных методов. Количественные данные будут собираться с помощью анкетирования студентов, в котором будут заданы вопросы о их мотивации, использовании когнитивно-поведенческих стратегий и отношении к методам активного обучения. Для качественного анализа будут проведены полуструктурированные интервью с преподавателями и студентами, чтобы глубже понять влияние этих методов на учебный процесс и мотивацию. Также будут использованы методы наблюдения в классе для оценки степени вовлеченности студентов в активные формы обучения.

Описание исследуемой выборки. Выборка исследования будет состоять из студентов высшего учебного заведения, охватывающих различные специальности и курсы. В исследовании использовалась выборка студентов разного возраста, пола и образовательных учреждений, изучающих разнообразные дисциплины. Выборка была разделена на две стадии: первый этап — тестирование мотивации, второй — эксперимент по математике. На втором этапе студенты были разделены на три группы по 10 человек, каждая из которых обучалась по разной методике: первая группа занималась самостоятельно по учебнику, вторая группа работала в малых группах, обсуждая материал между собой, третья группа обучалась под руководством преподавателя, использующего активные методы обучения и когнитивно-поведенческие подходы (КПП), направленные на улучшение учебной мотивации и активное вовлечение студентов в процесс. Такой дизайн исследования позволяет сравнить влияние различных методик на мотивацию и результативность, а также выявить, какие подходы более эффективны в рамках повышения мотивации студентов к обучению.

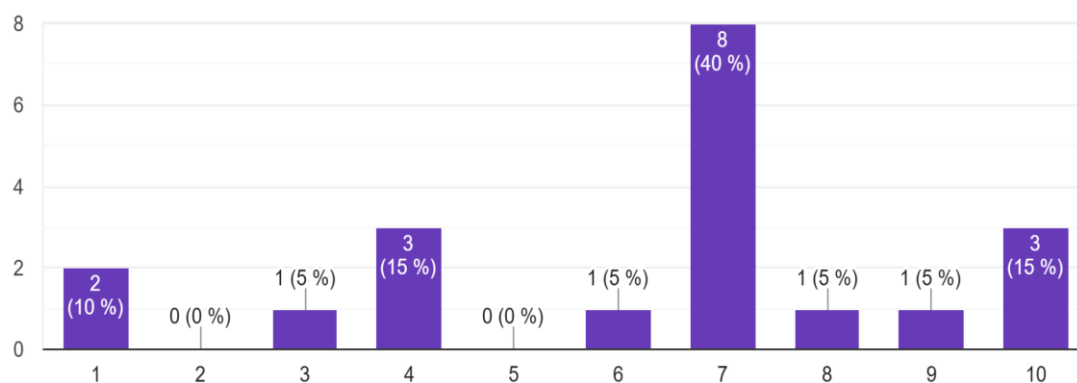
Результаты опроса. Результаты опроса показывают, что уровень учебной мотивации участников варьируется от 3 до 10 баллов, причем большинство выбрало оценку 7 баллов. Самый

высокий уровень мотивации (10 баллов) отметили три участника, что составляет 15% от общего числа, а 9 баллов набрал только один респондент (5%), что также указывает на высокий уровень мотивации. Уровень мотивации, близкий к высокой, был отмечен тремя участниками, выбравшими 8 баллов (5%). Наиболее популярной оценкой стала 7, ее выбрали 8 человек (40%), что свидетельствует о среднем, но все же довольно высоком уровне мотивации. Оценки среднего уровня, от 4 до 6 баллов, были менее популярны и отмечены 4 участниками (20%), что может указывать на либо умеренное отношение к учебе, либо на определенные трудности с мотивацией. Самые низкие баллы (от 1 до 3) дали три человека (15%), что говорит о достаточно низкой учебной мотивации в этой группе.

Как вы оцениваете свою учебную мотивацию по шкале от 1 до 10? (где 1 – низкая мотивация, 10 – высокая мотивация)

20 ответов

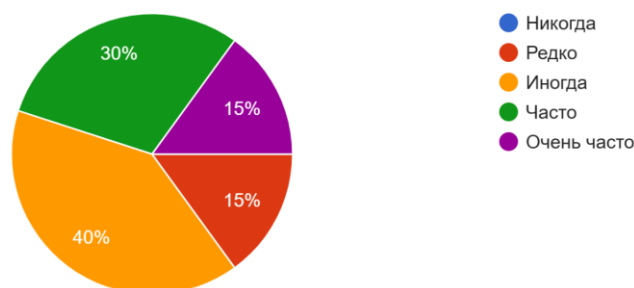

В целом большинство участников продемонстрировали умеренный или высокий уровень мотивации, с средним баллом около 7, но есть небольшая группа с низкой мотивацией, которая может потребовать дополнительного внимания для повышения их учебной вовлеченности. Результаты опроса вопроса про вовлеченность педагога в обучении показывают, что наибольшее количество участников (45%) оценили поддержку со стороны преподавателей на максимальный уровень — 5 баллов. Это свидетельствует о том, что почти половина студентов ощущает значительную поддержку от педагогов. Однако это все еще не большинство, и значительная часть опрошенных (55%) оценила поддержку ниже максимального уровня. Среди них 20% поставили 4 балла, 15% — 3 балла, а 20% — только 2 балла, что может указывать на недостаточную заинтересованность преподавателей в поддержке студентов. Эти результаты показывают, что, хотя многие ощущают поддержку со стороны преподавателей, она может быть непостоянной и нуждается в улучшении для всех студентов.

Основные источники мотивации. Результаты опроса показывают, что студенты активно используют различные подходы к обучению, включая обсуждения с однокурсниками, поиск дополнительных материалов и анализ собственных ошибок. Почти половина участников также активно планирует свое время, что говорит о важности организации учебного процесса. Эти стратегии помогают студентам лучше осваивать материал и достигать высоких учебных результатов.

Как часто вы участвуете в учебных взаимодействиях с другими студентами (групповые занятия, обсуждения и т.д.)?

20 ответов

Результаты опроса показывают, что большинство студентов участвуют в учебных взаимодействиях с другими студентами время от времени. 40% участников отмечают, что они участвуют в таких взаимодействиях "иногда", что может свидетельствовать о том, что студенты предпочитают работать в группах или обсуждать темы лишь по мере необходимости. 30% выбирают вариант "часто", что указывает на более активное участие в групповых занятиях или обсуждениях. 15% студентов отметили, что они участвуют в учебных взаимодействиях "очень часто", что говорит о высоком уровне вовлеченности в коллективное обучение. Меньшинство участников, 15%, ответили, что такие взаимодействия случаются у них "редко", а 0% не участвуют в них вообще. Эти данные свидетельствуют о том, что учебные взаимодействия происходят нерегулярно, но в целом студенты признают их важность и используют их для улучшения учебных результатов.

Однако не все студенты четко ставят цели на учебный семестр: большинство из них не всегда формулирует цели или проверяет свой прогресс. Лишь небольшая часть студентов активно использует планирование и следит за достижениями. Обмен опытом с однокурсниками также важен для многих студентов, но степень вовлеченности в такие взаимодействия варьируется. В целом, участие в групповых занятиях и обсуждениях чаще бывает нерегулярным, и студенты предпочитают такие взаимодействия только по мере необходимости.

Результаты эксперимента. Результаты эксперимента показали значительное влияние различных подходов к обучению на мотивацию и успеваемость студентов. Студенты, обучавшиеся с использованием активного обучения и когнитивно-поведенческих методов, продемонстрировали наивысшие результаты по мотивации и пониманию материала. Эти подходы, такие как постановка достижимых целей и положительное подкрепление, способствовали повышению уверенности и снижению тревожности, что в свою очередь улучшило успеваемость. В группе, где студенты обучались самостоятельно по книге, результаты были значительно ниже. Отсутствие внешней поддержки и взаимодействия ограничивало их мотивацию и понимание материала. В группе, работающей в командах, наблюдался более высокий уровень вовлеченности, особенно среди студентов с сильной внутренней мотивацией. Совместное обсуждение задач способствовало более глубокому пониманию и повышению уверенности. Наибольшие успехи были достигнуты в группе с педагогом, использующим активные методы и когнитивно-поведенческие техники. Этот подход не только повышал мотивацию, но и помогал студентам более осознанно подходить к решению задач, что способствовало лучшим результатам. Таким образом, активные методы обучения и поддержка когнитивно-поведенческих техник оказались наиболее эффективными для студентов, испытывающих трудности с мотивацией.

Выводы. Результаты проведенного исследования подтвердили значимость и эффективность интеграции когнитивно-поведенческих методов и активного обучения для повышения учебной мотивации и успеваемости студентов. Эксперимент, включающий три группы студентов, обучающихся с использованием различных подходов, продемонстрировал,

что студенты, вовлеченные в активные методы обучения и когнитивно-поведенческие техники, показали наиболее высокие результаты как в мотивации, так и в понимании материала. Этот вывод соответствует теоретическим предположениям, рассмотренным в начале исследования, и поддерживает существующие модели мотивации и когнитивно-поведенческой терапии, применимые к образовательной сфере.

Самостоятельное обучение, несмотря на его преимущества в плане гибкости, оказалось менее эффективным для большинства студентов, так как ограничивало их мотивацию и понимание материала. Групповая работа, напротив, позволила студентам развить чувство принадлежности и усилила их учебный интерес, но не обеспечила таких же высоких результатов, как активное участие преподавателя, поддерживающего студентов посредством когнитивно-поведенческих техник. В третьей группе активные методы и когнитивно-поведенческие стратегии помогли студентам лучше контролировать свой процесс обучения, снизить тревожность и обрести уверенность в своих возможностях.

Таким образом, интеграция когнитивно-поведенческих подходов и активного обучения может значительно способствовать формированию у студентов устойчивой мотивации и более глубокого понимания материала. Эти методы представляют собой перспективное направление для дальнейшего развития образовательных программ, направленных на поддержку академической успешности и личностного роста студентов.

Список Источников

1. Евгения Владимировна Сурдина, Лилия Федоровна Дашкевич, & Екатерина Владимировна Голощапова (2024). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВАЦИИ К УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ. Гуманитарные и социальные науки, (3), 199-204. <https://doi.org/10.18522/2070-1403-2024-104-3-199-204>
2. Зырянова С.М., Иванова А.В., Шанц Е.А. Повышение мотивации студентов к учебной деятельности в педагогическом вузе. Вестник Сургутского государственного педагогического университета. 2023;(4 (85)):20-28. <https://doi.org/10.26105/SSPU.2023.85.4.002>

БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН ЖОБАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ АРҚЫЛЫ САБАҚ ӨТКІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Тойлыбаева Зере Романқызы

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
2 курс магистранты, «Биология» кафедрасы; Абай атындағы ҚазҰПУ; Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Қоғамда болып жатқан әлеуметтік өзгерістер білім беру жүйесін үнемі жетілдіруді талап етеді. Қазіргі оқытудың негізгі мақсаттарына сыни және креативті ойлауды қалыптастыру, ақпаратты өз бетінше табу, оны талдау, жүйелеу және оны әртүрлі жағдайларда пайдалану мүмкіндігі жатады. Қазіргі мұғалім оқушылардың зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыта алу керек, осылайша мектеп оқушысы, мектепте алған білімі мен тәжірибесіне сүйене отырып, тәуелсіз ойлауға, өздігінен шешім қабылдауға қабілетті болады. Жобалық оқытудың негізгі мақсаты - балаларды ересектердің араласуынсыз шешім табуға үйрету. Мұғалім баланы ынталандырады және бағыттайды, қажет болған жағдайда қажетті ақпаратты қайдан табуға болатындығын айтады. Жобалық оқытудың тиімділігі - оқушылар өз бетінше жұмыс істеуге және кітапханалардан интернетке дейін әртүрлі көздерден ақпарат іздеуге ынталы. Олар уақытты бөлуді және алынған мәліметтермен жұмыс істеуді үйренеді, топтық жұмысты ұйымдастырады және ұжымдық немесе жеке шешім қабылдау дағдыларын игереді. Жобаны құрудың міндетті шарты-түпкілікті қызмет туралы, жобадағы жұмыс кезеңдері және оны жүзеге асыру тәсілдері туралы нақты идеялардың болуы. Технологиялық жобалау - нақты міндеттерді шешуге бағытталған, уақыт бойынша шектеулі және өзара байланысты әрекеттерді ұйымдастырылған түрде орындауды білдіреді

Кілтті сөздер: технология, жобалау, креативті ойлау, ұжым

Кіріспе

Көптеген зерттеулерге сәйкес жобалық қызмет нәтижелі білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және тұлғаға бағытталған тәсілді іске асыруға ықпал ететін іс-әрекеттің белсенді тәсілдері (жоспарлау, болжау, талдау, синтез) арқылы білім беру процесін ұйымдастырудың дәстүрлі емес тәсілі болып табылады. Жобалық әдістемені қолдану жалпы орта білім беретін мектепте оқытудың барлық сатыларында өзекті. Алайда, біздің мұғалімдер биология сабағында осы әдісті аз қолданады, өйткені оқушылардың пән бойынша білімі жеткіліксіз болуы бұл жұмысты кешіктіруі немесе оқушылардың қолынан келмеуі мүмкін деп санайды. [1].

Жобалық технология жаңа педагогикалық тұлғаға бағытталған технология ретінде білім берудегі гуманистік көзқарастың негізгі принциптерін көрсетеді:

- адамның даралығына, оның жеке басына, қызығушылықтары мен жасына сәйкес қажеттіліктеріне ерекше назар аударылады;

- білім алушылардың сыни ойлауын дамытуға, алған білімдерін талдау және жүйелеу, оларды болашақта қолдану қабілетіне бағдарлану.

Осылайша, жобалау технологиялары білім берудің дәстүрлі тәсіліне балама болып табылады, ол, негізінен, дайын білімді игеруге, оларды автоматизмге жеткізуге және оларды жаңғыртуға негізделген.

Жобалық технологияға қысқаша шолу

"Технология" ұғымы нені білдіреді? "Технология (грек тілінен. techne-өнер, шеберлік, шеберлік) ғылыми білімді дидактикалық қолдануға, оқытушылардың эмпирикалық инновацияларын және осы процестің студенттердің жеке басының дамуында жоғары

нәтижелерге қол жеткізуге бағытталуын ескере отырып, оқу процесін талдауға және ұйымдастыруға ғылыми көзқарастарға бағытталған жүйелік категория".

"Оқыту технологиясы -декларацияланатын психологиялық-педагогикалық көзқарастар негізінде білім беру процесінде жүйелі түрде қолданылатын формалардың, әдістердің, әдістердің, оқыту әдістерінің және тәрбие құралдарының арнайы жиынтығы, бұл әрқашан ауытқудың рұқсат етілген нормасымен болжамды білім беру нәтижесіне қол жеткізуге әкеледі".

Ал "жобалау" дегеніміз не? Бұл термин бастапқыда сәулет өнерінен шыққан. Бір нәрсені жобалау белгіленген мақсаттар мен ниеттерге сәйкес жобаланғанды ұсынуға бағытталған, ол белгіленген регламентте, яғни белгіленген мақсаттарға сәйкес және келісілген мерзімде жобаны іске асыру бойынша бағалау мен шешім қабылдауды қамтиды. Технологиялық жобалау-бұл педагогикалық технология, оның басты мақсаты-жұмыс бағдарламаларында анықталған білім мен дағдыларды аудару және дамыту емес, бұрыннан бар білімді практикалық қолдану және оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеу процесінде жаңаларын алу.

Жобалық оқыту деп білім беру технологиясын атаймыз, оның орталығы — оқушының өзі, ал мақсаты — оның тәуелсіздігін, бастамашылығы мен шығармашылығын қалыптастыру. Бұл қасиеттер қызықты және мағыналы тақырыптарды білу процесінде өзінің іс-әрекетінің арқасында дамиды. [2].

Технологиялық жобалаудың классификациясы:

Мазмұны бойынша:

Моно-пәндер-бір пән негізінде.

Пәнаралық-олар әртүрлі пәндер туралы білімді біріктіреді.

Пәннен тыс-мектеп бағдарламасына кірмейтін ақпаратты зерттеуге негізделген.

Негізгі әдіс бойынша:

Ойын, шытырман оқиғалы - негізі-көркем шығармалар немесе тарихи оқиғалар бойынша рөлдік ойын. Бұл археологиялық немесе теңіз экспедициясына еліктеу болуы мүмкін. Финал әдетте жоспарланбаған.

Зерттеу, шығармашылық-нақты мақсат пен түсінікті құрылымға ие. Олардың ғылыми зерттеулермен көптеген ұқсастықтары бар. Мысалы, оқушылар үшін маңызды тақырыпқа арналған шағын топтағы адамдардың әлеуметтанулық сауалнамалары.

Практикалық нәтижеге бағытталған ақпараттық-әдетте жоба қатысушыларына қызықты тақырыптарды қозғайды. Мысал ретінде альбом немесе анықтамалық материал жасау, театр қойылымын ұйымдастыру, табиғи аймақтарды тазарту жатады. Танымал халықаралық жобалар

Жобаны үйлестіру сипаты бойынша:

Нақты үйлестірумен-мұғалім жұмысқа белсенді қатысады.

Жасырын үйлестірумен-мұғалім тек басшылыққа алады және кеңестер береді.

Жобаларды оқу жоспарларына енгізу бойынша:

Ағымдағы-оқу уақытына әсер етеді.

Қорытынды-оқушылардың материалды қалай меңгергенін бағалауға көмектеседі.

Орындалу ұзақтығы бойынша:

Шағын жобалар-бір-екі сабақ алады.

Орташа жобалар бірнеше сабақтан екі аптаға дейін.

Ұзақ мерзімді жобалар-бірнеше аптадан бірнеше айға дейін. Әдетте, олармен жұмыс бос сағаттарда жүзеге асырылады.

Қатысушылар саны бойынша:

Жеке-бір бала жұмыс істейді.

Топтық-бірнеше оқушы қатысады.

Ұжымдық — бірнеше сынып оқушыларына немесе бүкіл мектепке әсер етеді.

Технологиялық жобалаудың артықшылықтары:

өзін-өзі бақылау және өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын дамыту. Американдық зерттеулер жобалық қызмет әдісін қолданған сыныптардың студенттері Тәуелсіз, жауапты және ұйымшыл

екенін анықтады. Мұндай студенттер өз уақыттарын дербес бөлді және бір күнге жоспар құрды, және т.б. олар қандай ақпарат көздерін қолданатынын өз бетінше анықтады сабаққа дайындалу. Демек, мұндай студенттер өз бетінше күрделі шешімдер қабылдай алады, олар өз назарын басқара алады және уақытты пайдалана алады.

топтық іс-әрекет дағдыларын дамыту. Жобалық іс-әрекет әдісі жеке жұмысты ғана емес, сонымен қатар командада, топта жұмыс істеуді де білдіреді.

Жобалық іс-әрекет әдісі танымдық іс-әрекетке деген қызығушылықты арттырады, өйткені оқушылар нені және қалай үйрететінін өздері шешеді. Сондай-ақ, студенттер сыни ойлауды дамытады, өйткені олар әдетте бірнеше әдебиет көздерін тапсырмаларды орындау үшін пайдаланады.

жобалау қызметінің әдісі нақты жағдайларды модельдейді: тапсырма қою-нәтиже алу; бұл өте маңызды, өйткені қазіргі уақытта барлық топ - менеджерлер мен компания басшыларының әрекеттері нәтиже алуға бағытталған. Адамға машинаның артында тұрып, машинада бір сағат ішінде 1000 бөлік жасаудың қажеті жоқ. Ол жеке тиімділікті арттыру үшін өз қызметін қалай оңтайландыру керектігін ойластыруы керек. . [3].

Бұл әдіс шығармашылықты, стандартты емес шешімді дамытуға мүмкіндік береді.

Жобалық қызметтің кемшіліктері

мұндай тапсырмалардың стандартталмағандығына байланысты бағалау критерийлерінің болмауы.

мұғалімге жүктеме артады, өйткені сабақ-ойын немесе сабақ-конференция өткізу мұғалімнің белгілі бір дайындығын, оның физикалық және моральдық күштерін қажет етеді. [4].

оқушылардың шамадан тыс жүктелуі, өйткені зерттеу жұмысы – бұл қажырлы еңбек. Қажетті әдебиеттерді табу, дұрыс дереккөздерді таңдау, жазылғандарды талдау және тиісті қорытынды жасау үшін көп уақыт пен күш қажет. Сонымен қатар, студенттер көбінесе өз жұмыстарын презентация немесе баяндама түрінде ұсынуы керек, бұл көптеген студенттер үшін өте қиын міндет.

Қорытынды

Осылайша, кез-келген білім беру жүйесі сияқты, жобалық қызметтің де артықшылықтары мен кемшіліктері бар екенін көруге болады. Бір жағынан, оқушының алдында жаңа мүмкіндіктер пайда болады: ол көшбасшының қасиеттерін, тәуелсіздігін, ұйымшылдығын, шығармашылығын және басқа да көптеген таланттарын дамыта алады. Екінші жағынан, мұндай оқытуды ұйымдастыру өте қиын. Әрбір мұғалімнің сабақтың жаңа тұжырымдамасын әзірлеуге жеткілікті уақыт бөлуге мүмкіндігі жоқ, және әрбір оқушы мұндай жүктемелерге төтеп бере алмайды. Сондықтан оқыту әдісін таңдау баланың күшті жақтарына және бұл олар үшін ең жақсы таңдау бола ма, жоқ па деген нақты түсінікке негізделуі керек.

Жобалау әдістемесі өнімді білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және жеке тұлғаны оқыту мен тәрбиелеуде жоғары нәтижелерге қол жеткізуге ықпал ететін жоспарлау, болжау, талдау және т.б. сияқты белсенді әрекеттер арқылы білім беру процесін ұйымдастырудың дәстүрлі емес әдісін білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байдунова Л.А. Метод проектов при обучении учащихся двум иностранным языкам / Л.А. Байдунова, Т.В. Шапошникова // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 1. – С. 5-11.
2. Бим И.Л. Личностно-ориентированный подход – основная стратегия обновления школы / И.Л. Бим // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 2. – С. 11-15.
3. Бим И.Л. Некоторые актуальные проблемы современного обучения иностранным языкам / И.Л. Бим // Иностранные языки в школе. – 2001. – № 4. – С. 5-8.
4. Борисова Е.М. Проект на уроках немецкого языка / Е.М. Борисова // Иностранные языки в школе. – 1998. – № 2. – С. 27-31.

ОМАР ШОРАЯҚҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Байбатша Д.М.

*Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты
(Алматы қ, Қазақстан)*

Аңдатпа: Бұл зерттеу жұмысында Шораяқұлының шығармаларындағы діни құндылықтар талданады. Мақалада Омар Шораяқұлының шығармаларындағы исламдық тақырыптарға назар аударылады. Ұлы ақынның туындылары халқымыздың тарихи-мәдени даналығын сақтаудың құралы ретінде үлкен маңызға ие. Оның шығармаларында исламдық әдеп-ғұрып, діни сенімдер, және моральдық құндылықтардың озық үлгілері көрініс тапқан. Омар Шораяқұлының поэзиясы мен прозасының мазмұны терең философиялық ойларды, адамның рухани өмірі мен ізгілік жолындағы күресін қамтиды. Зерттеу барысында Шораяқұлының шығармаларындағы діни және рухани құндылықтар, сондай-ақ олардың әлеуметтік әсері мен түрлері қарастырылады. Оның туындыларында қазақ халқының дәстүрлі көзқарастары мен исламның негізгі қағидалары арасындағы үйлесімділік пен қарама-қайшылықтар мен жаңашылдықты байқауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *ислам, дін, дәстүр, қазақ, тарих, сенім, рухани, әдеп, қағида*

Омар Шораяқұлы - қазақ әдебиетінің көрнекті шайырларының бірі, шығармашылығы арқылы исламдық құндылықтарды терең түсініп, жеткізген жазушы. Оның туындыларында исламның рухани мәні, адамгершілік және моральдық ұстанымдар, сондай-ақ дәстүр мен заманауи көзқарастар арасындағы байланыс ерекше орын алады. Шораяқұлының шығармашылығы қазақ халқының мәдениеті мен діни наным-сенімдерін ислам дінінің терең философиясын халыққа танытуды мақсат еткен. Исламдық тақырыптар Шораяқұлының шығармаларында басты орын алады. Ол исламның адам өміріндегі рөлін, оның қоғамдағы маңыздылығын терең зерттеп, осы төңіректе философиялық және діни ой-пікірлерді жеткізеді. Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларына негіз болған Шығыс классикалық поэзиясы аясындағы жалпытүркілік әдеби дәстүрлер ықпалдастығы философиялық-педагогикалық ұстанымдар бойынша көркемдік жалғастықты дамытты. Шығыс поэзиясы мен халықтық поэзияға тән небір образды айшықтар қалыптастырған ақындар ұлт, ұрпақ тәрбиесінде үлгі боларлық мұра қалдырған» [1, 110] Жазушы шығармаларында жерлестерінің рухани байлығын, адамның жабық жан-дүниесіндегі күрестерді суреттей отырып, исламдық әлемнің кең ауқымды мәселелерін, адамгершілік пен адалдық, ізгілік сынды құндылықтарды насихаттайды. Омар Шораяқұлының туындыларында молынан кездесетін діни тақырыптар араб-парсы әдебиеті мен ислам мәдениетінің элементтерімен тығыз байланысты. Ол өз шығармаларында дәстүрлі ислам әдебиетінен тыс, қазақ халқының рухани мұрасына, түсініктеріне де ерекше мән береді. Шораяқұлының кейіпкерлері, көбінесе, қоғамның моральдық-этикалық мәселелерінің символына айналып, оқырмандарға белгілі бір құндылықтарды қайта бағалауға мүмкіндік береді. Ислам дінінің мәні мен бағыт-бағдарларын тереңірек түсіну үшін, Шораяқұлының шығармаларын қолдану және талдау қазіргі қоғам үшін маңызды.

Омар Шораяқұлы шығармаларындағы діни мораль және этика мәселелері күрделі әрі терең талдауды қажет етеді. Шораяқұлының шығармаларында исламның моральдық принципі, этикалық құндылықтары мен адами қарым-қатынастардағы дәстүрлер ерекше орын алады. Оның әрбір туындысы тек әдеби шығарма ретінде ғана емес, сонымен бірге өнеге, өсиетте болып табылады. Олардың негізгі мақсаты — оқырманды рухани өнегемен байыту, адамгершілікті, адалдықты, имандылықты насихаттау. Діни мораль мен этиканың негізі — адам мен Алла арасындағы қарым-қатынасты, қоғамдағы моральдық нормаларды сақтау. М.Қаржауов: «Омар ақын өмір сүрген XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Сыр елінің мәдени, рухани өсуі негізінен ауыз әдебиетіне және Шығыс әдебиетіне сүйенген ақындық және жыраулық өнер

арқылы жүріп жатты», - деген пікір қалдырған [2,105]. Шораяқұлы шығармаларында исламдық құндылықтардың — иман, адалдық, шыншылдық, кешірім сияқты аспектілері жүйелі түрде баяндалады. Мысалы, оның кейбір өлеңдерінде адамның рухани дамуы, қоғамдық өмірдегі әділдік пен шындықтың маңызы, жамандықтан жирену мен жақсылықты үлгі ету тағылымы анық беріледі. Шораяқұлының шығармаларындағы діни мораль Құран аяттары мен хадистерге негізделеді, өйткені автор Ислам дінінің адамгершілік негіздерін, этикалық нормаларын шебер түрде пайдаланып, шығармаларында философиялық ойларын да жеткізеді.

Мысалы ақын өзінің «Ұстазым» деп аталатын өлеңінде исламдағы періштелерді атап көрсете отырып өзінің ұстазының берген білімі мен тәрбиесімен өмірін өткізсе аталған періштелердің өлімнен кейін жасайтын азапты әрекеттерінен қорықпай төтеп бере алатынын жеткізеді.

Мәлікүл - Мәуіт періште
Пенденің келсе оңынан,
Гүрзі алып келсе қолына
Мүңкір - Нәнгір солынан:
Армансыз болып өтер ем,
Есенжолдай шайырдың

Үлгі алып, ерсем соңынан [3,91] - Омар Шораяқұлының бұл өлеңі адам өмірінің өткіншілігі мен өлім алдындағы жауапкершілікті діни тұрғыдан қарастырады. Өлең жолдары исламдағы өлімге қатысты түсініктерді бейнелейді және исламдық қағидаларға сай өмір сүруді ұсынады.

Мәлікүл-Мәуіт – Ислам сенімінде бұл періште өлім періштесі болып саналады. Сажда сүресі, 11-аят «(Мұхаммед!) Оларға: «Сендердің жандарыңды өлім періштесі (Мәлік әл-Мәут) алады, сендерді Ол өлімге душар қылады; сосын Раббың тарапына қайтарыласыңдар», - деп айт». [4:11]

Ол адамдардың жанын алуға жауапты деп есептеледі. Бұл өлеңде Мәлікүл-Мәуіттің келуі адам өмірінің ақырына жеткенін және дүниелік сынақтың аяқталғанын көрсетеді. Мұнда ақынның ойынша, Мәлікүл-Мәуіттің келуі адамды мәңгілік өмірге көшіреді, ал мәңгілік өмірде жасаған істері үшін сұралады.

Мүңкір мен Нәнкір – Өлеңде Мүңкір мен Нәнкір періштелерінің аттары аталады. Исламда бұл періштелер адамның өмірде істеген амалдарын сұрайды деп сенеді. Қабір азабынан құтылу үшін әрбір мұсылманға жақсылық жасау мен күнәдан аулақ болу ұсынылады. Омар Шораяқұлының бұл бейнелері адамды өлімнен кейінгі өмірді ойлауға және моральдық тұрғыда дұрыс өмір сүруге шақырады.

Есенжолдай шайырға еру – Өлеңде "Есенжолдай шайырға еру" ұғымы діни және рухани жетекшіге еріп, үлгі алудың маңызын көрсетеді. Шораяқұлы Есенжолды тек ақын емес, сонымен бірге рухани ұстаз ретінде қабылдайды. Бұл діндар ақындар арасында кездесетін, парасатты өмір сүру, рухани тазару және Алланың жолында болуды насихаттайтын бағыттардың бірі.

Осылайша, Омар Шораяқұлының бұл өлеңінде ислам дініндегі өлім, мәңгілік өмір және рухани тәлімгерлерден үлгі алу идеялары көрініс табады. Ақын мұсылмандық этиканы сақтауды насихаттап, өмірдің сынақ екенін ескертеді. Сонымен қатар «Жамантік пен Итқараға» деген өлеңінде:

Өскенмен не болады қамыс бойлап?
Абзалы, адамдыққа көңіл қоймақ.
Көшесін жігіттіктің ластап жүр

Жамантік, Итқарамен жаман бойдақ [5, 167] – дей келе осы өлеңінде адамгершілік пен рухани тазалықтың маңыздылығы қозғалады. Ақын қоғамдағы кейбір жағымсыз қылықтар мен мінездерді сынап, адамды биік моральдық қасиеттерге шақырады. Бұл жолдарда бірнеше маңызды элементтер бар:

"Өскенмен не болады қамыс бойлап?" — Бұл жолда қамыстың биіктеп өсіп шығуы ешқандай мән-мағынасы жоқ нәрсе ретінде бейнеленеді. Ақын мұнда адамның сыртқы келбеті немесе әлеуметтік жағдайы ғана маңызды емес екенін меңзеп, шынайы адамдық қасиеттердің ғана құнды екенін көрсетеді.

"Абзалы, адамдыққа көңіл қоймақ" — Шораяқұлының басты ойы адамдыққа көңіл бөліп, рухани өсуге шақыру. Ол адамның мінез-құлқы, ішкі тазалығы және адалдығы маңызды деген идеяны ұсынады. Ақынның айтуынша, нағыз адамдыққа қол жеткізу сыртқы келбет немесе элеуметтік дәрежеге емес, ішкі құндылықтарға тәуелді.

"Көшесін жігіттің ластап жүр" — Ақын қоғамда кездесетін жаман қылықтарды, әсіресе жігіттердің кейбір мінездерін сынайды. Ол мұнда өз уақытындағы қоғамдағы тәртіпсіздік пен моральдық құлдырауды бейнелейді.

"Жамантік, Итқарамен жаман бойдақ" — Бұл жерде "жаман бойдақ" деген сөз арқылы теріс қылықтарға ерген, әдепсіз, дұрыс жолдан адасқан адамдарды суреттейді. "Итқара" образы арқылы ол адамдық қасиеттерден алыстаған адамдарды сипаттайды.

Омар Шораяқұлы бұл өлеңінде адамдарды ізгілікке, әдептілікке, рухани тазалыққа шақырады. Өлеңнің негізгі идеясы — адам өмірінің мәні оның сыртқы жағдайында емес, ішкі дүниесінің тазалығында деген ойды жеткізу. Ақын өзінің «Шайырлардың сомасы» деп аталатын туындысында:

«Баһадүр» деп білмеңіз
Жиынды бұзған тентекті.
Кезеніп атар оқ емес,
«Қару» деп білме келтекті.

Омар Шораяқұлы бұл өлеңінде нағыз батырлық пен ерліктің мәнін және адам бойындағы асыл қасиеттерді сипаттайды. Ақын жалған батырлық пен шынайы батырлықты, жалған достық пен шынайы достықты, сонымен қатар адамгершілікті әртүрлі бейнелер арқылы салыстырады. Мысалы, ол батырлықты "жиынды бұзған тентек" немесе "қолына келте қару ұстаған адам" деп қабылдамауды ұсынады. Бұл жерде "батырлық" ұғымы тек күшке сүйенбей, керісінше әділдік пен парасаттылыққа негізделу керектігін білдіреді.

Жолдастыққа санама

Жайбар ауыз көнтекті. [5,187]

Өлеңде ақын адамның бойындағы кейбір жағымсыз қасиеттерді сынға алады. Мысалы, "Жайбар ауыз көнтек" деп жалқау, бейқам адамдарды сипаттап, оларды шынайы достар қатарына қоспау керектігін айтады. Бұл адамдарда көрегендік пен болашаққа деген сенім жоқ екенін меңзейді. Ал "селтек" сөзін қолдану арқылы тұрақсыз, сенімсіз адамдарды сипаттап, олардан сақтануға кеңес береді. Ақынның қолданған метафоралары – нар мен жүйрік аттың бейнелері, олар арқылы ол төзімділік пен шыдамдылықты, күштілікті сипаттайды. Бұл бейнелер арқылы ол нағыз достардың да осындай асыл қасиеттерге ие болуы керектігін меңзейді. Мұндай бейнелер нағыз ерлердің, ақындар мен батырлардың нағыз үлгісі болатынын көрсетеді. Ақынның негізгі ойы – адамның нағыз қасиеті оның рухани тазалығы мен адамгершілік қасиеттерінде екенін көрсету. Ол өз замандастарына жалған батырлыққа немесе арсыз достыққа алданып қалмауды ескертіп, шынайы адамдық қасиеттерге бет бұруды насихаттайды. «Ізгілікке ұмтылу, адами қасиеттерге баулу, жақсылық, қайырымдылық жасау, жомарттық таныту, сабырлы, парасатты болу сынды асыл қасиеттер маңызды болса, Сыр сүлейлері мысалдарында осы асыл қасиеттер ерекше дәріптеледі» [6, 43].

Іскендір қос мүйізді Зұлқарнайын,
Дүниені екі айналды Гоһикаптан,
Төрт өліп, төрт тірілді әзірет Ыдырыс,
Иә ерте шықпайды жан, кем сағаттан.

Кинхаға Якуб нәби патша болып,
Кәшірді дұғасымен отқа жаққан.
Нуһының наласымен жердің жүзін,
Қаптап от, топан суы дұға айбаттан.
Қарнында бір балықтың қырық күн дауам,
Сақталып, Жүніс нәби аман шыққан.
Арамен кесті кәпір Зікірияны,
Түбінде қорғалаған бір дарақтан.

Атасыз Иса туып Мәриямнан,
Тірілкен неше өліктікараматтан.
Дүниеге дүйсенбі күн пайда болып,
Нақ достың алсаң хабар назараттан.
Бір күні таң алдында, мініп пырақ,
Құдайға, Жабірәйілмен барып қайтқан.
Солардай Хақтың досты әрдайымда,
Айтпақ жөн хикаяны етіп дастан [7]

Бұл өлең жолдарында діни және тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты көптеген аңыздар баяндалған. Мұнда Ибрахим пайғамбардан бастап, Ыдырыс, Якуб, Жүніс, Зікірия, Иса, және Мұхаммед пайғамбар сияқты қасиетті тұлғалар туралы мәліметтер келтіріледі. Әрбір пайғамбардың ерекше қасиеттері мен керемет істері сипатталып, олардың Аллаға жақын, оның "достары" екендігі айтылады. Өлең жолдарының діни мазмұнын талдайық.

Ыдырыс пайғамбар :

«Төрт өліп, төрт тірілді» деген тіркес Ыдырыс пайғамбардың ерекше кереметке ие болғанына ишара. Мұсылмандық дәстүрде Ыдырыс пайғамбар – білімді, ілім мен даналықтың символы болған пайғамбар. Они көкке көтерілгені туралы да айтылады.

Якуб пайғамбар :

Якуб пайғамбар «патша болып, дұғасымен кәпірді отқа жаққан» деп сипатталады. Бұл жерде дұғаның күштілігі, дұға арқылы адамдарды жамандықтан қорғау маңыздылығы аталады. Мұсылмандық нанымда Якуб пайғамбар – тақуалығы мен Аллаға жақындығымен танымал тұлға.

Жүніс пайғамбар :

Жүніс пайғамбардың «қырық күн бойы балықтың қарнында сақталып аман қалғаны» – оның сабырлығы мен Аллаға деген сенімін көрсетеді. Исламда Жүніс пайғамбардың үлкен балықтың ішінде қалуы оның сынғы болып есептеледі. Ақырында Алла оны құтқарып, сабырлығы үшін сыйлайды.

Зікірия пайғамбар :

«Кәпірлер Зікірияны арамен кескен» деген жолдар пайғамбардың сын сағаттарында Аллаға берік болғанын бейнелейді. Зікірия пайғамбардың дінге адалдығы мен батылдығы, құдай жолында құрбандыққа барғаны сипатталады.

Иса пайғамбар :

Исаның «атасыз туылуы» және «өлілерді тірілтуі» исламда оның ерекше пайғамбар болғанын көрсетеді. Ислам бойынша, Иса пайғамбардың көптеген кереметтері, соның ішінде өлілерді тірілтуі – оның Алла жіберген пайғамбар екенінің дәлелі.

Мұхаммед пайғамбардың Миғраж сапары :

Өлеңнің соңында Мұхаммед пайғамбардың пыраққа мініп, Жәбірейіл періштенің жетекшілігімен Аллаға сапар шеккені айтылады. Бұл оқиға исламда Миғраж түні деп аталады және ол Алланың құдіреті мен пайғамбардың мәртебесін көрсететін оқиғалардың бірі. [9]

Омар Шораяқұлының шығармашылығы қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Оның діни және рухани құндылықтарға қосқан үлесі – исламның моральдық және этикалық нормаларына терең түсініп, оларды шығармаларына заманның ерекшеліктеріне бейімдеп жеткізуде. Шораяқұлы өз шығармаларында дін мен құндылықтардың маңызды рөлін атап көрсетіп, адамгершілік, адалдық, әділдік сияқты қасиеттерді дәріптейді [8]. Шораяқұлының діни құндылықтарға қосқан үлесінің басты аспектісі – оның шығармаларындағы исламдық тәрбиенің тереңдігі. Ш.Омардың әдеби мұрасын зерттеген М.Қаржауов: «Шораяқтың Омарының әдеби мұрасы кең, тағылымдық мәні ауқымды дүние. Ақынның басты идеясы – халыққа қалқысыз қызмет ету», - дейді [2,113]. Ол діннің тек қатал заңдарын ғана емес, сонымен қатар, оның рухани мазмұнын, адамның ішкі жан-дүниесін байыту қабілетін де назарға алады. Шығармаларында діннің өмірде, қоғамдағы қарым-қатынастарда қалай көрініс табатынын көрсетеді. Бұл жағынан алғанда, оның жазбалары адамдардың бір біріне сенімдерін сақтай отырып, заманауи өмірдің қиындықтарымен бетпе-бет келуге көмектеседі. Сонымен қатар, Омар Шораяқұлының

шығармалары ислам мәдениетінен туындаған өркениетті көзқарастар мен дәстүрлерді жастарға жеткізуде маңызды рөл атқарады. Зерттеуші Ұ.Байбосынова Шораяқтың Омарының діни сарындағы шығармаларына «Шайырдың мысал, хикаяттарында дидактикалық, ғибратшылдық сарын адамзат баласының дүнияуи қатынастарындағы, әлеуметтік ортадағы іс-әрекеттері аясында танымдық, тәрбиелік үгіт мақсатында жырланады» - деген пікірін білдірген [9,10].

Қорытындылай келе, Омар Шораяқұлының діни құндылықтарға қосқан үлесі тек әдебиетке ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы рухани өмірге де әсер еткенін айтуымыз керек. Оның мұрасы – қазақ әдебиеті мен мәдениетінде діннің, моральдың және этиканың маңыздылығын түсіну мен бағалауда жазылған маңызды кезең болып табылады. «Шораяқтың Омарының мұрасы – өз дәуірінің рухани, әлеуметтік мәселелерін көркем тілмен өрнектеген, халықтың болмысын терең танытатын асыл қазына» - дейді Қ.Омаров [10,89].

Шораяқтың Омарының шығармашылығы – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің құнды қазынасы. Оның туындылары халықтың тұрмысын, әлеуметтік жағдайын, рухани құндылықтарын бейнелей отырып, өз дәуірінің үнін жеткізеді. Омары шығармаларында әділдік, адамгершілік, дін және қоғам мәселелері терең көрініс тапқан, бұл оның туындыларының тәрбиелік мәнін арттырады. Білім мен тәрбиенің, рухани байлық пен адамгершілік принциптерінің өлшеусіз құндылығы оның шығармаларынан анық көрінеді.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1. Төлебаева А., Айтимов М. Сыр бойы ақын-жыраулары поэзиясындағы дүниетаным. // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. - 2020. - №1(71). -471-477 б.
2. Қаржауов М. Шораяқтың Омарының әдеби мұрасы. –Қызылорда: «Компос», 2007. -144 б
3. Шораяқов О. Шайыр. Өлеңдер, дастандар, айтыстар. –Алматы: «Жазушы», 1984. -176 б
4. Құран Кәрім: Сажда сүресі, 11-аят.
5. Омаров Ш. Сөйле тілім жосылып. –Алматы: «Рауан», 1996. -301 б
6. Кәрібозұлы Б., Игенбаева Р. Сыр сүлейлері шығармаларының ұлттық, тәлім-тәрбиелік тағылымы. –Алматы: «Арыс» баспасы. 2019. -168 б
7. Омаров Ш. Терме-толғаулары, өсиет мысалдар, айтыстар мен дастандар. -Астана: «Фолиант», 2009. -336 б.
8. Еңсегенов Т. Таңба талант: Сыр бойының ақыны Омар Шораяқұлының творчествосы туралы. Ленин жолы.- 1986.- 31 янв.
9. Байбосынова Ұ. Сыр бойы ақын-жыраулар шығармашылығындағы ислам тақырыбы: ф.ғ.к. дәрежесін алу үшін арналған диссертацияның авторефераты. -Алматы, 2006. -23 б.
10. Омаров Қ. Архивте қалған асыл сөз: Ақын Шораяқтың Омарының шығармашылығы туралы //Тұрмағамбет. – 2011. - №2. – 88-90 б.

TEMPERAMENT AND PROFESSIONAL CHOICE: THE INFLUENCE OF PSYCHOTYPE ON THE CHOICE OF SPECIALTY AMONG STUDENTS

Abutalipova Raziya

Bachelor's degree of science in Big Data Analysis, Astana IT University

Master's student in Project Management, Astana IT University

Murzagaliyev Arman

Bachelor's degree of arts in Economics, Nazarbayev University

Master's student in Project Management, Astana IT University

Oralova Assel

Bachelor's degree of arts in Translation, Astana University

Master's student in Project Management, Astana IT University,

Seilkhanov Damir

Bachelor's degree of arts in Economics, Nazarbayev University

Master's student in Project Management, Astana IT University,

Abstract

The choice of academic specialization is a critical decision for students, influenced by a variety of factors including personal interests, socio-economic background, and individual personality traits. This study examines how temperament and psychotype impact students' academic and career choices, focusing on recurring trends in career preferences across different personality types. Through a mixed-methods approach, we surveyed students across various disciplines, assessing their temperaments and psychotypes to explore how these characteristics align with their chosen fields. Findings indicate moderate associations between temperament and academic preferences, with sanguine and choleric individuals favoring fields requiring social interaction, while melancholic and phlegmatic students show a preference for analytical and detail-oriented disciplines. Qualitative insights reveal that personal values, family expectations, and perceived personality-field fit strongly influence students' career satisfaction. This study underscores the potential for personality assessments in career counseling, providing a framework to guide students toward career paths that align with their intrinsic dispositions, thereby enhancing educational satisfaction and career outcomes.

Keywords: *temperament, psychotype, career choice, academic specialization, career counseling, personality assessment, higher education*

Introduction

In today's dynamic educational landscape, students at all levels—from undergraduate to doctoral—face complex decisions about their future careers, often influenced by personal interests, socio-economic backgrounds, and personality traits. Among these factors, temperament and psychotype are frequently overlooked, yet they play a significant role in shaping individual perspectives, decision-making styles, and career satisfaction. Temperament, defined as a set of innate emotional and behavioral traits, influences how individuals perceive and interact with the world. Psychotype, which categorizes personality traits, can provide further insight into the career paths that may align with students' inherent dispositions.

Although numerous studies have examined the relationship between personality traits and career choices, a gap exists in understanding how temperament specifically influences academic specialization across various educational levels. Bridging this gap can offer valuable insights for career counselors, educators, and policy-makers seeking to enhance students' educational outcomes and long-term satisfaction with their chosen professions.

This research holds significant relevance for career counseling and educational guidance. By exploring how personality traits, particularly temperament and psychotype, influence career satisfaction, this study provides valuable insights for career counselors, educators, and students. Understanding these factors can help align students with academic specializations that reflect their intrinsic dispositions, potentially enhancing educational satisfaction, career outcomes, and long-term professional fulfillment.

This study aims to investigate how temperament and psychotype influence career decision-making among students from undergraduate to doctoral levels. Using data collected from a survey of 50 respondents, the research explores the relationship between MBTI types, temperament, satisfaction with academic choices, and the external factors shaping these decisions. The following research questions guide this study:

1. **How does temperament affect students' choice of professional specialization?** What percentage of students align specific psychotypes with particular fields of study or professions?

2. **Is it advisable to rely on one's personality type when choosing a profession?** To what extent does personality-based guidance align with real-world satisfaction in chosen career paths?

By examining these questions, this study seeks to clarify whether personality assessments can enhance career counselling practices, helping students identify academic specializations that resonate with their intrinsic characteristics and ultimately contribute to long-term career satisfaction.

Literature review

The relationship between personality traits, temperament, and career choice has long been a subject of interest in psychological research, with implications for career counseling and educational planning. Temperament, often defined as the innate aspect of an individual's personality, is thought to influence not only interpersonal behavior but also career preferences and satisfaction levels [7]. Over the years, various models and frameworks, such as Hippocrates' four temperaments and Jung's psychological types, have laid the groundwork for understanding the role of personality in professional decision-making.

Theories of temperament and psychotype. The concept of temperament has ancient roots, dating back to Hippocrates' classification of four temperaments: sanguine, choleric, melancholic, and phlegmatic. These temperaments have traditionally been associated with specific emotional and behavioral traits that shape individuals' career preferences [9]. Building upon these early ideas, Carl Jung introduced the theory of psychological types, categorizing individuals based on preferred ways of perceiving and interacting with the world. Jung's framework of personality was later refined into the Myers-Briggs Type Indicator (MBTI), a widely-used tool in career counseling that classifies individuals into 16 personality types based on combinations of four dichotomies: extraversion-introversion, sensing-intuition, thinking-feeling, and judging-perceiving [13].

Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) in career counseling. The MBTI has become a central tool in educational and vocational psychology due to its practical applications in guiding students and professionals toward fulfilling career paths. Research has shown that specific MBTI types exhibit distinct preferences for particular academic disciplines and career fields. For example, extraverted and intuitive types often excel in fields requiring interpersonal engagement, such as sales, teaching, and management, while introverted and sensing types tend to favor structured, detail-oriented professions

like engineering, accounting, and research [8]. The MBTI's relevance in career counseling is underscored by its ability to identify personality traits that align with various career roles, offering a pathway for individuals to explore occupations that resonate with their intrinsic characteristics.

Studies on career counseling consistently highlight the benefits of matching personality traits with career environments, a practice that aligns with John Holland's Person-Environment Fit Theory. According to Holland (1997), individuals are more likely to experience satisfaction and success in professions that align with their inherent personality traits. For example, his RIASEC model, which categorizes vocational personalities as Realistic, Investigative, Artistic, Social, Enterprising, and Conventional, supports the notion that congruence between one's personality and career type can lead to greater job satisfaction [6].

Empirical studies linking personality and career satisfaction. A substantial body of research supports the link between personality traits and career satisfaction. Lounsbury, Hutchens, and Loveland (2005) found a positive association between extraversion and conscientiousness and career decidedness among adolescents, suggesting that individuals with these traits are more likely to feel committed to their career choices. Similarly, a study by Bardi and Schwartz (2003) indicated that personality values, such as benevolence and achievement, significantly influence individuals' career preferences, with those who value benevolence gravitating towards social services and those valuing achievement more likely to enter competitive fields like business or law.

The application of the MBTI in educational settings has shown promising results for improving career counseling outcomes. Research by Super (1990) and Taylor and Betz (1983) demonstrated that students who select career paths aligned with their personality profiles report higher levels of satisfaction and academic engagement. This finding is reinforced by Barrick and Mount (1991), who conducted a meta-analysis of the Big Five personality traits and found that conscientiousness and emotional stability are particularly predictive of job satisfaction across various professions.

Personality assessments in career counseling: practical implications. Incorporating personality assessments, such as the MBTI, into career counseling can enhance students' awareness of their strengths, preferences, and potential career paths. Studies have shown that when individuals are guided toward careers that match their personality traits, they experience higher levels of career satisfaction and professional success [12]. This approach is especially beneficial in higher education, where students often face uncertainty regarding their academic and career paths. By aligning career guidance with personality assessments, educators and counselors can help students make informed decisions that reflect their innate characteristics, potentially reducing the likelihood of career dissatisfaction [10].

Overall, the literature indicates a strong relationship between personality traits and career satisfaction, supporting the hypothesis that personality-based guidance can enhance career counseling practices. From classical temperament theories to modern empirical studies, the evidence suggests that personality assessments are valuable tools in aligning career choices with individual traits. This review lays the groundwork for the present study, which investigates how specific temperaments and psychotypes among students – ranging from undergraduate to doctoral levels – affect their choice of academic specialization and career satisfaction. By leveraging personality insights, educational institutions can provide tailored career counseling to support students in pursuing fields that resonate with their natural dispositions.

Methodology

This study investigates the influence of temperament and psychotype on students' satisfaction with their career choices across various academic levels, from undergraduate to doctoral. The research aims to identify whether alignment between a student's personality traits – specifically their MBTI type and

temperament – and their chosen field of study correlates with higher satisfaction and confidence in career decisions.

Participants. The study surveyed 50 students from diverse academic backgrounds and levels, including undergraduate, master's, and doctoral students, across fields such as Education, Humanities, Science, Business, and Medicine. Participants were selected using convenience sampling from multiple institutions, representing a range of demographics in age, gender, and academic specialization. Inclusion criteria included:

- Enrollment as a full-time student,
- Minimum age of 18, and
- A declared academic major.

To control for confounding factors such as age and academic year, demographic information was collected alongside personality and satisfaction data.

MBTI and temperament assessment. The Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) was used to categorize participants into one of 16 personality types, drawing from Carl Jung's theory of psychological types and the work of Myers and Briggs [13]. Additionally, participants identified their temperament type – Sanguine, Choleric, Melancholic, or Phlegmatic – according to established personality frameworks that correlate these temperaments with specific behavioral tendencies and preferences [7].

Despite its widespread usage in career counseling and educational contexts, the Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) has faced substantial criticism from the scientific community. Many researchers consider it pseudoscientific, pointing to issues with its statistical and test validity, which raise questions about its reliability and accuracy as a psychometric instrument. The MBTI's binary categories are often criticized for oversimplifying complex personality traits, and studies have found limited evidence for its predictive validity regarding job performance or satisfaction. Nevertheless, in this study, the MBTI is used as a general framework to explore potential correlations between personality types and career choices. By combining MBTI results with other temperament assessments, we aim to provide insights into personality-based preferences while recognizing the limitations of the MBTI as a psychometric tool.

The concept of temperament dates back to ancient psychology, with Hippocrates and Galen proposing four temperaments: Sanguine, Choleric, Melancholic, and Phlegmatic. These temperaments were associated with bodily humors and were believed to influence emotional and behavioral tendencies [5]. In modern psychology, temperament is considered a foundational aspect of personality that shapes how individuals interact with the world; they guide individuals in their decision-making processes, particularly in academic and career contexts.

Temperament	Characteristics	Work preferences	Recommended fields
Sanguine	Outgoing, sociable, enthusiastic, and adaptable. Thrive in dynamic and interactive environments.	Prefer roles that allow for creativity and social engagement.	Sales, marketing, public relations, event management, performing arts, and education. Excels in roles requiring interpersonal skills and spontaneity.

Choleric	Confident, ambitious, decisive, with strong leadership qualities. Thrive in competitive environments.	Prefer structured, goal-oriented environments where they can lead teams and make impactful decisions.	Management, entrepreneurship, engineering, law, military, and project management. Requires assertiveness and strategic thinking.
Melancholic	Thoughtful, analytical, reserved, and perfectionistic. High attention to detail.	Best suited for roles demanding precision, analysis, and problem-solving.	Research, medicine, science, accounting, engineering, and writing. Analytical skills and attention to detail are essential in these fields.
Phlegmatic	Patient, dependable, supportive, and cooperative. Prefers stability and harmony.	Excel in roles involving teamwork and a supportive environment.	Healthcare, education, social work, human resources, and administration. Ideal for those valuing consistency and collaboration.

Table 1. Temperament types and recommended work preferences and fields

- **Sanguine** individuals are often extroverted, social, and enthusiastic, gravitating toward careers that allow for creativity and interpersonal engagement.
- **Choleric** individuals are characterized by ambition, decisiveness, and leadership qualities, and they often excel in roles that demand assertiveness and goal-oriented behavior.
- **Melancholic** individuals are typically analytical, detail-oriented, and introspective, finding satisfaction in careers that require precision, structure, and long-term focus.
- **Phlegmatic** individuals are known for their calm, patient, and supportive nature, making them suited to fields that emphasize teamwork, stability, and a cooperative environment [9].

These temperamental traits have been validated across various studies, suggesting that aligning personality characteristics with career environments can enhance job satisfaction and professional success [12]. This study uses temperament as a lens to examine potential career satisfaction, hypothesizing that students whose fields align with their innate temperaments will report higher satisfaction and confidence in their career choices.

Career choice satisfaction. Participants rated their satisfaction and confidence in their field of study using a Likert scale (1-5), with higher scores indicating stronger satisfaction. The survey also included questions on the alignment between personality traits and chosen fields, incorporating factors such as personal interest, market demand, family influence, and alignment with personal values. Research has shown that congruence between personality and career choice correlates with increased career satisfaction and stability [10].

Data collection. The survey was administered online and included three main sections:

1. **Demographic information:** This section collected data on participants' age, gender, academic level, and field of study.
2. **Personality and temperament assessment:** Participants self-identified their MBTI type and temperament, offering a subjective view of their personality.
3. **Career choice and satisfaction:** Participants rated their confidence and satisfaction in their chosen field, responding to items about motivation, values, and career alignment.

This self-report format enabled efficient data collection and allowed participants to reflect on the perceived fit between their personality and chosen field.

Data analysis. A mixed-methods approach was employed to analyze the relationship between personality alignment and career satisfaction. Descriptive statistics were used to evaluate the distribution of MBTI types and temperaments across fields of study. Cross-tabulation analysis examined the alignment between MBTI types, temperament, and academic specialization, revealing that 38 participants reported a good fit between their personality and field, while 12 indicated a misalignment.

- **Qualitative analysis:** Open-ended responses were analyzed thematically, providing insights into personal motivations, family expectations, and the role of personality in career choice. This analysis follows frameworks established by Person-Environment Fit Theory, which posits that individuals who work in environments congruent with their personalities experience higher satisfaction and performance [6].

Ethical considerations. All participants provided informed consent before participation. The study followed ethical guidelines to ensure confidentiality and anonymity. Participation was voluntary, and participants could withdraw at any time. Data were securely stored and exclusively used for research purposes [1].

Results

This study examined the role of personality alignment in career satisfaction among students. Out of 50 respondents, 38 were found to have aligned choices based on their MBTI type, temperament, values, and field of study, while 12 participants reported a lack of alignment between their personality traits and their chosen career path.

The results show a clear pattern: students whose personality traits and temperaments align with their chosen fields report significantly higher satisfaction levels. Specifically, the 38 students who reported a good fit between their personality and field exhibited higher satisfaction scores on average (4.8 out of 5) than those who felt a misalignment (2.4 out of 5). This indicates that alignment between personality type and career choice is positively correlated with career satisfaction, underscoring the value of personality-based guidance in career counseling.

Distribution of MBTI types. The MBTI distribution among the 50 respondents revealed a diverse representation across personality types:

- The most common MBTI types were ENFP (Campaigner), INTJ (Architect), and ISFJ (Defender), each represented by several students across fields.
- Extroverted types such as ENTJ (Commander) and ENFJ (Protagonist) were more frequently found in leadership or interactive fields like Business and Education, aligning with their social and goal-oriented tendencies.

This variety supports the hypothesis that MBTI types influence field selection, with certain types gravitating toward fields that suit their core strengths.

MBTI type	Frequency (N)	Percentage (%)
INTP	3	6.0
INFJ	3	6.0
INFP	4	8.0
ENFJ	4	8.0

ESFJ	5	10.0
ISFJ	5	10.0
ENTJ	5	10.0
ESTJ	4	8.0
ENFP	4	8.0
ENTP	3	6.0
INTJ	5	10.0
ISTJ	2	4.0
ISTP	1	2.0
ISFP	2	4.0

Table 2. Distribution of MBTI types among students

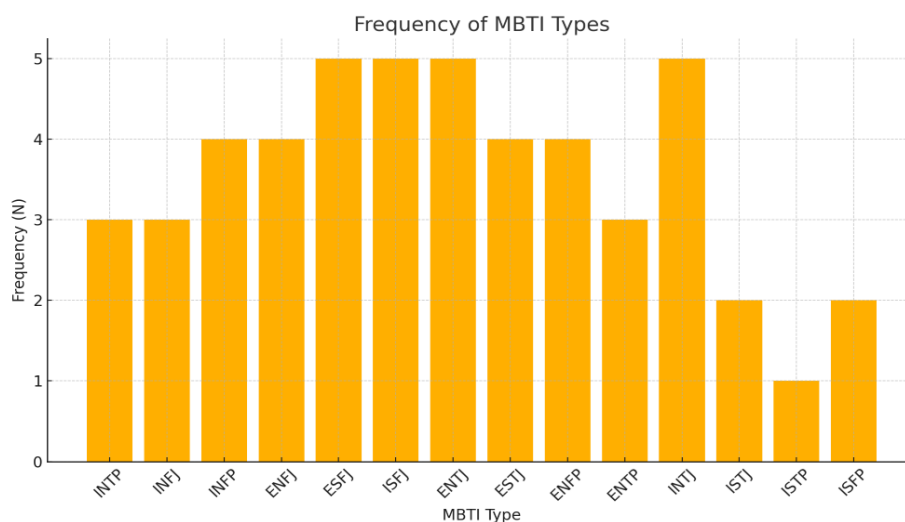

Figure 1. Distribution of MBTI types among students

Distribution of temperament types. The four temperaments – Sanguine, Choleric, Melancholic, and Phlegmatic – were represented as follows:

- **Sanguine:** 24% of students, mostly found in Social Sciences and Humanities, reflecting their preference for creative and social environments.
- **Choleric:** 20% of students, with a significant presence in Business/Economics and Education, aligning with their assertive and leadership-driven traits.
- **Melancholic:** 36% of students, primarily in Science/Engineering and **Medicine**, where attention to detail and analytical abilities are valuable.
- **Phlegmatic:** 20% of students, commonly in Education and Health Sciences, emphasizing roles that value patience and teamwork.

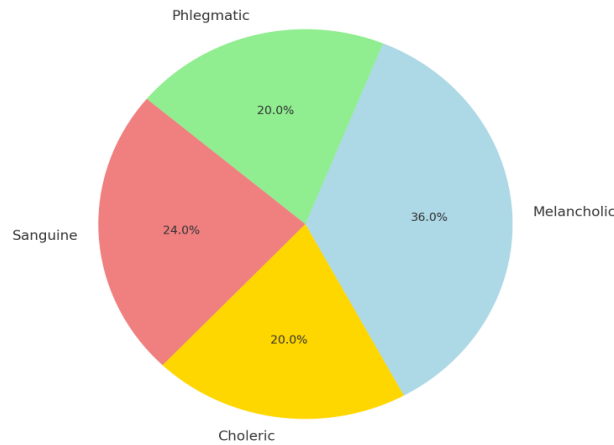

Figure 2. Distribution of temperaments among students

These distributions suggest a general alignment between temperament types and fields that demand specific traits, such as creativity, leadership, analytical skills, or collaboration.

MBTI and temperament alignment analysis for satisfied individuals. Among the 38 students who reported high satisfaction:

- **Alignment of MBTI and temperament:** Predominant MBTI types among satisfied students were ENFJ (Protagonist), ISFJ (Defender), and ENTJ (Commander), each aligning with their respective temperaments (Sanguine, Phlegmatic, and Choleric) and corresponding fields. For example, ENFJ types, characterized by their social and supportive nature, were mainly in Education, where interpersonal skills are crucial.

- **Predominant MBTI types by temperament:**

- **Sanguine:** Primarily ENFP and ESFJ, aligned with Humanities/Arts and Social Sciences.
- **Choleric:** Predominantly ENTJ and ESTJ in Business/Economics.
- **Melancholic:** INTJ and ISTJ in Science/Engineering and Medicine.
- **Phlegmatic:** ISFJ and INFP in Education and Health Sciences.

MBTI type	Melancholic	Sanguine	Phlegmatic	Choleric
INFJ	4	0	0	0
INFP	0	0	4	0
ENFJ	0	0	0	5
ESFJ	0	6	0	0
ENTJ	0	0	0	5
ESTJ	0	0	0	4
ENFP	0	4	0	0
ENTP	0	2	0	0
ISFJ	0	0	3	0
ISTJ	2	0	0	0
INTP	2	0	0	0

INTJ	4	0	0	0
ISFP	0	0	2	0

Table 4. MBTI and temperament alignment analysis for satisfied individuals

Satisfied students demonstrated a strong match between MBTI and temperament, with their fields offering environments conducive to their personality strengths. They reported an average satisfaction score of 4.8 out of 5.

Motivational factors for satisfied students. Satisfied students predominantly chose their fields based on:

- **Personal interest and passion:** 92% cited personal interest as a primary motivator.
- **Alignment with personal values:** 87% reported that their chosen fields aligned well with their personal beliefs and values.
- **Desire to make a positive impact:** Many students in fields like Education and Medicine expressed a desire to contribute positively to society.

The data suggest that intrinsic motivations, such as personal values and passion, were key drivers for satisfaction among these individuals, aligning with findings that value-based motivations increase career contentment [10].

MBTI and temperament alignment analysis for unsatisfied individuals. Among the 12 students reporting dissatisfaction:

- **MBTI and temperament mismatch:** Unsatisfied students displayed MBTI-temperament pairings that were often incongruent with their fields. For example, students with Melancholic temperaments (typically suited for detail-oriented and analytical fields) were found in interpersonal or leadership-driven fields like Business/Economics.
- **Predominant MBTI types by temperament:**
  - **Melancholic:** Primarily INTJ and INTP in fields such as Education and Business, where their introspective and analytical tendencies may not align with the field's demands.
  - **Phlegmatic:** Mostly ISFP in Humanities/Arts, indicating a potential mismatch if the field requires a more extroverted approach.

○

MBTI type	Melancholic	Sanguine	Phlegmatic	Choleric
INTP	1	0	0	0
ISFJ	0	0	1	0
INTJ	1	0	0	0
ENFP	0	2	0	0
ISTP	0	0	1	0
ENTP	0	1	0	0
INFP	0	0	1	0
ESTJ	0	0	0	2
ENTJ	0	0	0	3

Table 5. MBTI and temperament alignment analysis for unsatisfied individuals

These students reported a low average satisfaction score of 2.4 out of 5, highlighting the negative impact of misalignment on career satisfaction.

Motivational factors for unsatisfied students. Unsatisfied students often cited external factors as their primary motivations:

- **Financial security and job market demand:** 83% of unsatisfied students mentioned financial stability as a key motivator, prioritizing fields with perceived job security over personal interest.
- **Influence from family or mentors:** 67% felt family expectations played a significant role in their career choices, leading to potential misalignment with personal values.
- **Desire for societal impact:** Only a small proportion expressed a desire to make a societal impact, with the focus largely on extrinsic rewards.

This reliance on extrinsic motivators – rather than intrinsic motivations like personal growth or passion – likely contributed to lower satisfaction scores. Studies indicate that external motivations may reduce long-term engagement and satisfaction [11].

The results demonstrate that students with aligned MBTI types, temperaments, and intrinsic motivations (personal interest and value alignment) reported higher satisfaction levels. Conversely, students whose career choices were influenced by external factors such as financial security and family expectations often faced misalignment, leading to lower satisfaction. This study underscores the importance of personality alignment in career counseling, suggesting that career choices based on intrinsic motivations are more likely to result in satisfaction and long-term fulfillment.

Discussion

This study explored the relationship between personality traits – specifically MBTI types and temperaments – and students' satisfaction with their chosen academic fields. The findings indicate that alignment between a student's personality and their field of study significantly contributes to career satisfaction, supporting previous research on Person-Environment Fit Theory [6]. By examining specific MBTI types and temperament profiles, we have gained insights into how these traits influence students' academic and career preferences, reinforcing the importance of personality alignment in career counselling.

Personality-role alignment and job satisfaction. For **Choleric** types (ENTJ, ESTJ), satisfaction is closely tied to roles that offer leadership and strategic responsibilities. These individuals thrive in positions that provide autonomy and decision-making power, where their assertive, goal-oriented nature can directly impact outcomes. **Sanguine** individuals (ESFP) reported job satisfaction in roles that allow for creativity, social interaction, and dynamic engagement, aligning with their sociable and energetic nature. **Phlegmatic** types (INFJ, INFP) experience fulfillment in positions that resonate with their values and focus on meaningful contributions, enabling them to work in a calm, thoughtful manner. **Melancholic** individuals (INTJ, ISTJ) find satisfaction in structured, intellectually stimulating roles that challenge their analytical abilities and offer precision.

In contrast, dissatisfaction among respondents was often attributed to misalignment between temperament and job characteristics. **Choleric** individuals (ENTJ, ESTJ) expressed dissatisfaction in roles lacking authority or strategic influence, which limited their control and underutilized their leadership potential. **Sanguine** individuals (ESFP) struggled in isolated or overly structured environments that restricted their social interactions and creative expression. **Phlegmatic** types (INFJ, INFP) reported dissatisfaction in roles devoid of purpose or alignment with personal values, which diminished their motivation. **Melancholic** types (INTJ, ISTJ) found routine or ambiguous roles unsatisfying, as these did not meet their need for clear expectations and intellectual challenges.

Additional factors influencing job dissatisfaction. Beyond role alignment, external factors such as family expectations, financial considerations, and relocation desires were linked to job dissatisfaction. Some respondents entered their professions due to parental pressure, scholarship opportunities, or relocation motives rather than genuine interest. This lack of intrinsic motivation contributed to feelings of disconnection and unfulfillment, underscoring the importance of aligning personal interests with career choices.

Interpretation of findings. Our results demonstrate that students with a **Sanguine** temperament, characterized by sociability and adaptability, are more likely to thrive in creative and social-oriented fields such as Humanities/Arts, Social Sciences, and Education. This finding aligns with previous research indicating that extroverted and expressive individuals tend to gravitate toward environments that allow for personal interaction and creative expression [12]. Similarly, **Choleric** individuals, who are typically ambitious, decisive, and suited to leadership roles, showed greater satisfaction in fields such as Business/Economics and Law, where goal-oriented and competitive qualities are valued. This result mirrors Barrick and Mount's (1991) findings, which suggest that individuals with strong leadership traits thrive in structured, high-responsibility roles [2].

In contrast, **Melancholic** types, who are more analytical and detail-oriented, were better suited to fields demanding precision, analysis, and patience, such as Science/Engineering and Medicine. This alignment with Melancholic characteristics is consistent with Eysenck and Eysenck's (1985) description of individuals who prefer roles requiring careful attention to detail and systematic problem-solving [5]. **Phlegmatic** individuals, known for their calm and supportive nature, reported higher satisfaction in roles emphasizing teamwork and support, such as Health Sciences and Agricultural Sciences. These findings support Costa and McCrae's (1992) notion that individuals with high levels of agreeableness and stability are more satisfied in collaborative, supportive roles [4].

Table 4 presents the alignment between temperament types, MBTI types, and best-suited academic fields based on typical personality characteristics and work preferences. The table categorizes temperaments into four main types – Sanguine, Choleric, Melancholic, and Phlegmatic – and associates each with compatible MBTI types and academic fields where they are likely to thrive.

Temperament	MBTI types	Best-suited majors and characteristics
Sanguine	ESFP, ENFP, ENTP, ESFJ	<p>Humanities/Arts: Creative fields such as literature, performing arts, visual arts, and communication, where personal expression and social engagement are valued.</p> <p>Social Sciences: Sociology, psychology, and anthropology, which involve understanding social interactions and people.</p> <p>Business/Economics: Marketing, sales, public relations, and customer service roles that involve networking and client interaction.</p> <p>Education: Teaching and counseling in dynamic and interactive settings, especially roles that involve direct student engagement.</p> <p>Creative Arts and Media: Fields such as media studies, digital arts, journalism, and advertising, where creativity and public engagement are key.</p>

Choleric	ENTJ, ESTJ, ENFJ, ESTP	<p>Business/Economics: Leadership-driven roles, management, entrepreneurship, and economics, particularly in strategic or decision-making roles.</p> <p>Science/Engineering: Engineering and project management, where choleric can drive innovation and lead teams.</p> <p>Medicine/Health Sciences: High-responsibility fields like surgery, emergency medicine, and healthcare administration.</p> <p>Social Sciences: Political science, law, and international relations, where choleric pursue influence and structured problem-solving.</p> <p>Law/Criminal Justice: Roles in law enforcement, criminal justice, and litigation, which demand assertiveness and strategic thinking.</p>
Melancholic	INTJ, INFJ, INTP, ISTJ	<p>Science/Engineering: Fields such as physics, chemistry, computer science, and research sciences that require analytical skills and detail-oriented focus.</p> <p>Medicine/Health Sciences: Diagnostic specialties such as pathology, radiology, and medical research.</p> <p>Agricultural and Environmental Sciences: Environmental engineering, sustainability studies, and conservation, where precision and analysis are needed.</p> <p>Humanities/Arts: Literature, philosophy, and history, which require deep thought and exploration of complex ideas.</p> <p>Technology/Information Systems: Information technology, cybersecurity, and data science, where structured problem-solving and analysis are essential.</p> <p>Law/Criminal Justice: Legal research, forensic analysis, and roles in criminal justice that require logical analysis and attention to detail.</p>
Phlegmatic	ISFP, INFP, ISTP, ISFJ	<p>Education: Elementary and secondary education, special education, and educational counseling, which value patience and a supportive nature.</p> <p>Medicine/Health Sciences: Nursing, therapy, public health, and other patient-centered roles requiring compassion and reliability.</p> <p>Agricultural and Environmental Sciences: Hands-on and community-focused fields like agriculture, environmental management, and ecology.</p> <p>Social Sciences: Social work, community development, and fields focusing on collaborative efforts and social well-being.</p> <p>Technology/Information Systems: IT support and systems management, particularly in roles that emphasize reliability and teamwork.</p>

Table 6. Temperament types, MBTI types, and recommended academic fields

Comparison with previous studies. Our study's results are consistent with Person-Environment Fit Theory, which posits that individuals experience greater satisfaction and success when their personal traits align with their environment [6]. Prior research has also demonstrated the importance of personality alignment in academic and career settings. For instance, Lent, Brown, and Hackett (1994)

found that students with strong alignment between their interests and academic majors were more likely to exhibit higher levels of motivation and persistence [10]. Similarly, Paulhus and Vazire (2007) reported that congruence between personality traits and job environments enhances job satisfaction and reduces turnover [11].

Furthermore, our results contribute to the ongoing discourse on the utility of MBTI in career counseling. While MBTI has faced criticism due to its dichotomous nature and lack of empirical support [3], this study suggests that it can be a useful tool for exploring broad tendencies and preferences in academic and career choices. When combined with temperament assessments, MBTI can provide valuable insights that help students understand their strengths and identify environments where they are most likely to thrive.

Practical implications. The findings of this study have significant implications for career counseling and educational guidance. Career counselors and academic advisors can use personality assessments, such as MBTI and temperament profiling, to guide students in choosing fields aligned with their intrinsic preferences and characteristics. For example, students with **Choleric** traits may benefit from exploring leadership-focused fields, while **Phlegmatic** students may find greater satisfaction in collaborative and patient-centered fields. By integrating personality assessments into academic advising, counselors can support students in making informed career choices that are more likely to lead to long-term satisfaction and professional fulfillment.

Educational institutions can also benefit from incorporating personality assessments into orientation programs, enabling students to make well-informed decisions about their academic paths early on. Additionally, understanding the alignment between personality and academic fields can improve retention rates by reducing the likelihood of students experiencing dissatisfaction and changing majors due to misalignment.

Limitations. While this study offers valuable insights, several limitations should be acknowledged. First, the sample size was relatively small, which may limit the generalizability of the findings. Future research could expand the sample to include students from diverse backgrounds and academic institutions, increasing the robustness of the results. Second, the use of self-reported MBTI and temperament assessments may introduce biases, as individuals may not accurately assess their own personalities [11]. A mixed-methods approach that combines self-assessment with objective personality tests, such as the NEO Personality Inventory [4], could enhance the validity of future studies.

Additionally, the cross-sectional design of this study limits the ability to assess the long-term effects of personality alignment on career satisfaction. A longitudinal approach would provide a deeper understanding of how personality and career satisfaction evolve over time, offering insights into whether initial alignment continues to influence satisfaction as students transition into their professional lives.

Future research directions. Future research should explore the impact of personality alignment on academic performance, motivation, and career success. By examining the relationship between personality traits and specific academic outcomes, researchers can provide more concrete evidence on the practical value of personality assessments in education. Additionally, investigating the influence of external factors, such as family expectations and job market trends, on career satisfaction could offer a more holistic view of students' career decision-making processes.

Given the limitations of MBTI, further studies could also explore alternative personality models, such as the Big Five, to assess alignment in career counseling. Integrating multiple personality frameworks may provide a more nuanced understanding of the role of personality in career satisfaction, especially in a diverse and rapidly changing job market.

Conclusion

This study highlights the significant influence of personality-job alignment on job satisfaction. The findings reveal that individuals are more fulfilled in roles that align with their temperament and MBTI traits, with Choleric types thriving in leadership roles, Sanguine individuals in dynamic and interactive settings, Phlegmatic types in meaningful, supportive environments, and Melancholic individuals in structured, intellectually stimulating positions.

These insights underscore the practical value of incorporating MBTI and temperament assessments in career counseling and organizational development. By aligning job roles with personality profiles, employers can foster a more motivated, fulfilled workforce, ultimately improving performance and retention. For individuals, understanding their personality traits can lead to more informed career choices, enhancing long-term satisfaction and professional fulfillment. Further research with a larger sample across diverse fields could deepen our understanding of these dynamics, paving the way for a more personalized approach to career development.

References

- [1] American Psychological Association. (2017). *Ethical principles of psychologists and code of conduct*. American Psychological Association.
- [2] Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1991). The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology*, 44(1), 1-26.
- [3] Boyle, G. J. (2008). Critique of the Myers-Briggs Type Indicator and its validity as a predictor of job satisfaction and performance. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 81(2), 89-96.
- [4] Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) Professional Manual*. Psychological Assessment Resources.
- [5] Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. (1985). *Personality and individual differences: A natural science approach*. Plenum Press.
- [6] Holland, J. L. (1997). *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments* (3rd ed.). Psychological Assessment Resources.
- [7] Keirsey, D., & Bates, M. (1978). *Please understand me: Character and temperament types*. Prometheus Nemesis Book Company.
- [8] Furnham, A. (2001). Vocational preference and P-O fit: Reflections on Holland's theory of vocational choice. *Applied Psychology*, 50(1), 5-29.
- [9] Keirsey, D. (1998). *Please understand me II: Temperament, character, intelligence*. Prometheus Nemesis Book Company.
- [10] Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), 79-122.
- [11] Paulhus, D. L., & Vazire, S. (2007). The self-report method. In R. W. Robins, R. C. Fraley, & R. F. Krueger (Eds.), *Handbook of research methods in personality psychology* (pp. 224-239). Guilford Press.
- [12] Schneider, B., & Smith, D. B. (2004). *Personality and organizations*. Lawrence Erlbaum Associates.
- [13] Myers, I. B., McCaulley, M. H., Quenk, N. L., & Hammer, A. L. (1998). *MBTI Manual: A guide to the development and use of the Myers-Briggs Type Indicator* (3rd ed.). CPP.

CULTURALLY RESPONSIVE TEACHING IN KAZAKHSTAN: CHALLENGES AND PROSPECTS

Nurmaganbet Zhuldyz Kuralkyzy

Abstract:

This article examines the implementation of Culturally Responsive Teaching (CRT) in educational institutions in Kazakhstan. It discusses the challenges associated with adapting CRT in a culturally and linguistically diverse environment and suggests potential solutions to overcome these issues. Examples of international practices that could serve as a foundation for further development and adaptation of CRT in Kazakhstan are provided.

Keywords: Culturally Responsive Teaching, inclusivity, education, cultural diversity, Kazakhstan

Introduction

Culturally Responsive Teaching (CRT) has become a significant approach in pedagogy, emphasizing the importance of acknowledging the cultural, linguistic, and ethnic backgrounds of students. This method promotes inclusivity, enhances self-esteem, and supports personal identity, making it particularly relevant in Kazakhstan's culturally and linguistically diverse environment, where over 130 ethnic groups reside. However, several challenges arise in implementing CRT in the country's educational institutions, necessitating careful analysis and reflection.

The purpose of this article is to explore the possibilities for adapting CRT in educational institutions in Kazakhstan, analyze the main challenges, and propose potential ways to address these issues based on international experience.

1. Adapting CRT in Kazakhstan: Cultural and Linguistic Considerations

Kazakhstan represents a unique example of cultural and linguistic diversity. In such a multicultural environment, CRT can strengthen inclusivity and foster respect for cultural diversity.

In educational institutions, CRT can be implemented through:

1. **Curriculum Adaptation:** Teaching materials and examples should reflect the national and cultural backgrounds of different groups. Integrating local cultural aspects, historical elements, holidays, and traditions into the educational process is essential.

2. **Multilingual Education:** Kazakh and Russian are officially used languages in Kazakhstan, while English is in demand for international communication. Implementing CRT can involve the use of multiple languages and consider the linguistic needs of various nationalities.

3. **Cultivating Cultural Identity:** CRT helps students develop a sense of belonging and respect for their cultural heritage. This is particularly important in the context of globalization, where preserving cultural roots within inclusive education is vital.

2. Challenges in Implementing CRT in Kazakhstan

The implementation of Culturally Responsive Teaching faces several challenges that must be addressed to successfully integrate this approach into Kazakhstan's educational institutions.

2.1. Lack of Teacher Preparation

A major obstacle is the shortage of qualified teachers prepared to work in culturally and linguistically diverse settings. Most educators lack specialized knowledge of CRT methods, and successful implementation of this program will require professional development courses in intercultural pedagogy and inclusive teaching methods.

2.2. Insufficient Resources and Materials

Kazakhstan's educational system currently lacks sufficient resources developed with cultural diversity in mind. Implementing CRT will require investments in creating instructional materials and methods adapted to the unique needs and characteristics of students from different cultures.

2.3. Cultural Barriers and Traditional Approaches

A strong adherence to traditional teaching methods may limit the use of CRT. Some believe that an emphasis on cultural characteristics detracts from academic objectives, highlighting the importance of developing a unified approach to education.

Overcoming these barriers will require efforts from educational institutions to implement policies that support inclusivity and cultural diversity.

3. Examples of International Practices Beneficial for Kazakhstan

Examples of successful CRT implementation in international practice demonstrate that this approach can be an effective tool for improving the quality of education. Let's consider several examples that may be adapted to the Kazakhstani education system.

3.1. Canada

In Canada, CRT is actively applied in schools, promoting inclusivity and supporting the identities of Indigenous people and immigrants. Educational materials incorporate elements of cultural heritage and traditions, helping students foster a sense of cultural belonging.

Kazakhstan can adapt the Canadian approach by considering the needs and characteristics of its citizens.

3.2. United States

In the United States, CRT is integrated into the policies of schools and universities, and teachers receive special training to address students' cultural backgrounds. In Kazakhstan, professional development programs for educators could help them develop intercultural competencies and create inclusive curricula.

3.3. Finland

The Finnish educational system actively uses CRT to foster tolerance and respect for cultural diversity. Teaching materials and programs are developed with national characteristics in mind, strengthening cultural ties. Kazakhstan could use this experience to develop teaching materials and programs that support cultural diversity.

Conclusion

Culturally Responsive Teaching has considerable potential for fostering inclusive education in Kazakhstan. Its implementation will allow the educational system to take into account students' cultural and linguistic backgrounds, support their personal identity and cultural heritage, and prepare them for life in a multinational society.

However, successful CRT implementation in Kazakhstan requires overcoming existing challenges, including teacher training, developing and adapting educational materials, and fostering a culture of inclusivity and respect for cultural diversity. International experience can serve as a valuable resource for Kazakhstan, and adapting best practices will enable the creation of a more inclusive and high-quality educational environment.

References:

1. Ladson-Billings, G. (1995). Toward a Theory of Culturally Relevant Pedagogy. *American Educational Research Journal*, 32(3), 465–491.
2. Gay, G. (2000). *Culturally Responsive Teaching: Theory, Research, and Practice*. Teachers College Press.
3. Banks, J. A. (2016). *Cultural Diversity and Education*. Routledge.
4. Ministry of Education and Science

HOW IB PYP PREPARES CHILDREN FOR SCHOOL EDUCATION

Nurmaganbet Zhuldyz Kuralkyzy

Abstract:

This article analyzes the role of the International Baccalaureate Primary Years Programme (IB PYP) in preparing children for school education. It discusses the methods and approaches that facilitate a smooth transition to school, as well as the development of essential skills such as problem-solving, teamwork, cognitive flexibility, and independence, which are necessary for successful learning.

Keywords: International Baccalaureate, PYP, school readiness, early childhood education, foundational skills

Introduction

The International Baccalaureate Primary Years Programme (IB PYP) is an international program focused on the holistic development of children aged 3 to 12 years. The primary goal of IB PYP is to help children develop the key skills and attributes necessary for successful schooling. With a careful approach to the educational process and an emphasis on independent and creative thinking, IB PYP becomes a significant tool for preparing preschoolers for the transition to primary school.

The purpose of this article is to examine how IB PYP contributes to the development of foundational skills required for successful schooling and how the program helps children adapt to the demands of school education.

1. Enriching Activities and Teaching Methods in IB PYP

The child-centered approach of IB PYP is fundamental to its effectiveness as a preparatory program. The focus on individual interests and characteristics helps children feel comfortable and confident in the learning process.

1.1. Smooth Transition to School

One of the key approaches of IB PYP is facilitating a smooth transition from preschool to school. The program uses play as a primary method of learning, allowing children to develop foundational skills in a natural and relaxed environment. This approach fosters a motivation for learning and a positive attitude toward school.

1.2. Focus on Children's Interests

IB PYP is built around the interests of the children, allowing each child to explore topics of personal interest. This freedom fosters confidence, a desire for exploration, and a passion for knowledge. It also helps children develop a positive attitude toward learning and prepares them for the more structured environment of school education.

2. Developing Foundational Skills for Schooling

IB PYP is aimed at developing a broad spectrum of foundational skills in children, which are essential for successful schooling. These skills include:

2.1. Problem-Solving Skills

IB PYP actively encourages children to tackle various tasks and situations, stimulating them to find independent solutions. In the program, children frequently encounter situations that require analysis, reasoning, and choice, which fosters critical thinking and self-confidence—qualities crucial for a smooth transition to school.

2.2. Teamwork Skills

IB PYP places a strong emphasis on teamwork skills. Through activities, children learn to interact with others, express their thoughts, respect differing opinions, and reach compromises. These skills are particularly important for adapting to the school environment, where collaborative work is an integral part of the learning process.

2.3. Cognitive Flexibility

Cognitive flexibility—the ability to adapt to changes and seek new solutions—is another key skill fostered in IB PYP. The program engages children in tasks that require a creative approach and out-of-the-box thinking. They learn to view problems from various perspectives, which helps them adapt more quickly to the school curriculum and find solutions to complex situations.

2.4. Independent Thinking

IB PYP aims to develop independence and responsibility in children for their own learning. Children learn to choose their tasks, set goals, and evaluate outcomes independently. These skills prepare children for the demands of schooling, where a greater level of independence and self-organization is expected.

3. International Aspects of IB PYP and Their Significance for Educational Institutions in Kazakhstan

IB PYP provides a unique opportunity to integrate international educational standards into early childhood education in Kazakhstan. The program helps children not only acquire foundational skills but also develop global thinking and cultural awareness, which is particularly important in the multicultural environment of Kazakhstan.

3.1. Development of Global Thinking

In IB PYP, children are introduced to cultural diversity from an early age and learn to respect different viewpoints. Cultivating cultural awareness and global thinking promotes tolerance and respect, which helps children adapt more effectively to the multicultural school environment.

3.2. Preparation for International Standards

IB PYP aligns with international standards of education quality, making it an essential tool for preparing children for school and for further education abroad. By implementing IB PYP, educational institutions in Kazakhstan can not only improve school readiness but also enhance the global competitiveness of their graduates.

Conclusion

The International Baccalaureate Primary Years Programme plays a vital role in preparing children for school by promoting their holistic development and supporting a smooth transition into educational institutions. Through enriching activities and a focus on the individual characteristics of each child, IB PYP nurtures essential skills, such as problem-solving, teamwork, cognitive flexibility, and independent thinking.

In Kazakhstan, IB PYP can become a significant tool for enhancing school readiness and fostering cultural and global awareness in children. The program develops skills that help children be confident and successful in the school environment and throughout subsequent stages of education.

References:

1. International Baccalaureate Organization. (2023). Primary Years Programme. www.ibo.org
2. Whitehead, J. (2019). The importance of early childhood education. *Early Childhood Journal*, 47(3), 233-245.
3. Lillard, A. S. (2021). Montessori and the IB PYP: Integrating inquiry-based approaches in early education.

CHARACTERISTICS OF ADULT EDUCATION AND THE ROLE OF CULTURALLY RESPONSIVE TEACHING

Nurmaganbet Zhuldyz Kuralkyzy

Abstract: This article examines the unique characteristics of adult education, including factors such as life experience, cultural identity, and the need to adapt learning to real-life and professional contexts. It also analyzes the role of Culturally Responsive Teaching (CRT) in supporting adult learners, especially in culturally and linguistically diverse environments. CRT is shown to enhance personalization of the learning process, making it more meaningful and tailored to each student's needs.

Keywords: adult education, culturally responsive teaching, cultural diversity, personalization, adaptive learning

Introduction

Adult education has unique features that distinguish it from traditional education for children and adolescents. Adult learners bring significant life experience, established perspectives, and cultural identities to the learning process, making it richer and more complex. Culturally Responsive Teaching (CRT) takes these characteristics into account, helping adult learners overcome barriers related to cultural and linguistic diversity. The purpose of this article is to explore the unique features of adult education and demonstrate how CRT can adapt learning to meet each student's individual needs.

1. Unique Characteristics of Adult Learners

Adult education requires a deep understanding of the unique needs and characteristics of adult learners. Unlike children and adolescents, adults approach learning with already developed perspectives and cultural identities.

1.1. Life Experience

Life experience is an important factor in adult education. This experience allows students to quickly absorb materials that are related to their professional activities or personal interests. Learning becomes more effective when it incorporates the knowledge and experiences that students already possess, highlighting the importance of practical, application-focused learning.

1.2. Established Perspectives and Cultural Identity

Adult learners have developed perspectives based on their cultural and ethnic backgrounds. These perspectives can both aid and present challenges in the learning process, especially if instructional materials or methods fail to account for cultural nuances. CRT helps to overcome this challenge by respecting and incorporating students' cultural identities.

1.3. Learning Connected to Real Life and Work

For adults, it is crucial that educational materials and methods connect to real-life contexts and professional applications. Unlike younger students, adults often learn to improve career prospects or to apply new knowledge in daily life. Therefore, instructional approaches must consider these needs and focus on practical applications.

2. The Role of Culturally Responsive Teaching in Adult Education

Culturally Responsive Teaching (CRT) is an important tool for creating an inclusive and adaptive environment where each student can feel comfortable and confident. This approach helps overcome barriers related to linguistic and cultural differences, making it particularly valuable in multicultural educational settings.

2.1. Overcoming Cultural and Language Barriers

Cultural and language differences can pose significant obstacles for adult learners, especially immigrants or members of minority groups. CRT fosters an inclusive environment in which students feel that their cultural backgrounds are respected and valued. This reduces anxiety and encourages greater engagement in the learning process.

2.2. Supporting an Adaptive Learning Approach

CRT employs flexible teaching methods that allow the learning process to be tailored to the individual needs of each adult student. Adult learners have diverse learning styles, preferences, and cultural values, and CRT allows these aspects to be integrated into the educational experience. This makes learning more meaningful and effective, as students feel that their educational goals align with their personal and professional aspirations.

2.3. Personalization of Learning

A key feature of CRT is personalization, which enables educators to adapt instructional materials and methods to a specific audience.

Adult learners have unique needs and goals, and CRT allows these to be incorporated into the educational process. As a result, students acquire knowledge and skills that they can immediately apply in their professional or everyday lives.

3. Examples of CRT Application in Adult Education

Experiences from international educational programs demonstrate that CRT helps adult learners adapt to educational environments and overcome cultural and linguistic barriers. The following are examples of successful CRT applications in adult education.

3.1. Migrant Training Programs in Canada

In Canada, CRT is actively employed in migrant training programs, where instructors consider students' cultural backgrounds and adapt materials to their unique experiences. This helps migrants integrate into their new society and feel comfortable in the educational setting.

3.2. Professional Development Courses in the United States

In the United States, CRT is used in professional development courses for adults, allowing instructors to consider the diversity of cultural and ethnic groups. For example, instructors adapt assignments based on students' professional backgrounds, which increases motivation and enhances learning outcomes.

3.3. Programs for Ethnic Minority Students in Europe

In Europe, CRT is applied in programs for ethnic minority students to ensure inclusivity and support students' cultural identities. These programs allow adult learners to develop professional skills while maintaining connections to their cultural heritage.

Conclusion

Culturally Responsive Teaching plays a crucial role in adult education, ensuring inclusivity and adaptability in the learning process. CRT considers the unique characteristics of adult learners, such as life experience, cultural identity, and the connection of learning to real-life contexts. Through CRT, adult learners can overcome cultural and linguistic barriers, making the learning process more personalized and meaningful.

Implementing CRT in educational institutions helps create a supportive environment for adult learners, making education more accessible and effective. In a world of increasing cultural and linguistic diversity, CRT is an essential tool for successful adult education, supporting students' adaptation and helping them achieve their educational and professional goals.

References:

1. Gay, G. (2000). *Culturally Responsive Teaching: Theory, Research, and Practice*. Teachers College Press.
2. Knowles, M. S. (1980). *The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy*. Cambridge Adult Education.
3. Banks, J. A. (2016). *Cultural Diversity and Education*. Routledge.
4. Albright, J., & Luke, A. (2017). *Inclusive Education and Culturally Responsive Pedagogy*. Educational Philosophy and Theory.

КИБЕРБУЛЛИНГ - ДЕТИ И ТРАВЛЯ

Құттыбай Жансая Сапарқызы

Темірбек Жүргенов атындағы қазақ-ұлттық өнер академиясы

Медиажурналистика 4 курс

Что такое кибербуллинг - В последние годы термин «кибербуллинг» стал относительно распространенным в СМИ, часто упоминаемым как фактор, способствовавший нескольким громким самоубийствам молодых подростков. Кибербуллинг может принимать различные виды и формы. Он может включать в себя преследование, оскорбления или угрозы, распространение слухов, выдачу себя за другое лицо, раскрытие и обман (завоевание доверия человека и последующее использование онлайн-СМИ для распространения его секретов) или исключение (исключение человека из деятельности). Эти действия могут осуществляться по электронной почте, с помощью мгновенных сообщений, текстовых сообщений, сайтов социальных сетей, таких как Instagram, TikTok и Telegram, и других веб-сайтов.

Распространенность кибербуллинга и виктимизации от кибербуллинга трудно точно определить. Изменяющиеся определения и типичные проблемы учета самоотчетных действий способствуют этой трудности. Исследование, проведенное в Казахстане с участием почти 3000 учеников 6-8 классов, показало, что в течение двух предыдущих месяцев 13% учеников были жертвами кибербуллинга, 3% сообщили, что действовали как кибербуллинг, а 7% были как кибербуллингом, так и жертвой кибербуллинга. В канадском исследовании, опубликованном в 2010 году с участием >2000 учеников 6, 7, 10 и 11 классов, 25% сообщили, что подверглись кибербуллингу в течение предыдущих трех месяцев. Восемь процентов сообщили, что действовали как кибербуллинг, а 25% сообщили, что были как кибербуллингом, так и жертвой кибербуллинга. Авторы предположили, что в их исследовании показатели были выше, поскольку они не описывали эту деятельность как «кибербуллинг», а вместо этого спрашивали о конкретных видах поведения (обзывательства, угрозы, распространение слухов и т. д.).

Кибербуллинг отличается от традиционного издевательства несколькими ключевыми моментами. Возможно, наиболее очевидным является то, что он требует определенной степени технических знаний — дети, которые не «подключены» ни через компьютер, ни через мобильный телефон или видеоигры, не участвуют в кибербуллинге ни как абьюзеры, ни как жертвы. Кибербуллинг также обеспечивает абьюзеру анонимность, невозможную при традиционном издевательстве. Из-за этого абьюзеры не могут видеть реакцию своих жертв, и исследования показали, что они испытывают меньше угрызений совести. Кибербуллинг является оппортунистическим, поскольку он причиняет вред без физического взаимодействия, небольшого планирования и малой вероятности быть пойманным. Несмотря на это, от 40% до 50% жертв кибербуллинга сообщают, что знают, кто их мучитель.

Кибербуллинг может быть более распространенным, чем традиционная травля. В то время как традиционная травля, как правило, ограничивается школой, а дом является отсрочкой, жертвы кибербуллинга могут быть доступны где угодно и когда угодно, а потенциальная аудитория огромна. Это усугубляется тем фактом, что отсутствует надзор. При традиционной травле учителя рассматриваются как исполнители. При кибербуллинге нет четкого авторитета, и

дети выражают нежелание рассказывать взрослым из-за страха потерять компьютерные привилегии или быть заклеяменными как информаторы.

Исследования также показали, что существует большое количество совпадений между традиционными формами травли и кибертравли. Дети, которые выступают в роли кибертравли, сообщают о высоких показателях того, что они являются традиционными хулиганами, а также являются жертвами традиционных и кибертравли. Жертвы кибертравли сообщают о высоких показателях традиционной виктимизации, но также вовлечены в традиционную травлю и кибертравлю.

Последствия кибербуллинга

Пострадавшие дети сообщили о разных показателях информирования властей о кибербуллинге (от 2% до 40% рассказали бы учителю). На вопрос, сообщили ли бы они о том, сообщили ли бы они другу, исследования сообщили о показателях от 13% до 74%. На вопрос о том, рассказали ли бы они родителям, показатели варьируются от 9% до 57%. Где-то от 9% до 25% детей сообщили, что они никому не расскажут о том, что подверглись кибербуллингу. Примерно 50% детей сообщают об использовании профилактических тактик, таких как блокировка имени пользователя, смена паролей или ограничение списка друзей.

Кибербуллинг оказывает негативное влияние как на жертву, так и на абьюэра. Негативные эффекты усиливаются с частотой, продолжительностью и серьезностью кибербуллинга. Жертвы, которые часто подвергаются кибербуллингу, могут испытывать снижение успеваемости, начинают «отыгрывать», а некоторые сообщают о трудностях дома. Такие дети подвержены повышенному риску депрессии, тревожности и внешнего негативного поведения, а также повышенному риску самоубийства. Как упоминалось ранее, хулиганы или же как популярно сейчас их называть абьюэры, не испытывают угрызений совести и имеют больше поведенческих проблем (контакты с полицией, порча имущества, пропуски занятий в школе, низкие оценки), чем дети, которые не вовлечены в кибербуллинг. Одно исследование показало, что дети, которые выступают в роли кибербуллингов, также подвержены повышенному риску самоубийства, хотя они набирают меньше баллов по показателям суицидальных мыслей, чем их жертвы. Дети, которые являются как кибербуллингом, так и жертвой кибербуллинга, подвержены риску эмоциональных трудностей, связанных с ролью жертвы, а также поведенческих трудностей, связанных с ролью буллинга.

Как уберечь детей от кибербуллинга?

Чтобы помочь выявить детей из группы риска, специалисты в области здравоохранения должны убедиться, что они спрашивают своих пациентов, подвергаются ли они кибербуллингу, тщательно уточняя фактическое поведение (обзывания, распространение слухов, выходки и обман и т. д.). Пострадавших детей следует проверять на наличие сопутствующих расстройств. Родителей следует консультировать о негативных последствиях кибербуллинга и инструктировать о более безопасном использовании Интернета. Родители играют важную роль в предоставлении онлайн-образования своим детям. Родителей следует поощрять держать компьютеры с доступом в Интернет в открытых местах, следить за действиями и поведением ребенка в Интернете, поощрять своих детей никогда не раскрывать пароли или секреты и никогда не открывать сообщения от незнакомых людей. Родители должны напоминать своим детям не верить всему, что они читают, и всю семью следует поощрять проводить время вместе вдали от онлайн-мира. Родители также могут моделировать надлежащее использование технологий и учить детей тому, что размещение вредоносного контента о других людях неуместно.

Также очень важно чтобы каждый родитель разговаривал со своим ребенком на открытые и разные темы, тем самым вы узнаете не является ли ваш ребенок жертвой буллинга или же наоборот не является ли ваш ребенок буллером или абьюзером.

Заключение

В мире, где цифровое общение становится всё более распространённым, важно помнить, что каждый из нас способен влиять на окружение. Противодействуя кибербуллингу, мы не только защищаем уязвимых, но и создаём безопасное пространство для всех. Объединив усилия, мы можем преодолеть барьеры ненависти и неравенства, и построить более поддерживающее общество. Давайте сделаем так, чтобы каждый голос звучал с уважением, а интернет стал местом, где царит доброта и понимание.

Кроме того, результаты этого исследования способствуют изменению научных знаний в этой области, углубляя осведомленность о механизмах киберзапугивания и его причинах. Выявленные закономерности и тенденции могут стать основой для будущих исследований и разработки эффективных стратегий вмешательства. Эти результаты не только дополняют существующую литературу по этой теме, но также открывают новые горизонты для последующих исследований, направленных на снижение случаев агрессии в интернете и создание безопасной интернет-среды для молодежи.

Таким образом, это исследование подчеркивает важность междисциплинарного подхода к проблеме киберзапугивания и подчеркивает необходимость активного сотрудничества между учеными, образовательными организациями, родителями и законодателями для успешного решения этой проблемы в будущем.

Литературы

1. Tokunaga RS. Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Comput Human Behav.* 2010;26:277–87.
2. Pieschl S, Porsch T, Kahl T, Klockenbusch R. Relevant dimensions of cyberbullying – Results from two experimental studies. *J Appl Dev Psychol.* 2013;34(5):241–52.
3. D. Chatzakou. Mean Birds: Detecting Aggression and Bullying on Twitter. 2020, pp. 13-22.
4. Ferguson, C.J., & Wang, M. Media violence and aggression: A meta-analysis of the relationship between cyberbullying and offline aggression. 2022, p. 66.
5. Баранов А.А. Жасөспірімдердің кибербуллинг себептерін психологиялық талдау // Электрондық ресурс. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskiy-analiz-prichin-podrostkovogo-kiberbullinga>

ЖАҢА МЕДИА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ БАҚ-ҚА ӘСЕРІ

Алтекова Инжу Сержановна

Дюсекова Жасмин Ерлановна

Студент 4-курс,

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,

Алматы, Қазақстан

Аңдатпа

Қазіргі таңда БАҚ құралдары телеарна, газет-журналдың орнын блогосфера басты. Блог жүргізу арқылы жаңа медианың жаңа қыры ашылды. Блогерлер цензураға қарамастан, оқырман сұранысына сай, ақпарат таратып, мемлекеттік БАҚ-тың алдына түсіп кетті. Бір ғана блогер бір газеттің, телеарнаның жүгін көтеріп жүр. Дей тұрғанмен, аражігін ажыратып алмаса, өскелең ұрпаққа бұл жаңа медиа тенденциялары қандай қауіп төніреді? Әлеуметтік желілерге үңіле қарап, айтқыштардың әңгімесін тындап жүрген жасар қайда барады? Бұл мақалада журналист, зерттеуші ғалымдардың медианың қалыптасуы туралы көзқарастары айтылып, дәстүрлі БАҚ-тың жаңа бағытта дамуы сөз болды

Кілт сөздер: медиа, БАҚ, блог, журналистика, әлеуметтік желі, жастар, телеарна, газет-журнал

Қазіргі ақпарат заманында дамыған озық үлгідегі блогтарды ерекше атап өтуге болады. Блогтар классикалық БАҚ-тың барлық түрлерімен қатар бұқаралық ақпарат құралы немесе коммуникация құралы рөлін атқарады. Қарапайым тілмен айтсақ, блогосфера дегеніміз – цифрлық замандағы бұқаралық коммуникация құралы. Блогтардың дәстүрлі БАҚ-тан негізгі айырмашылығы – ол жерде аудиторияның өзі ақпарат дайындап, өздері таратады. Автор мен оқырман, көрермен мен тыңдарман бір-бірімен бірігіп кеткен. Блогтар дәстүрлі БАҚ үшін де, қоғам үшін де кең ауқымдағы ақпараттың дереккөзі болып қалыптасты. Ақпараттық цифрлық технологиялар журналистикада жаңа формалардың пайда болуына ықпал етті. Бұрын тек дәстүрлі БАҚ болса, қазір желілік басылымдар, онлайн порталдар, мамандандырылған қызмет жүйелері, блогтар пайда болды. Соның ішінде азаматтық журналистиканың бір тармағы – блогинг жаңа медиадағы танымал жанр болып қалыптасады.

1 – сурет. Блогтар типологиясы

Біз жоғарыда сөз еткен жаңа медиаға: әлеуметтік желілер, онлайн басылымдар, блогтар, подкасттар, фото және бейне хостингтер, ғаламтордағы ойындар т.б жатады. Соның ішіндегі блог, болгинг, блогосфера деген ұғымдарды тарқатып көрейік. Блог ағылшын тілінде *blog*, *web blog* – интернет журнал, онлайн күнделік, яғни мазмұны күнделікті жазылатын мәтін, сурет, мультимедиадан тұратын веб-ресурстық деген мағынаны білдіреді. Мұның кәдімгі күнделіктен айырмашылығы, өткір, ашық жазылады. Оны кез келген адам оқып, ой-пікірін қоса алады. О. Соловьев блогтар типологиясы: авторы, тақырыбы, мультимедиалық құрамы, контенттік ерекшелігі, техникалық мазмұнына қарай 5 түрге бөлінеді. [12] [1 - сурет]. Мысалы, жеке, ұжымдық, корпоративтік блогтар бар. Мультимедиалық құрамына қарай: мәтіндік, фортоблог, бейнеблог, музыкалық блог, подкаст деп бөлінеді. Блогтың қызметіне коммуникативтік, психотерапевтік, ойын-сауық, өзін-өзі насихаттау, әлеуметтік байланыс орнату, өзін – өзі дамыту, мемуарлық және т.б жатады. Жаһандық желіде блогингті «журналистік коммуникация құралы», «азаматтық журналистика», «келешектік журналистикасы», «баламалы журналистика», «партизандық журналистика» ретінде қарастырылады. Алайда заманауи ақпараттық кеңістікте блогинг деген не? Оның журналистикамен байланысы туралы көптеген ғалымдарды ойландырып келеді. Кәсіби журналист, блогер Наталья Стриж «Блогинг дегеніміз жаңа журналистика емес. Блогерлер тәуелсіз журналистер емес. Кез келген блогер журналист бола алмайды. Келешекте блогтар БАҚ-ты ауыстыра алмайды» деп пайымдайды. [12] [1- сурет]

Бұл пікірді қоспаған CNN - шолушысы, жазушы Эндрю Кин бірнеше желілік мультимиллиардерлер мен миллиондаған әуесқой жазушылардан құралған «ғажайып жаңа әлемді» эгоизм, ақымақтық, тобырдың заңы салтанат құратын орын деп атады. «Культдилетанта, или как блоги, MySpace, YouTube и другие так называемые «Народные СМИ» уничтожают нашу экономику, культуру и наши ценности» деп аталатын кітап Э. Кин өзінің мансабы мен басылымның беделіне нұсқан келтірмей шындықты ғана жазатын кәсіби журналистер сияқты блогерлерден шындықты күту ақымақтық екенін ашық айтты. Ал қоғамдық медиа орталығының (Гарвард және Беркли университетінің бірлескен жобасы) директоры, әлеуметтік медиа бойынша сарапшы, журналист және жазушы Дэн Гилмор блогерлерді веб-парақшаларды құрушы, жаңа форматпен ақпарат таратушылар ғана емес, жоғары жауапкершілігі бар адамдар, олар көп жағдайда кәсіби журналистерге айналады деп есептейді.

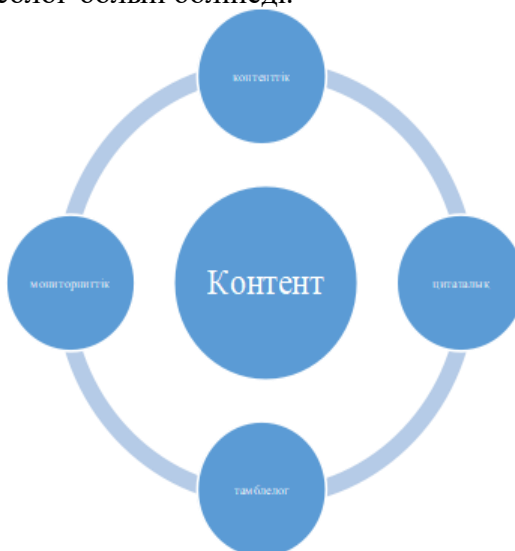
Ресейлік журналист, блогер Андрей Мирошниченко осыдан он шақты жыл бұрын, Ресейде блог саласы қарқынды дами бастағанда азаматтардың еркін, ашық пікір білдіруі нәтижесінде партизандық журналистиканың негізі қаланды деген пікір айтты. Оның пайымдауынша, ресми БАҚ қоғамның ақпараттық қажеттіліктерін толық қанағаттандырмай, соның нәтижесінде беделді БАҚ-пен тең дәрежеде бәсекеге түсе алатын жаңа түрі пайда болды. Расында да БАҚ-тағы жаңа тенденцияның пайда болуы айтарлықтай жаңалық ашып жатыр. Блогерді цифрлық заманның дамып-жетілген оқырманы және авторы деуге болады. Қазіргі кезде блогерлердің сапалы блогтары классикалық БАҚ-пен бірге бәсекеге үсіп, қандай да бір деңгейде балама болуға ұмтылуда. Мүмкін содан болар блогтарды жаңа заман журналистикасының тұғыры, ал блогингті азаматтық журналистика деп атап жүрміз. Кей жағдайда блогтар мен журналистика бірлесіп, ынтымақтастыққа да бетбұрыс жасауда. Олар АҚШ-тағы танымал *Huf post* сайтының тамаша тәжірбиесі мол мысалы бола алады. *Huf post* сайтының өзгешелігі сол, «оқырманға шабыт беру, ақпарат тарату, көңілін көтеру, денсаулығын нығайту» деген слоганмен ғана жұмыс істемей, дайджест – материалдардан құралған жаңалықтар мен мындаған блогтардың агрегаторы болып табылады. Мұны жаңа замандағы журналистік және блогтық конвергенцияның тамаша үлгісі десек қателеспейміз. Профессор Сәуле Барлыбаева соңғы кездері блогосфераның қарқынды дамып, блогтардың пайда болуын жаңа медианың дамуының жаңа кезеңге көшкенімен байланыстырды. «Современные медиа технологии» атты монографиясында автор блогингтің феонменіе кеңінен тоқталып, блог деген ұғым мен жаңа медианың жаңа жанрдың болмысын қарапайым тілмен түсіндіреді. [11] [93-бет]

С. Барлыбаева блогосфераны мынадай түрлері бойынша жіктейді:

- Интернеттегі сайттарды, кәсіби БАҚ-тың порталдарында жарияланатын кәсіби журналистердің блогтары;

- Кәсіби журналистер мен әуесқойлар жасайтын (экономика, саясат, мәдениет, білім беру, спорт және т.б арналған) тақырыптар блогтар;
- Сайлау науқаны алдында қызметі жанданатын қоғамдық – саяси блогтар тобы;
- Халықпен, қоғаммен байланыс орнату үшін жүргізілетін ұйым, фирма, компаниялардың кооперативтік блогтары.;
- Әуесқойлық жеке блогтар [11] [95-бет].

Сонымен қатар мультимедиалық өнім бойынша блогтар: тақырыптық, фотоблог, музыкалық блог, блогкастинг, бейнеблог болып бөлінеді.

2-сурет. Әуесқойлық жеке блогтар

Енді жаңа медиа тенденцияларының дәстүрлі БАҚ-қа әсері туралы ойланып көрелік. Big data технологиялары қазір журналистикаға да енгізілуде. Қазір Қытай, Оңтүстік Корея сияқты мемлекеттерде программаланған роботтар ауа-райы болжамын, ұлттық ақша бағамын, биржа хабарламаларын, спорттық жаңалықтарды экраннан оқып жүр. Алдағы 5-10 жылда ақпараттық агенттіктер күн сайын тарататын жаңалықтарды кіріспесі, оқиғаларға талдау жасауды да роботтар атқарып, журналистердің араласуы қажет болмауы мүмкін. Мысалы, *Wordsmith* алгоритмі бір секундта 2 мың шағын ақпарат жазып шығарады. Алдағы уақытта бұл тренд кеңінен таралуын тоқтатпайды. Бұдан қандай қорытынды жасауға болады? Яғни кәсіби журналистер адамның ішін пыстыратын жұмыстарды роботтарға беріп, өздері одан да маңызды істермен айналысады. Маңызды іс дегенде, сараптамалық мақалалар, журналистік зерттеулер, жеке шығармашылығын дамыту т.б жатқызуға болады. Цифрлық технологиялардың жаппай дамуы инновациялық пернаментті іздеу және БАҚ-тың редакциялық саясатын өзгерту трендін енгізіп, қазіргі заманғы медианың дамуына бірқатар жаңа міндеттер қойды [41]. Оған қоса, олар коммуникация арналарының ғана емес, жалпы медиатұтынудың да түрленуіне себеп болды. Жаңа технологиялар өндірілетін ақпараттық көлемін ұлғайтып қана қоймай, оның тұтыну табиғатын өзгертіп, коммуникациялардың көптеген жаңа арналарын ашты. Мәселен, Boston Consulting Group деректеріне сәйкес, соңғы үш жылда әлемдік деректердің 90 пайызы генерацияланады.

Камералармен, диктофондармен жабдықталған, сондай-ақ интернетке қолжетімді смартфондардың пайда болуы мультимедиалық өндірістің құнын арзандатып, азаматтық журналистиканың дамуын ынталандырды. Бұл жалған ақпараттың пайда болуына түрткі болып, халықтың дәстүрлі БАҚ-қа деген сенім деңгейінің төмендеуіне алып келді. Осылайша, бұл медиа нарықтың қатысушыларын барынша оңай оқылтып, дұрыс және верификацияланған контенттік өндіруге интермелейді. Медианың дамуы бір орында тұрмай, уақыт өткен сайын жаңа форматтар пайда болды. Цифрлы медианың ауқымы кеңейді. Журналист Анатолий Рожков өзінің «Девять тезисов о будущем медиа» атты мақаласында [41] бұл туралы былай деп жазады: «Ақпарат кеңістігінде тұрақты түрде контент дистрибуциясының жаңа тәсілдері пайда болады, ал беріктігі жөнінен сынаққа төтеп бергендері танымалдығын арттырады. Ол болашақта контенттік орналасу

жеріне айналады. Әуелде жұрт БАҚ-тың сайтындағы жаңалықтарды оқыды, одан кейін бұл оқырмандар әлеуметтік желілерге ауысты. Ендігі бағыты - мессенджерлерге қарқынды түрде бет бұрды. eMarketer компаниясының мәліметтері бойынша 2018 жылы мессенджерлердің тұтынушыларының саны 2 миллиард адамға дейін көбейді». Ол медианың даму үдерісін былай болжайды: «Егер қиялымызға ерік беріп, болашаққа көз жіберсек, көңілімізден шықпайтын көріністерді көреміз. Бірақ ондай жағдайдың болуы әбден мүмкін. Медиа алдағы уақытта контент фабрикасына трансформацияланады. Олар дистрибуция платформасының сұранысы сәйкес өнімдер шығарып отырады. Демек, дәстүрлі БАҚ-тың бренді құнсызданып, әлеуметтік желілер мен мессенджердің танымалдылығы, белсенділігі арта түседі. Осылайша мессенджерлер өзінің аудиториясының қалауына сай қажетті контенттік шарттарын өзі ұсына бастайды».

Мюнхендегі Людвиг Максимилян университетінің коммуникациялық ғылымдар профессоры Карстен Райнеман алдағы уақытта адамдар бағалы ақпаратты пайдаланудан бас тартатынына зор қауіптің барын айтады [42]. Бұл оқырманның ойын – сауық қызметтеріне көбірек ден қоюының, сондай-ақ желідегі ақпараттың алуантүрлілігі және бір - біріне қайшылығының асқынуынан орын алуы мүмкін. «Ақыры, адамдар өзінің ой-пікірін, дүниетанымын қоштайтын, растайтын ақпарат іздеуге бейім, ал желі оларға осындай мүмкіндік береді. Сол себепті біз ақпараттандандыру идеалын қолдап, бөгде біреудің пікіріне құрметпен қарауымыз керек. Бұл істі мектеп қабырғасынан бастау керек. Болашақтың медиасы - шынайы, сенімді ақпарат тарататын журналистік БАҚ. Жартылай шындық негізінде fake – news дәуірінде солар ғана ерекше құндылыққа ие болады» дейді ол. Германиядағы «Plan.Net» цифрлық агенттігінің директоры Манфред Клаус [42] алдағы уақытта цифрлық медианы пайдалану нәтижесінде ақпарат нарығында олигополия орнайтынына алаңдаушылық білдірді. «Желідегі ақпарат таратушылардың, қызметтердің саны тез көбейіп, тұтынушылардың таңдау жасаудан дағдыланады. Жарнама негізінен Google, Facebook, Amazon, Apple сияқты алып компаниялардың контентіне шоғырландырады. Медиа нарықтары бірте-бірте өзінің маңызын жоғалтады. Ақылды алгоритмдер желідегі тұтынушыларға қызықты контентті таңдап береді және оларға ыңғайлы арналарды ұсынады» дейді ол.

Медианың келешегі туралы «Заманың түлкі болса, тазы боп шап!». Ақпараттағы тауар, оны жеткізу жолдары сол тауардың бағасына қосымша құн қосатын шығындар. Алдымен сіздің шығарып отыратын газетіңізді тауар дейтін болсақ, сол тауарыңызды өткізе білу тауар иесіне байланысты. Ал енді тауар деген не? Оны өткізу жолы да, пайда табу әдісі де сол тауардың атында тұр. Тауар дегеніміз шет елден енген сөз емес. «Тауар» емес, біз мұны бұзып айтып жүрміз. Орысша «товар» деген сөз ғой деп жүрміз. Жоқ, бұл кәдімгі «тәуір» деген сөз. Яғни, ұсынатын нәрсеніз, іс-әрекетіңіз, көрсететін қызметіңіз тәуір болса, өтеді. Тәуір болмаса, өтпейді. Оған сұраныс та болмайды. Демек, қағаз газеттеріміз сұранысқа лайық болмаса, яғни тауарлық сапасы болмаса, «барынан жоғы жақсы». Ал сапа көрсеткіші дегеніміз – қоғамның талғамы, мұқтажы, сұранысы. Міне, журналистика дегеніміз - осы» деп тұжырымдайды З.Тайшыбай.

Қазақ журналистикасының дамуына үлес қосып жүрген журналист Зарқын Сыздыұлының пікірі де осыған ұқсас. «Көрермен мейірімі қанбаса, іздегенін таппаса, абжадай теледидардың арбасын сатып алып қайтеді. Ақпарат аспабы қалтасында. Ақпараттың тауар болған шағында, сол тауардың тәуір болуының жолын іздеңіз. Қоқысқа кете беретін емес, сақтап қойып, қайта көретін, сағынып отырып қызықтайтын хабар беріңіз» дейді ол.

Телеарна былай тұрсын, үкімет қаржыландыратын саны бар, сапасы жоқ шала-жансар, оқушысы аз газет – журналдармен дамыта алмаймыз. Бұл – тұңғыық тірелер жол. Жаңа медиа тенденциясында әлеуметтік желілер атап айтсақ, инстаграм, тикток желілері халықтың сүйіктісіне айналды.

Қазіргі таңда ең тараған қолданбалардың бірі - ол тикток желісі. Тиктокта сәбилерден бастап, үлкен кісіге дейін отырады. Жаңалықтардың барлығы бірінші осында тарайды, шындығы мен өтірігі араласқан жаңалықтар көп. Бұл желіде “стримге” кіріп ақша табуға болады. Ол үшін бар болғаны көрермендеріңіз 1000-нан асуы тиіс, кейбір жағдайда көрермендеріңіз аз бола тұрып “стрим” ашатын адамдарға 200 теңгенің үстінде ақша төлеп ашып алуға болады. 14 жастан аспаған балаларға тыйым салынған, егерде кішкентай балалар көрініп қалса, сізді тикток

бұғаттап тастайды. Тиктокқа бейнежазба салып, ол бейнежазбаңыз “рекомендацияға” өтіп кетсе көрермендердің сынына қалуыңыз әбден мүмкін. Осы желіде стрим, бейне жазбалар арқылы танылған адамдар өте көп. Жақсы жағынан, жаман жағынан да танылғандар саны көбеюде. Әрине алдымен теріс жағына тоқталып өтсек. Мәселен «Гугуша», «Сампо», «Акош», «Тұмар», «Қарақатын» лақап атымен танылған желі жұлдыздары стримге шығып, ойларына келгендерін жасап нәпәкасын тауып жүр. Шындығына келгенде бұларды “Заманауи қайыршылар” деп атауға әбден болады. Тиктокта адамдар өздерінің бизнестерін сәтті жүргізе алады. Тікелей эфирге кіріп, тауар сатып, қомақты қаржыға бірден кенелуге болады. Адамдар әп – сәтте көріп, қызығып тапсырыс береді. 15 секундтық видео негізінен іш пыстырмайды. Тіпті, қарапайым жандардың өзі 1 күнде жұлдызға айнала алады. Ғажап емес пе? Жастардың сәніне айналған желіні жастар дұрыс бағытта қолдануы тиіс. Алдымен қарайтын видеоларды сүзгіден өткізуі керек. Көбісінің айтып жатқан сөзі балағат сөздер, қысқарған сөздер, қазақ тілінде мәдениетті таптайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сұлтанбаева Г.С. Мультимедиялық журналистика: оқу құралы / Г.С.Сұлтанбаева, А.Б.Әлімжанова. - Алматы: Қазақ университеті, 2016.26-27 –бб.
2. Пять основных отличий традиционных СМИ от социанльных сетей.
3. Шамшурин Д. Цифровые медиа как фактор культурный глобализации/Международный научно – исследовательский журнал №6 2018
4. Амзин А. И др. Как новые медиа изменили журналистику. 2012-2016/ А.Амзин, А.Галустян, В.Гатов, М.Кастельс, Д. Кульчицкая, Н.Лосева, М.Паркс, С.Паранько, О.Силантьева, В. Ван дер Хаак. Под науч. Ред С.Балмаевой и М. Лкиной.Екатеринбург, Москва: Гумантарный университет, Кабинетный ученый, 2016. С 6-8.
5. Барлыбаева С. Конвергентная журналистика: учебное пособие / С.Х.Барлыбаева, А.Б.Альжанова – Алматы: Қазақ университеті.
6. Эволюция медиа: рост блогосфер – угро за или прогресс?
7. Соловьева О.Телевидение превращается в развлечение для престарелых. /ng.ru,2020.19 мая.
8. Кутубаева А. Казахстанским СМИ нужно больше свободы: мнения экспертов на площадке Astana Media Week. Нұр-Сұлтан, 2020,11 ноября, 2020
9. Буенбаева З.Қ. Шығыс және Батыс үдерісі: дәстүр, контент және конвергенция: дис.... философия докторы (PhD): ӘОЖ070 Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, 2019. – С 59
10. Баранова Е. А. Особенности развития газетных редакций в условиях медиаконвергенции: дис....канд...филолог.наук. М.В.Ломоносова - Москва, 2011. – 245 с..ил...РГБ ОД, 61 11-10 626.
11. Тұрсынқожа Г. Қазақ баспасөзінің жағдайы алаңдатады. Qazaqstan dauiri. – 27.02.2020
12. Злобин П. Бумага терпит. Комсомольская правда – Казахстан. – 2019, 13-20 февраля.

КОМПЕНСАЦИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА: МЕХАНИЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Горбачев Дмитрий Викторович

Студент негосударственного образовательного частного учреждения высшего образования «Московского финансово-промышленного университета «Синергия»

Аннотация. Данная статья посвящена институту компенсации морального вреда в российском гражданском праве. Цель работы состояла в комплексном анализе гражданско-правовой литературы, законодательства Российской Федерации в области компенсации морального вреда, исследования гражданско-правового, для регулирования отношений, которые возникают вследствие причинения морального вреда.

Статья содержит информацию об общих условиях гражданско-правовой ответственности за причинения вреда, а именно, о понятии и сущности морального вреда, о противоправном поведении причинителя вреда, а также о причинной связи между противоправным поведением и моральным вредом, и о вине причинителя вреда. Также автор определил особенности компенсации морального вреда по отдельным категориям дел, где говорится о компенсации морального вреда, причиненного повреждением здоровья и смертью человека, причиненного действиями правоохранительных органов, а также причиненного посягательствами на честь и достоинство человека. Практическая применимость: данная работа может быть использована для получения сводной информации о компенсации морального вреда в учебных, научных, правоприменительных целях.

Ключевые слова: институт, компенсация морального вреда, метод защиты, личные неимущественные права граждан, защита нематериальных благ, права и свободы, государство. гражданско-правовой институт, достоинство человека, личная неприкосновенность, честь и доброе имя человека, деловая репутация, неприкосновенность жилища, личная и семейная тайна.

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что институт компенсации морального вреда последнее время становится часто используемым способом защиты личных неимущественных прав граждан. Относительная новизна самого института и востребованность его в юридической практике вызвали закономерный интерес к моральному вреду как к объекту научного познания.

В действующем Гражданском кодексе РФ (далее – ГК РФ) вопросам компенсации морального вреда посвящен ряд статей. Однако формирование рассматриваемого института нельзя признать завершенным. Практика применения его норм не является устоявшейся и в достаточной мере единообразной. В правотворчестве и правоприменении возникло и сохраняется значительное число проблем, как в теоретическом, так и в практическом плане, требующих исследования и способствующих укреплению защиты субъективных неимущественных прав и нематериальных благ граждан. Продолжает сохранять свою актуальность проблема отсутствия единой научной концепции определения суммы компенсации морального вреда.

Ключевым для юридической практики вопросом является вопрос о пределах судебного усмотрения при определении размера компенсации морального вреда. Кроме того нет единообразия в разрешении дел, связанных с компенсацией морального вреда по отдельным категориям, а именно: возмещение морального вреда, причиненного повреждением здоровья (например, при оказании медицинских услуг) и смертью человека (например, вследствие совершения террористического акта); при нарушении имущественных прав граждан; в сфере трудовых отношений; при незаконных действиях правоохранительных органов; при посягательстве на честь и достоинство человека. Учитывая, что принципы, которыми должен руководствоваться суд при определении размера компенсации морального вреда носят общий

и расплывчатый характер, можно констатировать, что определение размера компенсации морального вреда основывается фактически на свободном судебском усмотрении. Положение, когда теория, с одной стороны, а закон и практика - с другой, носят разнонаправленный характер и противоречат друг другу, не может быть признано удовлетворительным. Решение данной проблемы может быть достигнуто путем законодательного закрепления рамок и установления определенного базиса для определения размера компенсации морального вреда.

Цель исследования состоит в изучении института компенсации морального вреда и способа определения его размера, максимально адекватного гражданско-правовому правонарушению. А так же попытка осмысления генезиса института компенсации морального вреда, выявления его существенных признаков и содержания, а главное – определение механизма компенсации морального вреда и общих условий наступления гражданско-правовой ответственности за причинение морального вреда.

Понятие нематериальных благ и института компенсации (возмещения) морального вреда определяется понятие нематериальных благ и института компенсации морального вреда. Под нематериальными благами понимают социально признанные ценности, не обладающие экономическим содержанием, неотделимые от их обладателей. К ним относятся, в частности, здоровье и жизнь человека, достоинство личности, личная неприкосновенность, честь и доброе имя человека, деловая репутация, неприкосновенность жилища, личная и семейная тайна. К нематериальным благам относятся также, свобода передвижения, свобода выбора места проживания и жительства, право на имя гражданина, авторство. Институт компенсации морального вреда – это совокупность правовых норм, содержащихся в гражданском законодательстве, а также в смежных отраслях права, регламентирующих содержание и порядок компенсации (возмещения) морального вреда, в результате причинения гражданину физических и нравственных страданий, которые нарушают его личные неимущественные права либо посягают на принадлежащие человеку другие нематериальные блага. Таким образом, основанием для получения компенсации морального вреда является нарушение нематериальных благ и иных неимущественные прав человека, которые принадлежат ему от рождения и охраняются законом.

С введением в действие Гражданского кодекса Российской Федерации (часть вторая) от 26.01.1996 г. № 14-ФЗ эти критерии были дополнены другими, установленными в ст. 1101 ГК РФ:

- требования разумности и справедливости;
- характер физических и нравственных страданий должен оцениваться судом с учетом фактических обстоятельств, при которых был причинен моральный вред, и индивидуальных особенностей потерпевшего. Следует отметить, что при взыскании денежных сумм необходимо учитывать реальные возможности причинителя вреда. Также суд должен принимать во внимание характер и содержание публикации, степень распространения в публикации недостоверных сведений, а также другие заслуживающие внимание обстоятельства [1, с.234].

Определение размера компенсации морального вреда относится к одному из проблемных вопросов гражданского правового института. Это связано с тем, что в российском законодательстве нет четко сформулированных критериев и методов оценки размера компенсации морального вреда. Практикой выявлено несовершенство существующих законодательных критериев, их недостаточность [2, с.28].

Таким образом, закон подробно определил критерии, которыми следует руководствоваться при рассмотрении дел о компенсации морального вреда. Однако в законе не содержится указаний каким образом следует исчислять размер подлежащего возмещению морального вреда и как измерить степень и глубину страданий. Существует несколько методик определения размера морального вреда. Большинство сводятся к предварительному установлению размера компенсации в виде тарифов или четко определенных рамок. При этом возможно применение некой общей формулы, в основу которой заложены презюмируемые моральные страдания, которые должен испытывать средний, нормально реагирующий на совершаемые в отношении

него неправомерные действия человек, а размер компенсации может меняться в большую или меньшую сторону в зависимости от конкретных обстоятельств [3, с.54].

Презюмируемый моральный вред — это страдания, которые по общему представлению, должен испытывать (не может не испытывать) «средний», «нормально» реагирующий на совершение в отношении него противоправного деяния человек [4, с.12].

Исходя из вышеизложенного, можно сделать следующие выводы. Компенсация морального вреда является как способом защиты гражданских прав, так и мерой юридической гражданско-правовой ответственности, которая в свою очередь охватывает сферу уголовно-правовых, семейных, трудовых, административно-правовых и гражданско-правовых отношений. В юридической литературе нет единого мнения в отношении определения понятия “моральный вред.” В законодательстве “моральный вред” определен как страдания (физические или психические), вызванные неправомерными действиями.

Список литературы

1. Гражданский кодекс Российской Федерации. (части первая, вторая, третья, четвертая): По состоянию на 20 сентября 2024 года.- Новосибирск: Сиб. унив. изд – во, 2024. – 528 с
2. Закон РФ от 7 февраля 1992 г. “О защите прав потребителей” в ред. Федерального Закона от 9 января 2023.// Собрания законодательства РФ. — 2023 — № 3 — С. 140.
3. Безлепкин Н.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебно – следственными органами. – М., 2021.
4. Гражданское право. Учебник. Часть! Шодред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: Проспект,2023г.

МАРҚАКӨЛ ТЕҢГЕ БАЛЫҒЫНЫҢ (*Gobio acutipinnatus* MEN'SHIKOV, 1938) ЖАҚ СҮЙЕКТЕРІМЕН ЖЕЛБЕЗЕК ҚАҚПАҒЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ**Баырбекқызы Ляззат***Магистрант, Л. Н. Гумилёв атындағы Евразия ұлттық университет
Астана, Қазақстан,***Түйін сөздер :** *Gobio acutipinnatus*, Gobioninae, Cyprinidae, марқакөл теңгебалығы, остеология

Аннотация: *Gobio* тұқымының өкілдері соңғы жылдары ескі формаларды қайта сипаттауға және жаңа түрлерді сипаттауға байланысты зерттеушілердің назарын аударуда. Қазақстанның су айдындарын мекендейтін теңге балықтардың систематикадағы мәртебесі де ихтиологтардың назарын қажет етеді. Морфологиялық өзгергіштік туралы бұрынғы ақпарат ревизия жүргізу үшін әлі де жеткіліксіз. Сонымен қатар, остеологиялық белгілерге жүргізілген зерттеу жоқ. Бұл мақала Марқакөл (Шығыс Қазақстан) көлінен ауланған марқакөл теңге балығының (*Gobio acutipinnatus* Men'shikov, 1938) жақ сүйектері мен желбезек қақпағының сүйектерін зерттеуге және сипаттауға арналған. Осы түрдің алғашқы остеологиялық мәліметтері ұсынылған және висцеральды қаңқаның 7 сүйегінің егжей-тегжейлі сипаттамасы келтірілген.

Кіріспе

Gobio тұқымдасының теңге балықтары Еуропада, Закавказьеде, Орталық Азияда, Сібірде және Қиыр Шығыста кең таралған. Қазіргі уақытта бұл тұқы балықтары зерттеушілердің назарын аударады, өйткені олардың түрлерінің әртүрлілігі нашар зерттелген және жаңа түрлер анықталып филогенетикалық қатынастар нақтылануда, сол себепті систематика айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда [1-5].

Қақстандық су қоймаларынан шыққан теңге балықтарды қарапайым теңге балықтарға *G. gobio* жатқызады, бірқатар кіші түрлері бар: *G. gobio sibiricus*, *G. gobio cynocephalus*, *G. gobio acutipinnatus* и *G. gobio lepidolaemus*. Алайда, балықтардың осы тобының систематикадағы өзгерістеріне байланысты олардың таксономиялық орны мен филогенетикалық байланыстары қайта қарауды және егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді.

Марқакөл теңге балығы-Марқакөл көлінің (Шығыс Қазақстан) бүкіл акваториясында, сондай-ақ оған құятын өзендердің сағаларында таралған эндемикалық түр. Бұл форманы алғаш рет 1938 жылы Меньшиков [6], Шығыс Қазақстандағы Марқакөл көлінің ихтиофаунасына арналған жұмыста, *G. gobio acutipinnatus* жеке кіші түрі ретінде сипаттаған. Марқакөл теңге балығының кіші түрін оқшаулау кезінде Меньшиков сәулелердің ұзындығына және оның жүзбе қанаттарының үшкір пішініне назар аударды. Кейбір зерттеушілердің пікірінше [7-8], бұл форма түр мәртебесіне лайық. М. Котла [8] *G. acutipinnatus* сонымен қатар Моңғолия аумағындағы Булган өзенінде және Қытай мен Қазақстандағы Ертістің жоғарғы ағысын мекендейтінін көрсетеді.

Марқакөл теңге балығы туралы жаңа ақпараттар іс жүзінде жоқ. Сонымен қатар, теңге балықтардың жекелеген формаларына тән белгілерді анықтайтын және олардың морфологиялық өзгергіштігі туралы жаңа түсініктер бере алатын остеологиялық белгілер туралы зерттеулер жоқ.

Зерттеудің мақсаты: марқакөл теңге балығының (*Gobio acutipinnatus* Men'shikov, 1938) жақ сүйектері мен желбезек қақпағының сүйектерін зерттеу.

Зерттеу материалы мен зерттеу әдістері

Зерттеу үшін Д.А. Тагаевтың жеке ихтиологиялық коллекциясынан алынған материал пайдаланылды. Теңге балықтар Марқакөл мемлекеттік табиғи қорығы әкімшілігінің рұқсатымен Марқакөл көлінде 09.07.2018 ж. тұзақ торларының көмегімен ауланды. Ұсталған теңге балықтардың жеке өкілдері формальдегидтің 4% ерітіндісінде бекітілген. Остеологиялық материал алу мақсатында Марқакөл теңге балықтарының 5 данасы ішінара өзгертілген Hanken және Wasserug (1981) [14] әдісіне сәйкес қаңқаны дайындау және бояу процедурасынан өтті.

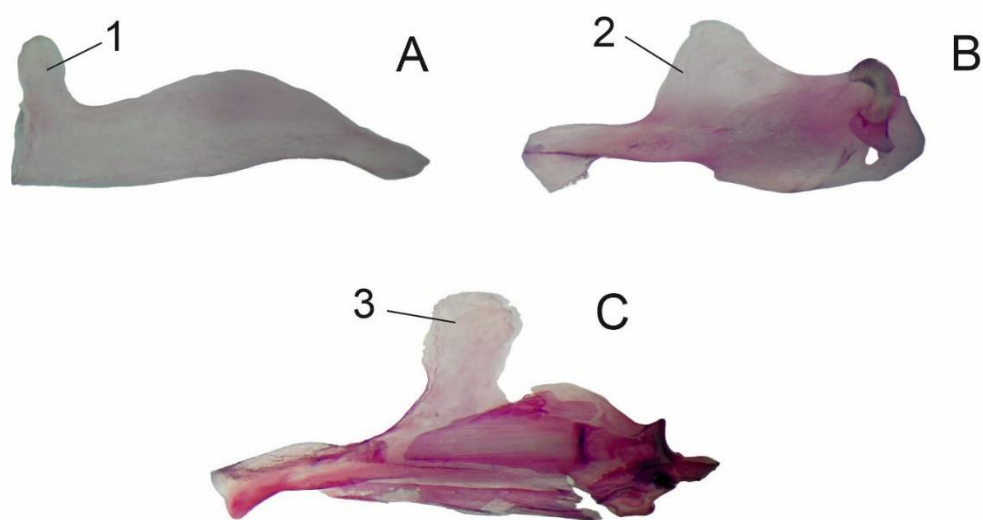
Балықтар 0,8% *KOH* ерітіндісінде қаңқа толығымен тазартылғанға дейін ұсталды, ерітіндіні мезгіл-мезгіл ауыстырылып отырылды (екі-үш күнде бір рет). Шеміршек тіндері этил спирті (96%) және алциан жасыл ерітіндісінде боялған, сүйек тіндері үшін *KOH* (0,3%) және ализарин қызыл ерітіндісі қолданылған. Дайын қаңқалар глицеринде сақталды.

Сүйектер стереоскопиялық микроскоптың көмегімен және фотосуреттерде зерттелді.

Зерттеу нәтижелері және талдау

Алдыңғы жақ сүйек (*premaxillare*) орташа ұзартылған, сәл иілген (сурет 1-А), медиальды бөлігі биік және артқы ұшы тар болып келеді. Медиальды бөліктен биік емес және айқын қалыптасқан ростральды өсу өскіні (*processus ascendens rostralis*) шығады. Сүйектің дорсальды шеті дөңес, өркешті құрайды. Сүйектің алдыңғы-вентральды жиегі айқындалған бұрыш жасайды, вентральды жиегі түзу немесе сәл дөңес, артқы ұшы аздап ісінген немесе сәл сүйір болады. Өсу өскінінің алдындағы медиальды жиек түзу немесе дөңес болуы мүмкін.

Ростральды өсу өскіні әдетте түзу, саусақ тәрізді, оның ұзындығы енінен сәл асады.

Сурет 1 – Марқакөл теңге балығының (*G. acutipinnatus*) алдыңғы жақ (А), жоғарғы жақ (В) және төменгі жақ (С) сүйектері.

Белгілеулер: 1 – *premaxillare*-ның жоғарылайтын ростральды өскіні; 2 – *maxillare*-ның жоғарылайтын арқа өскіні; 3 – *dentale*-ның короноидты өскіні.

Жақ сүйек (*maxillare*) қисық, орташа ұзартылған сүйек (сурет 1-В). Сүйек екі бөліктен тұрады – медиальды және латеральды, олардың әрқайсысы екі өскіннен тұрады. Медиальды бөлікте екінші прэзтмоидқа, сондай-ақ таңдай сүйегіне арналған қосарлы беттер орналасқан. Мұнда екі медиальды ростральды өскін бар. Медиальды бөлікте екінші прэзтмоидқа, сондай-ақ таңдай сүйегіне арналған қосарлы беттер орналасқан. Мұнда екі медиальды ростральды өскіндер бар. Олардың біріншісі алға бағытталған, әдетте жиектері тегіс емес дөңгелек болып келеді. Екінші өскін алдыңғы-медиальдымен бағытталған, қысқа, саусақ тәрізді және иілген, әдетте *maxillare* алдыңғы өскінінің артына өтпейді.

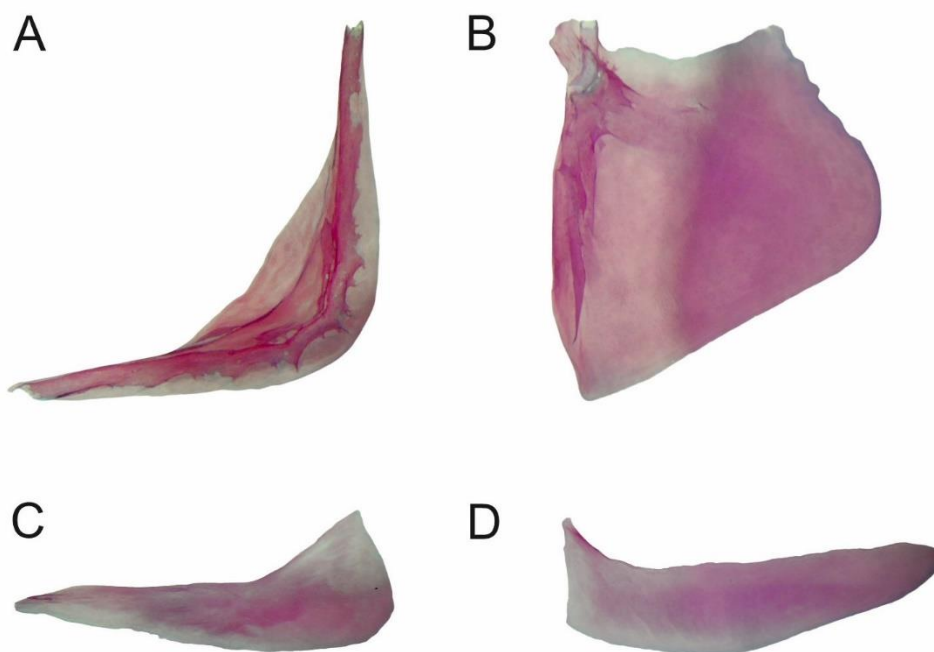
Латеральды бөлігінде екі өскін орналасқан. Олардың алдыңғы жағы – *maxillare* (*pr. ascendens dorsalis*), ірі әрі ең биік арқаның өсу өскіні, ол көзжасы сүйегімен шектеседі. Арқа өскіні соңғы ұшына қарай тарылады, онда екі жиекті ажыратуға болады – алдыңғы және артқы-дорсальды, көбінесе олар бір-біріне жәймен жалғасқан. Арқа өскінінің алдыңғы шеті әдетте түзу, сирек сәл дөңес болады, артқы дорсальді шеті түзу немесе сәл ойыс болады.

Артқы өскін оның соңында орналасқан және оның артқы жағы кеңейтілген. Өскіннің төменгі бөлігінде алдыңғы жақ сүйегінің артқы ұшын бекітетін ішкі жағында ойығы бар. *Maxillare*

латеральды бөлігінің екінші өскіні - артқы . Ол ұзартылған, едәуір кеңейтілген және артқы ұшы дөңгелектелген.

Тіс сүйегі (*dentale*) салыстырмалы түрде қысқа (сурет 1-С), дорсальды бағытталған короноидты өскіні (*pr. coronoideum*) бар. Сүйектің алдыңғы вендральды бүгілген бөлігі қысқа, алдыңғы ұшы сәл кеңейтілген, сүйектің алдыңғы бөлігінің дорсальды шеті сәл немесе айқын дөңестелген. Короноидты өскін кең, артқы жағына сәл қисайған. Өскіннің дорсальды ұшы түзу немесе дөңгелектенген болуы мүмкін, оның шеттері әдетте тегіс болады. *Dentale*-дің артқы жиегінің пішіні өзгермелі, көбінесе өткір кесінділер мен тішелері бар. Тіс сүйегінің артқы-вендральды бөлігінің артқы ұшы өткір, қанаттәрізді.

Қақпақалды сүйек (*praeoperculum*) орақ тәрізді (сурет 2-А). Сүйектің енін қанаталды-төменгі жақ сейсмосенсорлық арна (*canalis preoperculo-mandibularis*) тармағы бойлайды. Берілген арнаның сүйектенген бөлігі праеоперкулум-нің дорсальді ұшынан сәл асып кетуі мүмкін. *Praeoperculum*-нің алдыңғы ұшы доғал немесе сәл сүйір, дорсальді ұшы өткір.

Сурет 2 – Марқакөл теңге балығының (*G. acutipinnatus*) қақпақалды (А), қақпақты (В), қақпақаралық (С), және қақпақасты (D) сүйектері.

Зерттелетін балықтардың қақпақ сүйегі (*operculum*) биік (сурет 2-В). *Operculum*-нің алдыңғы-дорсальды ұшында гиомандибуламен байланысуға арналған буындық беті бар буын өскіні орналасқан. Өскіннің бойымен дорсальді түрде өсіп келе жатырған қанаталды-төменгі жақ арнасының (*canalis preoperculo-mandibularis*) тармағы өтеді, таяқша тәрізді сүйектенуді құрайды. Зерттелетін түрлерде *operculum* буын өскіні қысқа және кең, ұшы доғал болып келеді.

Operculum-нің жоғарғы жартысының алдыңғы жиегі өзгермелі – түзу, сәл дөңес немесе сәл ойыс болуы мүмкін, төменгі жартысында кішкене төбешік пайда болуы мүмкін. Сүйектің дорсальды шеті айтарлықтай ойыс, көбінесе кесінді құрайды. *Operculum*-нің артқы шеті түзу немесе сәл ойыс, сүйектің құрсақ шеті әдетте түзу болады. Сүйектің алдыңғы-вендральды ұшы әдетте өткір, артқы арқалық ұшы тегіс немесе сәл ұшталған, әлсіз айқындалған кішкентай есту өскінін құрай алады. *Operculum*-нің артқы-вендральды ұшы дөңгелектенген.

Қақпақаралық сүйек (*interoperculum*) (сурет 2-С) артқы жағында биік, өсіп келе жатқан иықты құрайды және алдыңғы ұшына қарай тарылады (сурет.). Алдыңғы жағында сүйек өткір, көбінесе тарылған, оның дорсальді ұшы сәл сүйір болып келеді. Сүйектің дорсальды жиегінде

көбінесе бір немесе екі биік емес толқын тәрізді төбешік болады. Сүйектің вентральды шеті тегіс немесе орталық аймағында сәл ойықты болуы мүмкін.

Қақпақасты сүйек (*suboperculum*) (сурет 2-D) – ұзартылған, аласа және иілген сүйек, артқы ұшы кішкене тарылған. Сүйектің алдыңғы-дорсальды ұшында *interoperculum*-мен байланысатын кішкентай өскін пайда болады. Бұл өскін кейде өте әлсіз ажыратылады, бірақ көбінесе қысқа және саусақ тәрізді. Сүйектің алдыңғы-вентральды шетінде бұрыш пайда болады, алдыңғы жиегі түзу немесе сәл ойыс болуы мүмкін.

Қорытынды

Марқакөл теңге балығының морфологиялық өзгергіштігі жеткілікті зерттелмеген және оның систематикадағы жағдайы тексеруді қажет етеді. Бұрын осы форманың негізгі пластикалық және меристикалық белгілері зерттелген. Қазақстанның су қоймаларынан келген теңге балықтарды остеологиялық зерттеу олардың әртүрлі формаларына тән және бірегей белгілері туралы құнды мәліметтер әкелуі мүмкін. Алынған мәліметтер теңге балықтарының өкілдерін одан әрі тексеруде пайдаланылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Doadrio I., Madeira M.J. A new species of the genus *Gobio* Cuvier, 1816 (Actinopterygii, Cyprinidae) from the Iberian Peninsula and southwestern France // *Graellsia*. – 2004. – Vol. 60. – pp. 107–116
- 2 Kottelat M., Persat H. The genus *Gobio* in France, with redescription of *G. gobio* and description of two new species (Teleostei: Cyprinidae) // *Cybium*. – 2005. – Vol. 29 (3). – pp. 211–234.
- 3 Yang J., He S., Freyhof J., Witte K., Liu H. The phylogenetic relationships of the Gobioninae (Teleostei: Cyprinidae) inferred from mitochondrial cytochrome b gene sequences // *Hydrobiologia*. – 2006. – № 553. pp. 255-266.
- 4 Mendel J., Lusk S., Vasil'eva E.K. et al. Molecular phylogeny of the genus *Gobio* Cuvier, 1816 (Teleostei: Cyprinidae) and its contribution to taxonomy // *Mol. Phylo. Evol.* – 2008. – Vol. 47. – pp. 1061–1075.
- 5 Nowak M., Popek W., Drąg-Kozak E., Epler P. Morphology of the common gudgeon, *Gobio gobio* (Linnaeus, 1758) sensu lato, from the Vistula River drainage in the context of recent literature data (Teleostei: Cyprinidae) // *Archives of Polish Fisheries*. – 2008. – № 16. – pp. 37-48.
- 6 Меньшиков М.И. Об ихтиофауне озера Марка-Куль // Уч. зап. Пермского ун-та. – 1938. – Т. 3. – Вып. 2. – С. 119–141.
- 7 Yue P. Gobioninae. p. 232–389. In Y.Y. Chen, X.L. Chu, Y.L. Luo, Y.R. Chen, H.Z. Liu and M.G. He (eds). *Fauna Sinica. Osteichthyes. Cypriniformes II*. Science Press. Beijing. – 1998. – 531 p.
- 8 Kottelat M. *Fishes of Mongolia: a check-list of the fishes known to occur in Mongolia with comments on systematics and nomenclature*. The World Bank, Washington. – 2006.

КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАКТИКА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Толеуханов Мухтар Канатович

Группа: МН Эк 23-2

Преподаватель: Тузубекова Мадина Конратбаевна, к.э.н, доцент

Аннотация: Статья посвящена анализу практики государственно-частного партнерства (ГЧП) в Казахстане как эффективного механизма привлечения инвестиций в развитие инфраструктуры и реализацию социально значимых проектов. Рассмотрены ключевые законодательные и институциональные основы, обеспечивающие функционирование ГЧП в стране. Особое внимание уделено специфике казахстанской модели, включая механизмы поддержки частных партнеров, такие как государственные гарантии, льготное налогообложение и субсидии. Анализируются успешные примеры реализации проектов в сферах здравоохранения, транспорта, энергетики и образования, а также выявляются основные проблемы и вызовы, такие как бюрократические барьеры, недостаточная прозрачность и ограниченный доступ к долгосрочному финансированию. На основе проведенного анализа предложены рекомендации по дальнейшему совершенствованию системы ГЧП в Казахстане для повышения ее эффективности и привлекательности для частных инвесторов.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, ГЧП, Казахстан, инфраструктура, инвестиции, социально значимые проекты, законодательство, частные партнеры, государственные гарантии, финансирование, экономическое развитие, публично-частное сотрудничество.

Abstract: The article analyses the practice of public-private partnership (PPP) in Kazakhstan as an effective mechanism for attracting investment in infrastructure development and implementation of socially important projects. Key legislative and institutional frameworks ensuring PPP functioning in the country are considered. Particular attention is paid to the specifics of the Kazakhstani model, including support mechanisms for private partners, such as state guarantees, favourable taxation and subsidies. It analyses successful examples of project implementation in healthcare, transport, energy and education, and identifies the main problems and challenges, such as bureaucratic barriers, lack of transparency and limited access to long-term financing. Based on the analysis, recommendations are offered for further improvement of the PPP system in Kazakhstan to increase its efficiency and attractiveness for private investors.

Keywords: public-private partnership, PPP, Kazakhstan, infrastructure, investments, socially important projects, legislation, private partners, state guarantees, financing, economic development, public-private cooperation.

Введение

Государственно-частное партнерство (ГЧП) в современном мире стало важным инструментом для развития инфраструктуры, привлечения инвестиций и реализации социально значимых проектов. Казахстан, как динамично развивающаяся страна с амбициозными экономическими и социальными целями, активно внедряет механизмы ГЧП для достижения устойчивого роста и повышения качества жизни населения.

С момента принятия первых законодательных актов в области ГЧП в Казахстане сформировалась уникальная модель, учитывающая национальные особенности, экономические реалии и потребности. В рамках этой модели реализуются проекты в таких ключевых сферах, как

транспорт, здравоохранение, образование и энергетика, что способствует улучшению инфраструктуры и решению социальных задач.

Однако, несмотря на достигнутые успехи, практика ГЧП в Казахстане сталкивается с рядом вызовов, включая бюрократические препятствия, вопросы эффективности управления и необходимость более активного участия частного сектора. Это подчеркивает важность изучения казахстанской практики ГЧП, анализа существующих проблем и разработки рекомендаций для дальнейшего совершенствования.

Вопросы развития государственно-частного партнерства (ГЧП) в Казахстане привлекают внимание как отечественных, так и зарубежных исследователей. Среди них **Карташов К.Н.** [1] в своей работе «Государственно-частное партнёрство в современном Казахстане» подробно анализирует становление ГЧП в стране с первых проектов в 2006 году, а также выделяет отраслевую структуру и динамику заключения договоров. **Пиунова А.В.** [2] в статье «Особенности развития государственно-частного партнерства в Республике Казахстан» акцентирует внимание на законодательных и организационных аспектах, подчеркивая их значимость для успешного функционирования механизма ГЧП.

Институциональные вопросы также затрагивает **Жилкибаева М.А.** [3] в своей работе «Государственно-частное партнерство в Казахстане: оценка динамики, институциональное обеспечение, приоритеты развития». Автор проводит глубокий анализ проектной базы и определяет приоритетные направления дальнейшего совершенствования ГЧП. **Жангирова Р.Н.** [4] в статье «Развитие государственно-частного партнерства в Республике Казахстан» делает акцент на проблемах и перспективах механизма, предлагая конкретные шаги для модернизации социально и экономически значимых отраслей.

Дополнительно, сфокусировавшись на узкоспециализированной области, **Глеубердинова А.Т., Алдабергенова А.Т. и Салауатова Д.М.** [5] в своей работе «Концептуальная модель государственно-частного партнерства в сфере туризма» рассматривают особенности применения ГЧП в туристической отрасли и разрабатывают концептуальную модель для этой сферы.

Важный вклад в анализ практики ГЧП в Казахстане также вносит отчет Азиатского банка развития «Обзор государственно-частного партнерства: Казахстан», где оценивается прогресс страны в создании условий для привлечения инвестиций и повышения качества инфраструктуры.

Таким образом, казахстанская практика ГЧП исследуется с разных сторон, включая историческое развитие, законодательное регулирование, институциональные особенности и отраслевые аспекты. Это создает целостное представление о текущем состоянии механизма и позволяет разработать рекомендации для его совершенствования.

Целью данной статьи является исследование текущего состояния ГЧП в Казахстане, выявление его сильных и слабых сторон, а также формулирование предложений, направленных на повышение эффективности взаимодействия государства и частного сектора.

Государственно-частное партнерство (ГЧП) в Казахстане за последние годы стало ключевым инструментом для развития инфраструктуры и привлечения инвестиций. По состоянию на 1 января 2024 года в стране было заключено 1 081 договор ГЧП, что свидетельствует о значительном росте этого механизма [6].

Сильные стороны ГЧП в Казахстане:

- **Развитая законодательная база:** Казахстан добился существенного прогресса в создании нормативно-правовой основы для ГЧП, регулирующей партнерство на национальном и местном уровнях [7].

- **Политическая поддержка:** Руководство страны активно поддерживает развитие ГЧП, что отражается в стратегических планах и поручениях Президента [8].

- **Институциональная структура:** Созданы специализированные организации, такие как Казахстанский центр ГЧП, оказывающие методологическую и консультационную поддержку участникам проектов [9].

Слабые стороны ГЧП в Казахстане:

- **Преобладание мелких проектов:** Большинство реализуемых проектов сосредоточено в социальной сфере и имеют небольшие масштабы, что ограничивает потенциал крупных инфраструктурных инициатив.

- **Бюрократические барьеры:** Сложные процедуры согласования и реализации проектов могут отпугивать потенциальных инвесторов.

- **Ограниченное участие частного сектора:** Недостаточная вовлеченность частных инвесторов, особенно в крупных проектах, сдерживает развитие ГЧП.

Для иллюстрации сильных и слабых сторон государственного-частного партнерства (ГЧП) в Казахстане, приведем примеры из реальной практики.

Сильные стороны ГЧП

1. **Проект по строительству и управлению медицинских центров в Алматы и Шымкенте.** Этот проект является примером успешной реализации ГЧП в здравоохранении. Частный инвестор профинансировал строительство и взял на себя управление медицинскими центрами, что позволило значительно улучшить доступ населения к высококачественным медицинским услугам. Поддержка государства заключалась в предоставлении земельных участков и долгосрочных контрактов с гарантией оплаты за оказанные услуги. Это пример развитой законодательной базы и политической поддержки.

2. **Международный аэропорт города Нур-Султан (Астана).** В 2017 году в рамках ГЧП была завершена модернизация и строительство нового терминала аэропорта. Проект был реализован при участии казахстанского и международного капитала, что демонстрирует институциональную поддержку и привлечение зарубежных инвесторов. Новый терминал увеличил пропускную способность аэропорта и улучшил его инфраструктуру.

Слабые стороны ГЧП

1. **Проект по строительству школьной инфраструктуры.** Хотя ГЧП активно используется в образовании, подавляющее большинство проектов связаны с небольшими школами в сельских районах. Например, в 2021–2023 годах было построено около 50 небольших школ в рамках ГЧП, однако их финансирование и масштабы не решают проблему дефицита учебных мест в крупных городах. Это подчеркивает ограниченность участия частного сектора в масштабных проектах.

2. **Автомобильная дорога "Центр-Юг" (Астана - Алматы).** Несмотря на стратегическую важность, данный проект столкнулся с бюрократическими барьерами. Процессы согласования проектно-сметной документации затянулись на годы, что отпугнуло некоторых потенциальных частных инвесторов. Это пример сложностей в реализации крупных инфраструктурных проектов.

3. **Строительство энергообъектов в рамках перехода к зеленой экономике.** Реализация проектов в сфере возобновляемой энергетики, таких как солнечные и ветряные станции, часто сопряжена с ограниченным участием частного сектора из-за высоких начальных затрат и отсутствия долгосрочных гарантий доходности. Например, проект ветропарка в Жамбылской области реализуется с существенной государственной поддержкой, но заинтересованность частных инвесторов остается низкой.

Тем самым, несмотря на значительный прогресс Казахстана в развитии государственно-частного партнерства (ГЧП), практика применения этого механизма все еще сталкивается с рядом ограничений. Как показывают примеры из различных сфер, такие как образование, здравоохранение и транспорт, основные вызовы связаны с бюрократическими барьерами, низкой

заинтересованностью частного сектора в долгосрочных и масштабных проектах, а также ограниченной эффективностью управления.

Ключевым аспектом становится необходимость адаптации текущей модели ГЧП к новым вызовам и реалиям, особенно в условиях глобальной конкуренции за инвестиции и усиления требований к инфраструктуре. Для этого важно не только выявить слабые стороны, но и предложить решения, которые позволят усилить взаимодействие между государством и частным сектором. Представленные ниже рекомендации разработаны с учетом как национального, так и международного опыта, с акцентом на практическую реализацию и достижение долгосрочных результатов [10].

Рекомендации по повышению эффективности взаимодействия государства и частного сектора:

1. **Развитие крупных проектов:** Сосредоточиться на инициировании и поддержке масштабных инфраструктурных проектов, привлекая международных инвесторов и экспертов.

2. **Упрощение процедур:** Сократить бюрократические препоны и оптимизировать процессы согласования для ускорения реализации проектов ГЧП.

3. **Совершенствование законодательной базы:** Продолжать адаптацию нормативно-правовой базы с учетом международного опыта и специфики различных отраслей.

4. **Обучение и развитие кадров:** Повышать квалификацию специалистов, участвующих в проектах ГЧП, через специализированные программы обучения и обмен опытом.

5. **Усиление институциональной поддержки:** Расширять функции существующих центров ГЧП, предоставляя им дополнительные ресурсы для методологической и консультационной помощи.

Реализация данных мер позволит Казахстану более эффективно использовать потенциал государственно-частного партнерства, способствуя устойчивому экономическому развитию и улучшению качества жизни населения.

Заключение

Казахстанская практика государственно-частного партнерства (ГЧП) демонстрирует значительный прогресс за последние годы, став одним из ключевых инструментов для развития инфраструктуры, привлечения инвестиций и решения социально значимых задач. Разработанная нормативно-правовая база, институциональная поддержка со стороны специализированных организаций, таких как Казахстанский центр ГЧП, и активное участие государства создают благоприятные условия для внедрения партнерства в различных отраслях, включая транспорт, здравоохранение, образование и энергетику.

Тем не менее, существует ряд проблем, требующих внимания. Среди них — преобладание мелких проектов, бюрократические барьеры и недостаточная вовлеченность частного сектора, особенно в крупных инфраструктурных инициативах. Эти факторы ограничивают потенциал механизма ГЧП, снижая его эффективность в реализации стратегически важных задач.

Для повышения результативности ГЧП в Казахстане необходимы меры по упрощению процедур согласования проектов, активизации участия частного сектора через предоставление финансовых гарантий и стимулирование долгосрочных инвестиций. Важным направлением также остается развитие крупных проектов в мегаполисах и привлечение международных инвесторов.

Таким образом, государственно-частное партнерство в Казахстане, несмотря на существующие вызовы, обладает большим потенциалом для достижения устойчивого социально-экономического роста. Усиление взаимодействия между государством и частным

сектором, а также внедрение инновационных подходов позволят Казахстану реализовать свои амбициозные цели и повысить качество жизни населения.

Список использованных источников

1. Карташов К.Н. Государственно-частное партнёрство в современном Казахстане // Молодой учёный. — 2020. — №16 (306). — С. 239–243. — URL: <https://moluch.ru/archive/306/68872/> (дата обращения: 01.12.2024).
2. Пиунова А.В. Особенности развития государственно-частного партнерства в Республике Казахстан // Научный форум: Экономика и управление. — 2013. — №5. — URL: <https://scienceforum.ru/2013/article/2013005299> (дата обращения: 03.12.2024).
3. Жилкибаева М.А. Государственно-частное партнерство в Казахстане: оценка динамики, институциональное обеспечение, приоритеты развития // Экономика: стратегия и практика. — 2020. — №4. — С. 56–67. — URL: <https://1economic.ru/lib/41506> (дата обращения: 04.12.2024).
4. Жангирова Р.Н. Развитие государственно-частного партнерства в Республике Казахстан // Экономика и статистика. — 2015. — №3. — С. 45–52. — URL: <https://articlekz.com/article/10547> (дата обращения: 05.12.2024).
5. Глеубердинова А.Т., Алдабергенова А.Т., Салауатова Д.М. Концептуальная модель государственно-частного партнерства в сфере туризма // Экономика: стратегия и практика. — 2021. — №3. — С. 78–85. — URL: <https://esp.ieconom.kz/jour/article/view/289> (дата обращения: 06.12.2024).
6. Азиатский банк развития. Обзор государственно-частного партнерства: Казахстан. — 2023. — URL: <https://www.adb.org/ru/publications/public-private-partnership-monitor-kazakhstan> (дата обращения: 06.12.2024).
7. Текенов У.А. Практика развития государственно-частного партнерства в Казахстане // Вестник университета «Туран». — 2023. — №1. — С. 165–172. — URL: <https://sua.aesa.kz/main/article/view/165> (дата обращения: 06.12.2024).
8. Ойнаров А.Р. Основные аспекты стратегического развития государственно-частного партнерства в Казахстане // Государственное управление и государственная служба. — 2014. — №4. — С. 30–39. — URL: <https://journal.apa.kz/index.php/path/article/view/504> (дата обращения: 06.12.2024).
9. Шадрина Е. Государственно-частное партнерство как форма организации бизнеса // Экономические исследования. — 2018. — №3. — С. 45–52. — URL: <https://www.academia.edu/37855387/> (дата обращения: 06.12.2024).
10. Чиканаев Ш. Государственно-частное партнерство в Казахстане: эволюция государственной политики и реальность развертывания ГЧП // GRATA International. — 2021. — URL: <https://gratanet.com/ru/publications/ppp-in-kazakhstan-evolution-government-policy-reality-of-ppp-deployment> (дата обращения: 06.12.2024).

ҚАТЫНСУ ӨЗЕНІНЕН (АЛАКӨЛ БАССЕЙІНІ) ТЕҢБІЛ ТАЛМА-БАЛЫҒЫ (*TRIPLOPHYSА STRAUCHII*)

Абдрахманов Жаксыбек Болатбекович

2 курстың магистранты,

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан, Астана қ.

АННОТАЦИЯ

Теңбіл талма-балық - Қазақстанның су айдындары үшін аборигенді орталық-азиялық балық түрі. Бұл түр жүйелі түрде күрделі *Triplophysa* балықтар тобына жатады. Қазақстанның су айдындары үшін теңбіл талма-балықтың үш түр тармағы белгілі: теңбіл талма-балығы (*T. strauchii strauchii*), көл талма-балығы (*T. strauchii ruzskiyi*) және жайсаң талма-балығы (*T. strauchii zaisanicus*). Біз бұл түрді Алакөл бассейнінің Қатынсу өзенінен таптық. Сыртқы морфологияның түсіне, меристикалық белгілеріне, сондай-ақ дененің пропорциясына қатысты сипаттамасы ұсынылған.

Triplophysa тұқымдасы - Орталық және Шығыс Азияда кеңінен таралған тұқымдас және шамамен 160 түрін қамтитын Nemacheilidae тұқымдастығының ең ірі тұқымдарының бірі [1]. Бұдан басқа, аталған түрдің сипатталған түрлерінің саны жыл сайын өсуде [1-6].

Triplophysa тектес талма-балықтардың жүйелілігі мен филогениясы ревизиялар мен жаңа нысандарды сипаттау кезеңінен өтеді. Осыған байланысты, Қазақстанның су қоймаларынан бөлінген талма-балықтардың түр тармағы мен морфалары да қазіргі заманғы тәсілдерді пайдалана отырып, барынша толықтай зерттеуді талап етеді.

Теңбіл талма-балық (*Triplophysa strauchii*) - Орта Азияның ағынды да, ағылмайтын да су айдындарында мекендейтін Nemacheilidae тұқымындағы кішігірім балық. Бұл түр экологиялық пластикалық болып саналады, морфологиялық әртүрлі нысандарды құрайтын әртүрлі мекендейтін жерлерді мекендеуге қабілетті [7]. Балқаш, Алакөл, Тарим көлдерінің, Шу, Ертіс өзендерінің (жоғарғы ағысы) және Сырдария өзенінің бассейндері кіреді [7]. Оның үстіне, оңтүстік балық көшеттерінен балық отырғызу материалдарын тасымалдауға байланысты түр өзінің табиғи ареалы шегінен алыс солтүстікке қарай қоныстанған, Орталық Қазақстанның ағынсыз өзендерінде едәуір жиі кездеседі. Солтүстік Қазақстан облысының Шалқар, Қатаркөл және Үлкен Чебачье көлдерінде оның мекендеуі туралы ақпарат бар [8].

Теңбіл талма-балықтардың мынадай түр тармағы белгілі:

Балқаш және Алакөл көлдерінің, Шу өзендерінің, сондай-ақ Билікөл көлдерінің бассейндерін мекендейтін теңбіл талма-балық (*T. strauchii strauchii*);

Алакөл-Сасықкөл көлдер жүйесінің бассейнінде мекендейтін көл талма-балығы (*T. strauchii ruzskiyi*);

Жайсаң көлі және Тарбағатайдың солтүстік баурайларындағы өзендер үшін сипатталған жайсаң талма-балығы (*T. strauchii zaisanicus*).

Соңғы екі кіші түрі бойынша деректер өте аз, ал осы нысандардың жүйелі мәртебесі верификацияны талап етеді.

Алакөл көлінің бассейніндегі теңбіл талма-балығы әзірше әлсіз зерттелген. Біз Алакөл көліне құятын Қатынсу өзенінен теңбіл талма-балықты таптық.

Зерттеудің мақсаты Алакөл бассейнінің Қатынсу өзеніндегі теңбіл талма-балықтың (*Triplophysa strauchii*) сыртқы морфологиясын зерттеу болды.

Қатынсу өзеніндегі теңбіл талма-балықтың сипаттамасы

D III-IV 7 ½-8 ½, 5 A III 5 ½, P I 11-14, V I 7-8, C I+8+8+I, I+7+8+I

Денесінің түсі ашық түстен қоңыр теңбіл дақтарға дейін өзгереді (сурет 1). Денесінің өңі ашық қоңыр түсті, дарақтардың денесінің бүйір және арқа жақтарында түрлі пішіндегі және

көлемдегі қоңыр дақтар анық безендірілген немесе бұлыңғыр болады. Құрсақ жүзбеқанатарының негізінде бұлыңғыр қара дақ қалыптасады. Кейбір дарақтарда дақтар бірыңғай қоңыр суретке қосылады. Бүйір сызығы әдетте ақ жолақпен бөлінеді. Құрсағы ашық түсті. Басындағы меланофорлардың шоғырлануы мәрмәр суретті құруы мүмкін. Кейбір дарақтардың басы теңбіл түсті.

Сур. 1 – Қатынсу өзеніндегі (Алакөл бассейні) теңбіл талма-балықтың бояу мысалдары - формалиндегі тіркелген дарақтары (фото: Тагаев Д.А.)

Дарақтардың бөлігінде ұзартылған дақтары арқа жүзбеқанатында болады. Құйрық жүзбеқанаты түрлі-түсті, дақтар қатары бар. Аналь және құрсақ жүзбеқанатары бір түсті, дақтары жоқ. Дарақтардың бөлігінде кеуде жүзбеқанатары ұсақ дақтармен әлсіз байқалған.

Арқа жүзбеқанаты анальдан ұзын. Кеуде жүзбеқанаты құрсақ жүзбеқанатынан сәл ұзын. Аналықтардың кеуде жүзбеқанаты кеуде және құрсақ жүзбеқанаты негіздерінің арасындағы қашықтықтың жартысына дейін жетеді, аталықтарының осы қашықтықтан кейін кіреді. Құрсақ жүзбеқанаты аналь саңылауынан өтеді және аналықтарда құрсақ және аналь жүзбеқанаты негіздері арасындағы қашықтықтың 80% астамын құрайды, аталықтарда бұл қашықтықтың 100%-ын құрауы мүмкін. Аналь саңылауы аналь жүзбеқанаты негізіне жылжытылған. Құйрық жүзбеқанаты әлсіз ойылған, аталықтарында ұзын, жоғарғы қалағы төменгісінен сәл ұзын. Басы төбесінен дөңгелек, бүйірінен қысылмаған, қиылған конус түрінде болады.

Қорытынды

Қазақстан су айдындарындағы теңбіл талма-балықтың популяциялары сыртқы және ішкі морфологияны толықтай зерттеуді талап етеді. *T. trauchii* кең таралу аймағының кейбір популяциялары сипатталмаған түрлер болуы мүмкін.

Список литературы

1. Fricke, R., Eschmeyer, W. N. & Van der Laan, R. (eds) 2024. eschmeyer's catalog of fishes: genera, species, references. <http://researcharchive.calacademy.org/research/ichthyology/catalog/fishcatmain.asp>). Electronic version accessed 03.12.2024.

2. Lu Z. M. et al. *Triplophysa xuanweiensis* sp. nov., a new blind loach species from a cave in China (Teleostei: Cypriniformes: Nemacheilidae) // *Zoological Research*. – 2022. – Т. 43. – №. 2. – С. 221.
3. Sheraliev B., Peng Z. *Triplophysa ferganaensis*, a new loach species from Fergana Valley in Central Asia (Teleostei: Nemacheilidae) // *Journal of Fish Biology*. – 2021. – Т. 99. – №. 3. – С. 807-817.
4. Sheraliev B., Kayumova Y., Peng Z. *Triplophysadaryoae*, a new nemacheilid loach species (Teleostei, Nemacheilidae) from the Syr Darya River basin, Central Asia // *ZooKeys*. – 2022. – Т. 1125. – С. 47.
5. Luo T. et al. Four new hypogean species of the genus *Triplophysa* (Osteichthyes, Cypriniformes, Nemacheilidae) from Guizhou Province, Southwest China, based on molecular and morphological data // *ZooKeys*. – 2023. – Т. 1185. – С. 43.
6. Lan C. T. et al. Two new hypogean species of the genus *Triplophysa* (Osteichthyes, Cypriniformes, Nemacheilidae) from Guizhou Province, Southwest China, with underestimated diversity // *ZooKeys*. – 2024. – Т. 1214. – С. 237.
7. Митрофанов В.П. 1989. Род *Noemacheilus* Van Hasselt, 1823 – голец // *Рыбы Казахстана*. Т. 4 / Под ред. Митрофанова В.П., Дукравец Г.М., Сидоровой А.Ф. и др. Алма-Ата: Наука. С. 6–63
8. Крайнюк В.Н. Инвазии пятнистого гольца *Triplophysa strauchi* (Kessler, 1874) (Nemacheilidae) в водоемы степной зоны Центрального и Северного Казахстана // *Степи Северной Евразии: материалы IX международного симпозиума*. 2021. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/invazii-ryatnistogo-goltsa-triplophysa-strauchi-kessler-1874-nemacheilidae-v-vodoemy-stepnoy-zony-tsentralnogo-i-severnogo> (дата обращения: 21.11.2024).

АУТИЗМ СПЕКТР БҰЗЫЛЫСЫ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-КҮНДЕЛІКТІ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Құтымбай Аяжан Мұңатпасқызы

7M01901-Арнайы педагогика

Магистратура 2 курс,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Аутаева Ақбота Нұрсұлтановна

Аңдатпа

Мақалада аутизм спектр бұзылысы бар балалардың әлеуметтік тұрмыстық дағдыларын дамытуға арналған түзету тәсілдері мен әдістерді әзірлеу мәселесі бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың тәжірибесі қарастырылады.

Кілт сөздер: аутизм спектр бұзылысы, дағды, дағды түрлері, мектепке дейінгі жас.

Кіріспе. Соңғы жылдары елімізде аутизм спектрі бұзылысы бар балалардың саны айтарлықтай өсуде. 2024 жылғы ресми деректерге сүйенсек, елде 12 мыңнан астам бала осы диагнозбен тіркелген. Бұл санатқа мектепке дейінгі жастағы- 4331 бала және ерте жастағы (3 жасқа дейін) 1052 бала кіреді. Мұндай статистика ерте диагностика мен арнайы қолдаудың қаншалықты маңызды екенін айқын көрсетеді. [1]

Аутизм спектрінің бұзылысы (АСБ) — бұл адамның әлеуметтік өзара әрекеттесу, коммуникация және мінез-құлық саласындағы ерекше дамуын сипаттайтын психикалық жағдай. *АСБ бар балаларға тән белгілер:* әлеуметтік қарым-қатынас қиындықтары, көзбе-көз байланыс жасамайды немесе эмоцияларды түсіну мен көрсету мәселелерінде қиындықтарға тап болады. Стеротипті қайталанатын қимылдар — бірдей әрекеттерді үнемі қайталауы мүмкін, мысалы, бір сөзді немесе қозғалысты қайта-қайта айту. Сезімталдықтың жоғары немесе төмендігі — кейбір аутизм спектрінің бұзылысы бар балалар жарыққа немесе текстураларға өте сезімтал. АСБ бар балалар өздерінің даму және қабылдау ерекшеліктеріне байланысты күнделікті өмірде кездесетін әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды меңгеруде арнайы және тұрақты көмекке мұқтаж. Оқу үдерісі барынша тиімді әрі ыңғайлы өтуі үшін оқыту ерекшеліктерін педагогтар мен ата-аналар түсінуі қажет. Бұл мәселе өзекті, өйткені, сапалы оқыту мен қолдау болмаған жағдайда, аутизм спектрінің бұзылуы бар балалар өзін-өзі күту, тамақтану, айналадағы ортамен қарым-қатынас жасау сияқты өмірлік маңызды дағдыларды игере алмайды. [2]

Дағды — күнделікті өмірде және қоғамда өз бетінше қызмет етуі үшін қажетті білімдер мен іскерліктер жиынтығы. Дағды қоғамға бейімделуге және өзінің потенциалын толықтай жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Дағдылардың түрлері сан алуан болғанымен, оларды негізінен әлеуметтік, коммуникативті, тұрмыстық, когнитивті және моторлық деп бес топқа бөлуге болады. Негізгі дағдылардың түрлері:

Әлеуметтік дағдылар: басқа адамдармен қарым-қатынас жасау (сөйлесу, тыңдау, көзбен қарым-қатынас); эмоцияларды түсіну және оларды өзгелерге жеткізу; ортақ ойындарға қатысу; достық қарым-қатынастарды құру

Коммуникативті дағдылар: сөйлеу тілінің дамуы (сөздік қоры, грамматика); бейвербалды коммуникация (мимика, қимыл-қозғалыс); басқалардың сөздерін түсіну; өз ойын айту;

Тұрмыстық дағдылар: өзіне-өзі қызмет көрсету (киіну, тамақтану, гигиена); үй шаруашылығындағы қарапайым жұмыстарды орындау;

Когнитивті дағдылар: назар аудару және есте сақтау; логикалық ойлау және шешім қабылдау; мәселені шешу, оқу мен жазу.

Моторлық дағдылар: ұсақ және ірі моторикалық қимылдарды үйлестіру; физикалық белсенділік. Әрбір баланың дағдылары жеке ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі болады. Дағдыларды үздіксіз дамыту өмір бойы жалғасатын процесс болып табылады. [3]

Әлеуметтік-тұрмыстық дағдыларды дамыту аутистік спектр бұзылысы (АСБ) бар балалардың әлеуметтенуінде маңызды рөл атқарады. Бұл дағдылар өз-өзіне қызмет көрсету, мәдени-гигиеналық және күнделікті өмірде қажетті қарапайым іс-әрекеттерді қамтиды.

Ильина К.Д., Евтушенко И.В. [4] аутизм спектрінің бұзылыстары (АСБ) бар балалардың дамуы мен оқыту мәселелеріне айтарлықтай үлес қосқан. Ғалымдар зерттеулері балалардың әлеуметтік-тұрмыстық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Ғалымдар көзқарасы бойынша, АСБ бар балалардың дамуында барлық салалардың (әлеуметтік, коммуникативті, тұрмыстық) бірге дамуы маңызды. Ол, дағдылардың бір-бірімен тығыз байланысты екенін және олардың біреуін дамыту басқа дағдылардың дамуына оң әсер ететінін атап өтеді. Әрбір баланың ерекшеліктерін ескере отырып, жеке тәсілді қолданудың маңыздылығын баса айтады. Ол, стандартты бағдарламалардың орнына баланың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне негізделген.

Сонымен қатар, ғалымдар балалардың өз-өзіне қызмет көрсету дағдыларына тоқталады. Өз-өзіне қызмет ету бұл адамның күнделікті өмірде өз бетінше қызмет етуі үшін қажетті негізгі дағдылардың бірі. Тамақтану, киіну, гигиеналық процедураларды орындау сияқты қарапайым әрекеттер адамның өз бетінше өмір сүруіне мүмкіндік береді.

АСБ бар балалардағы өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларының ерекшеліктері:

Тізбектелген әрекеттерді орындауда қиындықтар: АСБ бар балалар үшін бірнеше кезеңнен тұратын әрекеттерді орындау қиынға соғуы мүмкін. Мысалы, тіс жуу үшін тіс щеткасын алу, пастаны сығу, тістерді тазалау және ауызды шаю сияқты бірнеше кезеңнен өту керек.

Моторлық дағдылардың жетіспеушілігі: Кейбір балаларда қолдың ұсақ қимылдарын үйлестіру қиындықтары болуы мүмкін, бұл киіну, байлау сияқты әрекеттерді орындауға кедергі келтіреді.

Сезімталдық: Кейбір балаларда белгілі бір сезімдерге жоғары сезімталдық болуы мүмкін (мысалы, киімнің зақымдануына, судың температурасына). Бұл олардың өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын меңгеруіне кедергі келтіреді.

Нұсқаулықтарды түсінудегі қиындықтар: АСБ бар балаларға берілген нұсқауларды түсіну қиынға соғуы мүмкін, әсіресе, егер олар абстрактілі немесе көп қадамды болса.

Өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын дамыту әдістері:

Визуалды кестелер мен суреттерді пайдалану: Бұл әдіс балаға тапсырманы орындаудың реттілігін көрсетуге көмектеседі.

Модельдеу: Ересек адам балаға қалай орындау керектігін көрсетеді.

Рөлдік ойындар: Балаға өзін ересек адамның орнына қойып көруге мүмкіндік береді.

Позитивті нығайту: Әрбір жетістік үшін баланы мадақтау маңызды.

Жекеленген тәсіл: Әрбір баланың ерекшеліктерін ескере отырып, оған жеке бағдарлама құру қажет.

АСБ бар балаларда өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын дамыту үшін ұзақ уақыт және шыдамдылық қажет. Ата-аналар мен мамандардың бірлескен күш-жігері арқылы бұл дағдыларды дамытуға болады.

Скотт Беллини [5] әлеуметтік дағдыларды қалыптастырудың бес кезеңнен тұратын моделін ұсынады. Бұл модель баланың әлеуметтік өзара әрекеттесуін бағалаудан басталып, оның жетістіктерін бақылаумен аяқталады.

Модельдің кезеңдері:

1-сурет. Скотт Беллини бойынша әлеуметтік дағдыларды қалыптастырудың моделі

Әлеуметтік өзара әрекеттесуді бағалау: Бұл кезеңде баланың неге басқалармен қарым-қатынас жасауда қиналатынын анықтауға бағытталған. Бұл кезеңнің мақсаты – баланың неге басқалармен қарым-қатынас жасауда қиналатынын түсіну. Бағалау барысында баланың күнделікті өмірдегі мінез-құлқын бақылау, ата-аналар, мұғалімдер және баланың өзімен сұхбаттасу, сондай-ақ арнайы әзірленген тесттерді қолдану әдістері қолданылады.

Дағдылардың жетіспеушілігі мен оларды қолданудың жетіспеушілігі арасындағы айырмашылықты анықтау: бұл кезеңде баланың әлеуметтік дағдыларының болмауы немесе оларды қолдануға деген ынтасының жоқтығы анықталады. Мысалы, бала белгілі бір әлеуметтік жағдаятта қалай әрекет ету керектігін білмеуі мүмкін немесе ол осы дағдыларды қолдануға ынтасы болмауы мүмкін.

Араласу стратегиясын таңдау: Баланың ерекшеліктеріне сәйкес тиімді әдіс таңдалады. Бұл кезеңде баланың ерекше қажеттіліктері мен қиындықтарына негізделген ең тиімді араласу стратегиясы анықталады. Бұл кезде мыналарды ескеру қажет: 1) Баланың жасы мен даму деңгейі. 2) Баланың қызығушылықтары мен мотивациясы. 3) Баланың қиындықтарының сипаты: Әрбір баланың өзіне тән қиындықтары болады, сондықтан осы қиындықтарды ескере отырып, жекеленген тәсілдер қолданылуы тиіс. 4) Отбасының қатысуы: Отбасы мүшелерінің баланы оқытуға қатысуы өте маңызды.

Араласуды жүзеге асыру: Таңдалған стратегия негізінде балаға әлеуметтік дағдыларды үйрету жұмыстары жүргізіледі. Бұл кезде мыналарға назар аудару қажет:

Тұрақтылық: Оқыту үрдісі үздіксіз және жүйелі түрде жүргізілуі керек.

Жекеленген тәсіл: Әрбір баланың ерекшеліктерін ескере отырып, оқыту бағдарламасы құрылуы тиіс.

Оң атмосфера: Баланың қорқынышсыз және сенімді сезінуі үшін оң атмосфера жасау қажет.

Прогресті бағалау және қадағалау: Баланың жетістіктері үнемі бақыланып, қажет болса, түзетулер енгізіледі.

Бақылау: Баланың мінез-құлқын күнделікті бақылау.

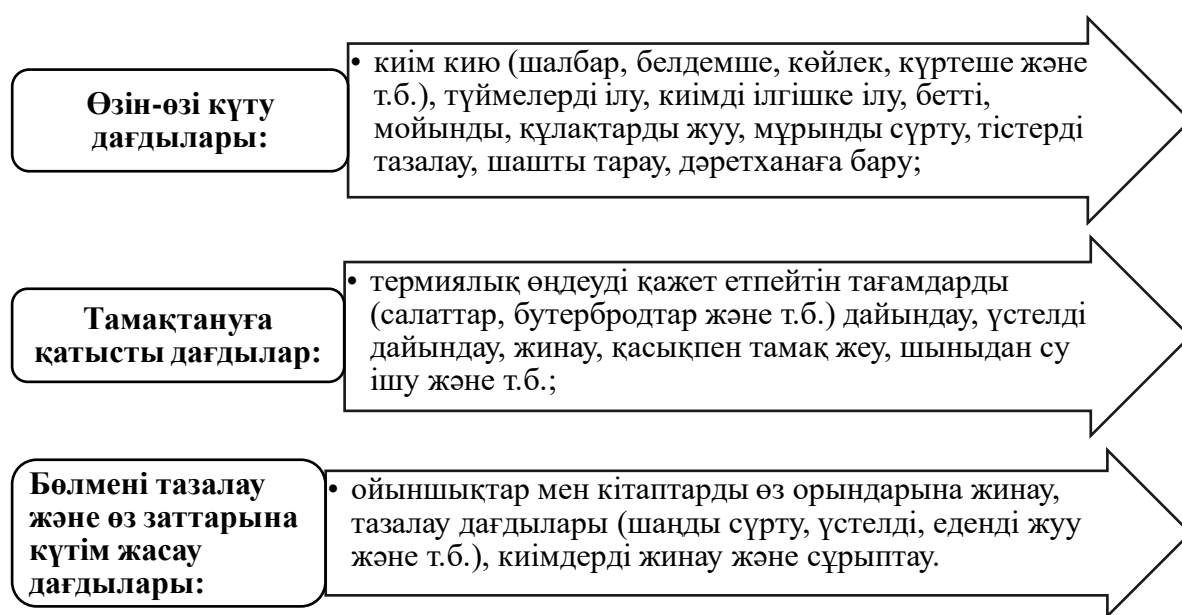
Тесттер: Арнайы тесттердің көмегімен баланың даму деңгейін бағалау.

Отбасымен және басқа мамандармен байланыс: Баланың дамуы туралы ақпарат алмасу.

Прогресті бағалаудың мақсаты:

- ✓ Баланың қандай жетістіктерге жеткенін анықтау.
- ✓ Қандай қиындықтар бар екенін анықтау.
- ✓ Оқыту бағдарламасына түзетулер енгізу.

Психолог Веденин М.Ю.[6] аутизм спектрінің бұзылысы (АСБ) бар балалардың психикалық дамуын зерттеуде елеулі еңбек сіңірген. Ол өзінің еңбектерінде АСБ бар балалардың ерекшеліктерін, олардың дамуындағы қиындықтарды және осы балалармен жұмыс істеу тәсілдерін терең зерттеген. Балалардың психологиялық дамуын зерттей отырып, олардың ерекше қажеттіліктері мен мінез-құлық сипаттамаларын анықтады. Ол, әсіресе, әлеуметтік өзара әрекеттесу, қоршаған ортаға бейімделу және қоғаммен қарым-қатынас мәселелерін қарастырды. Сонымен қатар, Веденин балалардың психологиялық дамуына ықпал ететін факторларды, олардың сезімталдық деңгейін, эмоциялық тұрақтылығын және әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған арнайы әдістер мен тәсілдерді ұсынды. *Веденин М.Ю.*, балалардағы аутизмнің бастапқы бұзылулары мен психикалық дамудың ерекшеліктеріне көп көңіл бөле отырып, аутизм спектрінің бұзылысы бар балаларды оқытуда ерекше назар аудару қажет әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды атап көрсетеді:

2-сурет. АСБ бар балаларды оқытуда маңызды әлеуметтік тұрмыстық дағдылар

Әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды оқытуда педагогтар мен ата-аналар неге назар аудару қажет екенін егжей-тегжейлі қарастырайық. Әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды қалыптастыру мен бекіту үдерісі біртіндеп, күн сайын өтеді. Бұл жағдайда белгілі бір дағдыны қайталауға жұмсалған уақыттың мөлшері емес, әрекеттердің үнемі қайталануы маңызды, яғни бала осы дағдыны практикалық түрде орындай бастауы қажет.

Шипицина Л.М. өз еңбектерінде аутизм спектрінің бұзылуы бар бала үшін ең маңызды өмірлік қағидаттардың бірі - тұрақтылық екенін атап өтті, бұл күн тәртібі мен оның әдеттеріне қатысты. Бала үшін күн тәртібінің нақты құрылымы мен оның қайталануы өзін сенімді әрі қауіпсіз сезінуге мүмкіндік береді. Егер күн тәртібі белгілі бір тәртіп пен қайталануды сақтаса, баланың сана-сезіміндегі фрагментарлықтық біртіндеп тұтас бейнемен ауысып, ұйымдастырылған, болжамды өмір оның мінез-құлқын қалыптастыруға көмектеседі. [7].

Никольская О.С.[8] атап өткендей, аутизм спектрінің бұзылысы бар балалар ең жақсы көрнекі ақпаратты қабылдайды, бұл оқыту процесінде қолданылуы керек. *Әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды қалыптастыруда келесі көрнекі қолдау түрлерін қолдануға болады:*

- *Әрекеттердің әдеттегі ретін қалыптастыру әдісі* - бұл белгілі бір әрекетті орындауға арналған көрнекі нұсқаулық ретінде қолданылатын суреттер тізбегі;

- *Көрнекі-кеңістік ретін ұйымдастыру* - оқыту кестелерін, күнделікті немесе апталық жоспарларды құру;

- *Әлеуметтік әңгімелер* - тұрмыстық әрекеттермен байланысты сюжеттегі суреттер.

Көрнекілікке ерекше назар аудару керек екендігінен басқа, оқытуда ойын элементтерін қосу маңызды, өйткені мектепке дейінгі жастағы балалардың басты әрекет түрі - ойын.

Никольская О.С. сондай-ақ аутистикалық спектрінің бұзылуы бар балалардың әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды қалыптастыруда үлкендердің белсенді қатысуы өте маңызды екенін атап өтті. Алғашқы кезеңде белсенді тұлға - ересек адам, бала бұл жерде пассивті қатысушы болып табылады. Ата-ана немесе педагог баланың нұсқауларды жақсы түсінуі үшін "қолдан қолға" әдісін қолдана алады - ересек адам баланың екі қолын өз қолына алып, қажетті әрекетті біртіндеп айтып отырып жасайды. Бұл әдісті бірнеше рет қайталағаннан кейін белсенді физикалық көмекті азайтып, тек ауызша көмек көрсету қажет. Сонымен қатар, баланың дағдыларды меңгерудегі оң динамикасын көргенде, ауызша нұсқауларды қысқартуға болады. Оқытуда үлкендердің эмоционалды жауап беруі және баланың жетістіктерін мадақтау маңызды рөл атқарады. [8]

Делани Т. өз еңбектерінде АСБ бар балалар үшін әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды қалыптастырудың ең тиімді әдісі - ойын әдісі екенін атап өтті. Ойын іс-әрекетінде бала оқу процесіне қызығушылық танытады, ал меңгерген дағдылар кейінірек оған жағымды тәжірибемен байланыстырылады. Сонымен қатар, ойын әдісі балада эмоционалды реттеу, өзін-өзі ұйымдастыру және жоспарлау дағдыларын, ойлау, есте сақтау, үлкен және ұсақ моториканы және т.б. жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді. [9]

Қазіргі заманда жасанды интеллект құралдары дами бастады. Соның бірі-Quiver 3D қосымшасын айтсақ болады. Алдымен, сайтқа кіріп, «Суреттер» бөліміне өтеміз. Қажет суретті таңдап алып, шығарып аламыз. Бала суретті бояп болған соң, қосымшаға қайта өтеміз. Кюар кодты сканерлеп, дайын болған суретті 3D форматта көре аламыз. Суреттер тематикасы алуан түрлі. Соның ішінен өзі-өзі күту дағдыларын қалыптастыруға байланысты суреттерді де таба аламыз.

3-сурет. Қол жуу дағдысын үйрету

Қол жуу дағдысын үйрету кезінде баланың сөздік қорына «кір, лас», «тазалау», «қолды құрғақ салфеткемен сүрту» т.с.с сөздерді енгіземіз.

Қорытынды. Аутизм спектр бұзылысы бар балалар әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды өз бетімен меңгермейді. Мұндай балалармен эмоционалды сфераны, интеллектіні, қоршаған ортамен өзара әрекеттесу дағдыларын әртүрлі деңгейде дамытатын кешенді жұмыс жүргізу қажет. Тек осылайша, үйренген дағдылар мен тұрмыстық жағдайларда өзін ұстау дағдылары балаларға тиімді қолданылуы мүмкін.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі:

1. Интернет дереккөздері: <https://bilimger.kz/>, <https://kaz.inform.kz/>
2. Шипицина Л.М., Петрова И.Л. Социальная реабилитация детей с аутизмом: Обзор иностранной литературы / Шипицина Л.М., Петрова И.Л. Детский аутизм: Хрестоматия. СПб., 2009. 230 с.
3. Григоренко Е.Л. Расстройства аутистического спектра. Издательский дом «Практика», 2018. С 80.
4. Ильина К.Д., Евтушенко И.В. Особенности формирования навыков самообслуживания у дошкольников с расстройствами аутистического спектра // Научное обозрение. Педагогические науки. - 2017. - № 6-2. - С. 246-260
5. Скотт Беллини. Построение социальных отношений: системный подход к обучению навыкам социального взаимодействия детей и подростков с аутизмом и другими социальными трудностями. -Изд.: Учебники ААПК (12 ноября 2007 г.) - 315 с.
6. Веденин М.Ю. Адаптация методов поведенческой терапии для формирования социально-бытовых навыков у детей с аутизмом: Автореф. дис. докт. псих. наук, М., 2000
7. Шипицина, Л.М. Детский аутизм. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов высших и средних педагогических, психологических и медицинских учебных заведений/ Л.М. Шипицина. - СПб.: "Дидактика Плюс", - 2001. - 368с. ISBN 5-89239-028-4
8. Никольская, О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи. - М.: Теревинф, 2000. - 336 с.
9. Делани, Т. Развитие основных навыков у детей с аутизмом: эффективная методика игровых занятий с особыми детьми / Тара Делани; пер. с англ. В. Дегтяревой; науч. ред. С. Анисимова. - Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2014. -272 с.

СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕ БҰЗЫЛЫСЫ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТКЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Ізбасар Ақбота Полатқызы

Магистратура 2 курс,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: к.пед.н., профессор, доцент Аутаева Акбота Нурсултановна

Аңдатпа

Бұл зерттеуде экологиялық тәрбиенің маңыздылығы мен өзектілігі қарастырылады. Зерттеуде экологиялық тәрбиенің теориялық негіздері, жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөлі және экологиялық білім беруді жүзеге асырудың әртүрлі әдістемелік тәсілдері талданады. Экологиялық тәрбие жайлы айтылған тиісті ғылыми зерттеулер мен нормативтік құжаттарға тоқталды. Зерттеуде ойын, жобалық, зерттеушілік әдістері сияқты экологиялық тәрбиенің әртүрлі әдіс-тәсілдері қарастырылады. Авторлар В.А. Сухомлинский, Л.С. Выготский сияқты көрнекті педагогтар мен психологтардың еңбектеріне сүйене отырып, балаларда экологиялық сананы қалыптастыру және табиғатқа жауапкершілікті қатынас қалыптастырудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Кілт сөздер: экологиялық тәрбие, сөйлеу тілі, білім беру, әдістеме, тұлға, қоршаған орта.

Кіріспе. Тәрбие – адам өміріндегі ең маңызды құндылықтардың бірі болып табылады. Ол тек білім беріп қана қоймай, сонымен қатар адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына, әлеуметтенуіне, өмірге деген көзқарасының қалыптасуына да үлкен әсер етеді. Тәрбие арқылы адамдар дұрыс пен бұрысты ажырата біліп, моральдық құндылықтарды меңгеріп, өзгелерге деген құрмет пен жауапкершілікті сезінеді. Қоғамда өмір сүру ережелерін үйретіп, өзге адамдармен қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру арқылы тәрбие адамды әлеуметтендіреді. Сонымен қатар, тәрбие адамды өмірдің қиындықтарына дайындап, өз бетінше шешім қабылдауға, мақсатқа жетуге үйретеді. Тәрбиенің сапасы қоғамның даму деңгейін анықтайды, өйткені сауатты, мәдениетті, адамгершілік қасиеттері жоғары азаматтар қоғамның өркендеуіне үлкен үлес қосады.

Мектеп жасына дейінгі кезең – баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуының негізі қалантын өте маңызды кезең. Осы кезеңде баланың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі арқылы танымдық қабілеттері, әлеуметтік дағдылары және экологиялық санасы қалыптаса бастайды. Әсіресе, сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалар үшін экологиялық тәрбие олардың коммуникативтік дағдыларын дамытумен қатар, қоршаған ортаға деген жауапкершілікті сезінуге үйретуде маңызды рөл атқарады.

Тәрбиенің өзектілігі. Глобализацияның күшейіп, ақпараттық қоғамның қалыптасуы жағдайында балалардың әртүрлі мәдениеттер мен құндылықтармен танысуы, өзгеріп отыратын қоғамда өз орнын табуы үшін тәрбие өте маңызды. Құндылықтардың жылдам өзгеруі баланың дүниетанымына әсер етіп, оның өмірлік бағдарларын қалыптастыруда тәрбиенің рөлі айрықша. Жаңа технологиялардың дамуымен қатар, балалардың оларды дұрыс пайдалануын үйрету де тәрбиенің міндетіне жатады. Бүгінгі күні бәсекеге қабілетті болу үшін өмір бойы үйрену қажеттілігі туындап отыр. Сондықтан тәрбие балаларды жаңа білім мен дағдыларды меңгеруге дайындауы тиіс. Сауатты, мәдениетті, адамгершілік қасиеттері жоғары азаматтар қоғамның өркендеуіне үлес қосатындықтан, тәрбие осы мақсатқа жетудегі негізгі құрал болып табылады. [1]

Қазақстан Республикасының 2007ж. «Білім туралы» Заңында тәрбие процесі тек білім берумен шектелмей, сонымен қатар азаматтық қоғамның құндылықтарын, оның ішінде қоршаған ортаны қорғауды қалыптастыруға бағытталған. Заңда экологиялық тәрбие мен білім берудің маңыздылығы ерекше атап көрсетіліп, оның мақсаты, міндеттері мен жүзеге асырылу жолдары анықталған. Бұл заңның негізінде жас ұрпақты табиғатты қорғауға, онымен үйлесімді өмір сүруге

баулу мақсатында бірқатар шаралар жүзеге асырылуда. Зандағы негізгі ережелер мен қағидаларға сүйене отырып экологиялық тәрбиені зерттеуде негізгі нормаивтік база ретінде қарастыруға болады. Ол экологиялық тәрбие мен білім берудің құқықтық негізін айқындайды. Зерттеу барысында осы заңды негіз ретінде қолдану өте орынды әрі өзекті. Заңның негізгі ережелері мен қағидалары экологиялық тәрбиенің білім беру жүйесіндегі рөлі мен маңызын дәлелдейді:

- Жалпыға бірдей және үздіксіз экологиялық тәрбие: Мектепке дейінгі, жалпы орта, кәсіптік-техникалық, арнаулы және жоғары білім берудің барлық деңгейінде экологиялық тәрбие беру міндетті болып табылады.

- Экологиялық мәдениетті қалыптастыру: Адамдардың табиғатқа деген жауапкершілікті сезімін қалыптастыру, оларды табиғат байлықтарын сақтауға және тиімді пайдалануға үйрету.

- Экологиялық білім беру: Оқушыларға экологиялық білімдер мен дағдылар беру арқылы оларды қоршаған орта мәселелеріне деген қызығушылығын арттыру.

- Практикалық іс-әрекет: Экологиялық жобаларға қатысу, табиғатты қорғау іс-шараларына белсенді қатысу арқылы теориялық білімдерді практикада бекіту. [2]

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (2022 жылғы 3 тамыз): Стандартта экологиялық тәрбиеге бөлінген тараулар бар, онда балалардың табиғат туралы білімдерін кеңейту, оған деген құрмет пен қамқорлық сезімдерін қалыптастыру мақсатындағы міндеттер қойылған. Стандарттың экологиялық тәрбиеге қатысты тарауларында балалардың табиғатпен өзара әрекеттесуін төмендегі аспектілер арқылы сипаттауға болады:

Табиғат туралы білімдер: Балаларға өсімдіктер, жануарлар, табиғат құбылыстары туралы негізгі түсініктер беру. Бұл аспект табиғаттағы әр элементтің адам өміріне әсерін түсіндіруге және экологиялық сауаттылықты дамытуға негіз болады.

Табиғатқа деген құрмет пен сүйіспеншілік: Балалардың табиғатқа деген оң эмоцияларын қалыптастыру, оны қорғауға деген ұмтылысын дамыту. Табиғатқа құрмет пен сүйіспеншілік экологиялық сананың негізі болып табылады.

Табиғаттағы экологиялық байланыстар туралы түсінік: Балаларға табиғаттағы барлық тіршілік иелерінің өзара байланысты екенін түсіндіру. Экологиялық байланыстар туралы білім оларды табиғи ортаға саналы әрекет етуге жетелейді.

Экологиялық тәртіп: Табиғатта дұрыс мінез-құлық ережелерін үйрету. Экологиялық тәртіп балалардың жауапты мінез-құлық қалыптастырады, экологиялық мәдениеттің негізін қалайды.

Экологиялық іс-әрекет: Балаларды табиғатты қорғауға бағытталған қарапайым іс-әрекеттерге тарту (қоқысты сұрыптау, өсімдіктерге күтім жасау және т.б.). Экологиялық іс-әрекет арқылы балалар табиғатты қорғаудың қажеттілігін терең сезініп, бұл жұмыстың мәнін түсінеді [3]

Негізгі бөлім. «Тәрбие – бұл тәжірбиені ұйымдастыру арқылы жеке тұлғаны қалыптастыру» - деп Джон Дьюи айтқандай тәрбие тек білім алудың үздіксіз процесі ғана емес, ол адамды тәжірбиелер арқылы оқытуға негізделеді.

Тікелей байланыс ретінде табиғатқа экскурсиялар, эксперименттер және ойындар арқылы балаларды табиғатпен жақындастыру, ал жанама әсер ретінде экологиялық тақырыптағы әңгімелер, ертегілер және суреттер арқылы олардың қызығушылығын арттыру тиімді. Педагогикалық негіздерге сүйене отырып, әр баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, суреттер, макеттер, бейнероликтер арқылы көрнекі түсіндіру жүргізіп, ойын арқылы білім берудің тиімді әдісін қолдану баланың белсенділігін арттырып, тапсырмаларды орындауға, жобаларға қатысуға ынталандырады.

Экологиялық тәрбие – бұл балаларға табиғат туралы білім беру, оны құрметтеуге, қорғауға үйрету процесі. Ол өзіне білім беру, тәрбиелеу және дамыту элементтерін біріктіреді. Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалар үшін бұл процесс ерекше әдістер мен тәсілдерді талап етеді. Экологиялық тәрбие балалардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға көмектеседі. Бұл баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуының маңызды құрамдас бөлігі. Экологиялық тәрбие барысында балалар табиғат туралы білімдер алады, оның құндылығын түсінеді және оны

қорғауға бағытталған іс-әрекеттерге қатысады. Экологиялық тәрбие бағдарламасы баланың жас ерекшеліктері мен сөйлеу дамуының деңгейін ескере отырып құрылуы қажет. [4]

Арнайы педагог, тәрбиешілердің бірлескен жұмысы: ата-аналармен тығыз байланыс, арнайы әдістемелік құралдарды пайдалану. Пәнаралық байланыс арқылы экологиялық білімдер биология, география, математика, өнер сияқты басқа пәндермен тығыз байланыстырылады. Бұл балаларға табиғат құбылыстарын жан-жақты түсінуге көмектеседі. Іс-әрекеттік тәсіл балалардың белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Тәжірибелер, жобалар, бақылаулар арқылы балалар теориялық білімдерін практикада бекітеді. Жеке бағдарланған тәсіл әр баланың ерекшеліктерін ескере отырып, оның қызығушылығы мен қабілеттерін дамытуға бағытталған.

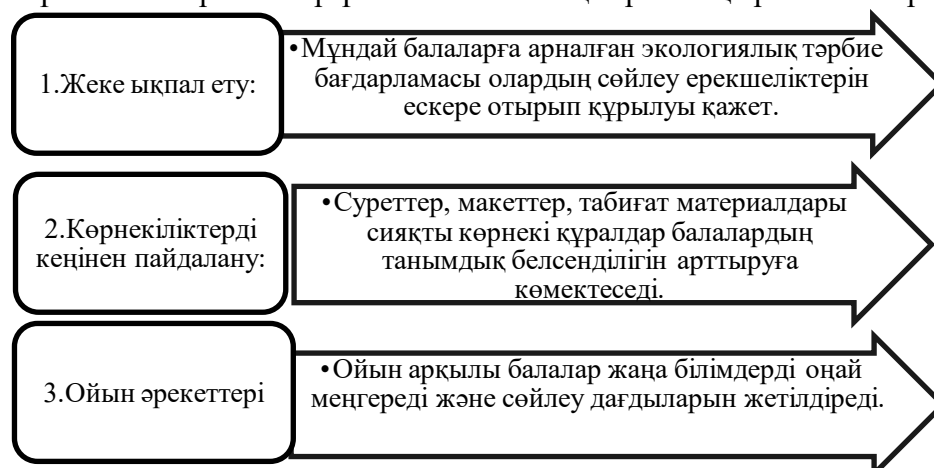
Жүйелік тәсіл табиғатты тұтас жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мәдениеттанулық тәсіл арқылы ұлттық мәдени құндылықтарды пайдаланып, экологиялық сананы қалыптастыруға болады. Мамандардың ынтымақтастығы (арнайы педагогтар, тәрбиешілер, ата-аналар) экологиялық тәрбиенің тиімділігін арттырады.

Арнайы әдістемелік құралдар мен әдістер (ойындар, жобалар, тәжірибелер, ақпараттық технологиялар, көрнекі құралдар) оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді. Экологиялық тәрбиенің принциптері: үздіксіздік, жүйелілік, қолжетімділік және практикалық бағытталғандық болып табылады. Экологиялық тәрбиенің тақырыптарының алуан түрлілігі балалардың қызығушылығын арттырады және олардың танымдық белсенділігін дамытады. Экологиялық тәрбиенің тиімділігі күрделі тәсілге, яғни теориялық білімдермен қатар практикалық іс-әрекетті, балалардың эмоционалды қатысуын және білім беру процесінің барлық қатысушыларының ынтымақтастығын қамтитын тәсілге байланысты. [5]

Экологиялық тәрбиенің бағыт-бағдарын, оның әдістемелік жүйелерін айқындаған қазақстандық педагог-ғалымдар: А.Бейсенова, Р.Байсекеева, Н.Нұғыманов, К.Жүнісова, Д.Жангельдина, К.Бұзаубақова, А.Ш.Икрамова, Н.С.Сарыбеков, А.Тұрдықұлов және т.б өздерінің зерттеулерінде оқушылардың экологиялық тәрбиелілігін арттырудың педагогикалық тәсілдерін дамытып, нақтылы әдістемелік жолдар, практикалық ұсыныстар енгізді.

Қазақ халқының мәдениеті мен ағарту тарихынан көрнекті орын алатын ұлы қайраткерлері, халқымыздың ұлы ағартушылары: Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин өз шығармаларында табиғаттың әсем көрінестері арқылы жас ұрпақтарды тәрбиелеуде адамгершілік қасиеттердің қалыптасатындығы туралы сөз қозғаған.

Көптеген методистер сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларға экологиялық тәрбие беруде ойын терапиясы, арт-терапия, музыкатерапия сияқты әдістерді пайдалануды ұсынады. Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалар үшін экологиялық тәрбиенің ерекшеліктері:

1-сурет. Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалар үшін экологиялық тәрбиенің ерекшеліктері

Сөйлеу тіліндегі ерекшеліктер: Л.С. Выготский, А.Р. Лурия, Р.Е. Левина [6] сияқты ғалымдар сөйлеу тілінің бұзылысы бар балалардың ойлау қабілетінің ерекшеліктерін зерттеген. Олардың пікірінше, бұл балаларға табиғат құбылыстарын бейнелі түрде түсіндіру қажет. Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларға экологиялық тәрбие беру кезінде мынадай педагогикалық және әдістемелік негіздерге сүйену қажет: Дамытушы оқыту принципі: Баланың барлық қабілеттерін жан-жақты дамытуға бағытталған тапсырмаларды қолдану. Жекелендіру принципі: Әрбір баланың ерекшеліктерін ескере отырып, оған жекелендірілген тапсырмалар беру. Көрнекілік принципі: Табиғат туралы түсініктерді қалыптастыру үшін көрнекі құралдарды кеңінен пайдалану. Ойын принципі: Ойын арқылы балалардың танымдық белсенділігін арттыру және олардың сөйлеу дағдыларын дамыту. Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалардың экологиялық тәрбиесі – бұл күрделі, бірақ өте маңызды процесс. Бұл балалардың әлеуметтік бейімделуіне, денсаулығын сақтауға, болашақта жауапкершікті азамат болуына ықпал етеді.

Осы авторлардың пікіріне сүйене отырып, мынадай тұжырым жасап отырмыз:

Сөйлеу – қоғамның басты құралы, ол адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізі болып табылады. Дұрыс әрі уақытында қалыптасқан сөйлеу дағдысы мектепке дейінгі баланың тұлға ретінде қалыптасуындағы маңызды шарт болып саналады. Сөйлеу арқылы бала айналасындағы әлемді таниды, қарым-қатынас жасау тәжірибесін жинақтайды және мінез-құлық нормаларын меңгереді. Егер баланың сөйлеуі жеткіліксіз дамыса немесе бұзылса, оған логопед көмекке келеді. Логопед арнайы ұйымдастырылған сабақтар арқылы тәрбиелеу және сөйлеу оқыту жұмыстарын жүргізеді. Әрбір логопедтік сабақ эмоционалды, дамытушылық, сондай-ақ тәрбиелік сипатта болуы қажет. Сабақтарда тек сөйлеу ғана емес, интеллект те дамиды.

"Экологиялық тәрбие және жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалармен жұмыс" тақырыбы қазіргі заманда өзекті әрі қызықты болып табылады. Баршамыз өз жұмысымызда экологияға қатысты әдеби материалдарды, терминдерді қолданамыз.

В.А. Сухомлинскийдің: "Табиғат – баланың ақыл-ойы, адамгершілігі мен сөйлеуін дамытуға арналған баға жетпес қазына" деген сөзі осының маңыздылығын дәлелдейді.

Логопедтің *негізгі мақсаты* – жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың сөйлеуін жан-жақты дамыту. Мұндай балалардың сөйлеу қызметімен байланысты танымдық процестері (есте сақтау, ойлау, зейін, қиял) жеткілікті деңгейде қалыптаспаған. Баланың сөйлеу қабілеті осы процестердің негізінде қалыптасады.

Мектепке дейінгі жастағы балалар үшін жетекші қызмет – ойын. Сабақтарда экологиялық тәрбиені тиімді жүзеге асыру үшін дидактикалық ойындарды қолдану ұсынылады. Мұндай ойындар сөздік қорды, грамматикалық құрылымды, байланыстырып сөйлеуді белсенді дамытуға ықпал етеді. Экологиялық бағыттағы дидактикалық ойындардың *негізгі мақсаты* – мектепке дейінгі балалардың табиғатты қорғауға деген қызығушылығын қалыптастыру. Экологиялық тәрбие жылдық лексикалық жоспарға тығыз байланысты. Жылдық лексикалық жоспарды қарасаңыз, тақырыптардың шамамен 50%-ы экологиялық мазмұнға ие екенін байқайсыз. Мысалы, "Құстар", "Ағаштар", "Саңырауқұлақтар", "Жыл мезгілдері", "Жидектер", "Біздің ауыл", "Жануарлар әлемі" және басқа тақырыптар оқу жылы бойында қарастырылады. Түзетпе-дамыту сабақтарында лексикалық-грамматикалық категорияларды қалыптастыру үшін дәстүрлі тәсілдермен қатар, келесі ойындарды қолдану ұсынылады:

1. "Кім қайда тұрады?" "Жүгіріп, секіріп, ұшып жүр" (құстар мен жануарлардың тіршілік ортасына бейімделуі туралы);

2. "Кімнің үйі қандай?" (экожүйелер туралы); "Не болады?" (табиғаттағы өсу және даму үдерістері туралы); "Жолды дұрыс таңда" (табиғаттағы дұрыс мінез-құлық ережелері туралы).

Қазіргі технологияларды қолдану балаларға табиғат құбылыстарын жарқын әрі қызықты түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Мультимедиялық презентациялар арқылы балалар көк аспанның, гүлзарлардың, жасыл ормандардың, жануарлар мен құстардың сұлулығын жақсырақ қабылдай алады. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларда табиғат құбылыстары мен жануарлар әлемі туралы білімдерін жүйелеу және олардың туған жеріне деген сүйіспеншілігін арттыруға жағдай жасалады.

Дидактикалық ойындар:

1. "Жасыл мекендеушілер" (мақсаты: әртүрлі климаттық белдеулерде өмір сүретін жануарлар мен құстар туралы білімдерін бекіту);
2. "Балапанға кім көмектеседі?" (мақсаты: жануарлар мен құстардың тіршілік ортасына бейімделуі туралы білімді нақтылау);
3. "Төртіншісі артық" (мақсаты: климаттық аймаққа тән емес жануарды табу);
4. "Допты ұста – төлді ата" (мақсаты: белгілі бір тіршілік ортасындағы жануарлар мен құстардың төлдерін атау).

Монологтық сөйлеуді дамыту – сөйлеу тілі дамымаған балалармен жүргізілетін түзету-дамыту жұмыстарының негізгі мәселелерінің бірі. Сабақтарда табиғат құбылыстары, жануарлар мен құстар туралы білімді бекіту арқылы балаларда тірі табиғатқа деген эмоциялық-ізгілік қарым-қатынас қалыптасады, экологиялық түсініктер дамиды. Қазіргі уақытта адам мен табиғаттың өзара әрекеттесу мәселесі, сондай-ақ адамның қоршаған ортаға тигізетін әсері өте өзекті болып отыр. Сондықтан экологиялық тәрбие барлық жастағы балалардың адамгершілік тәрбиесінің құрамдас бөлігі ретінде маңызды орын алады. Экологиялық сана мен адамгершілік мәдениетті қалыптастыру – қазіргі мектептің басты міндеттерінің бірі. [7]

В.А. Сухомлинский айтқандай: "Өдемілік арқылы – адамгершілікке. Бұл – тәрбиенің зандылығы". Экологиялық тәрбие оқушыны жан-жақты дамытуға, оны азамат және саналы тұтынушы ретінде қалыптастыруға бағытталған. Ақыл-ойында кемістігі бар балаларды әлеуметтік бейімдеусіз, соның ішінде экологиялық тәрбиені қамтитын адамгершілік сана мен әлеуметтік мінез-құлық жүйесін қалыптастырусыз толыққанды бейімдеу мүмкін емес.

Адамдар арасындағы қарым-қатынаста адамгершілік сезімдер әрдайым жоғары бағаланып келген. Изгілік, мейірімділік, әділдік, әдептілік, отбасындағы, тұрмыстағы, қоғамдағы және ұжымдағы дұрыс мінез-құлық сынды моральдық қасиеттер адамгершілік мәдениеттің мазмұнын құрайды. [8]

Адамгершілік тәрбиенің мәні. Педагогикалық энциклопедияда адамгершілік тәрбие адамгершілік сана-сезімді, адамгершілік сезімдерді мақсатты түрде қалыптастыру және адамгершілік мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін дамыту процесі ретінде түсіндіріледі. Осылайша, адамгершілік тәрбие – баланың жеке басын кешенді қалыптастыруға және дамытуға бағытталған үдеріс. Ол Отанға, еңбекке, өз міндеттеріне, қоғамға, қоршаған ортаға және өзіне деген көзқарасты қалыптастыруды қамтиды. Адамгершілік тәрбие патриоттық, экологиялық және эстетикалық тәрбиені біріктіреді.

Зерде бұзылыстары бар оқушыларды қоршаған ортада саналы мінез-құлыққа қажетті базалық білімдермен, дағдылармен қамтамасыз ету маңызды. Мұндай оқушылардың экологиялық түсініктері «Сөйлеу қабілетін дамыту» пәні бойынша сабақтарда қалыптасады. Экологиялық тәрбиенің мақсаты – қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру. Бұл экологиялық сана негізінде құрылып, табиғатты пайдалану этикасы мен экологиялық қағидаларды сақтауды, табиғатты зерттеу және қорғау бойынша белсенді әрекеттерді қамтиды.

Адамгершілік-экологиялық тәрбиенің теориялық негізі үш міндетті біріктіре отырып шешіледі: оқыту, тәрбиелеу және дамыту. Тәрбиенің түрлі әдістерін дұрыс қолдану арқылы экологиялық сауатты және адамгершілігі мол тұлғаны қалыптастыруға болады. Экологиялық сананы сабақ барысында қалыптастырумен қатар, экологиялық мінез-құлық ережелері сыныптан тыс іс-шараларда бекітіледі.

Оқыту және дамыту әдістері. Мысалы, бақылау кезінде педагог ойын элементтерін қосып, мақал-мәтелдерді қолданады. Белгілі бір әдістер түрлі тәсілдерде жиі қолданылады: ойын элементтері бақылауда, әңгімеде, көрсету және түсіндіру – тәжірибелерде, еңбек дағдыларын үйретуде және т.б.

Оқушылар «Құстар күні» сияқты экологиялық акцияларға қатысады: балалар үлкендермен бірге мектеп аумағында құстарға арналған қоректендіргіштер жасайды және орнатады, табиғи ортаны қорғауға және жақсартуға өз үлестерін қосады. Мұғалімдермен бірлесіп, балалар мұғалімдер күніне арналған «Гүлдер – ризашылық белгісі» аудандық көрмесіне қатысады. Дайындық барысында олар гүл атауларымен танысады, гүлдерге күтім жасау жолдарын

үйренеді, көкжиегі кеңейеді, ересектердің еңбегіне құрмет қалыптасады. Мектепте гүлзарлар бар, қысқы бақ ұйымдастырылған, онда оқушылар гүл өсірудің қиын да қызықты жұмыс екенін көреді. Мәдени және тәрбиелік іс-шаралар. Сурет байқаулары, «Алтын күз», «Қош келдің, ақ қарлы қыс», «Көктем келді!» мерекелері өткізіледі. Мерекелерде балалар өлеңдер оқиды, ән айтады, билейді, жыл мезгілдерінің ерекшеліктерімен танысады. Экологиялық сабақтарда ертегілік саяхаттар арқылы балалар дәрілік өсімдіктермен, саңырауқұлақтармен танысады; өзара көмек көрсету қасиеті қалыптасады. «Экологиялық мәселелерді талқылау» атты дөңгелек үстелдер ұйымдастырылады. Экскурсиялар мен серуендер. ЕБҚ бар балаларға табиғат туралы сезімдік қабылдаулар ерекше маңызды. Сондықтан негізгі әдіс – бақылау. Бақылау кезінде балалардың байқағыштығы дамып, табиғатты зерттеуге қызығушылығы артады, бағдарламалық материал бекітіледі.

Экологиялық тәрбие – бұл балаларға табиғатты құрметтеуге, оны қорғауға үйрету арқылы олардың саналы және жауапкершілікті азаматтар болып өсуіне инвестиция салу. Бұл тек табиғатты сақтауға ғана емес, сонымен қатар балалардың денсаулығын нығайтуға және оларда жауапкершілік сезімін қалыптастыруға да бағытталған.

Тамақ: Табиғи, экологиялық таза азық-түлік денсаулықты сақтауға көмектеседі.

Ауа: Ластанған ауа балалардың тыныс алу жүйесіне зиянды әсер етеді.

Су: Таза су – өмір көзі.

Балаларды экологиялық мәдениетке тәрбиелеу – олардың табиғатқа, қоршаған ортаға деген саналы және жауапты қарым-қатынасын қалыптастыру.

Бұл тәрбиеде келесі маңызды аспектілерге мән беру қажет:

1. Табиғатты сүйу және қорғау сезімін ояту
2. Балаларға табиғаттың сұлулығын көрсету (серуендер, саяхаттар).
3. Жануарлар мен өсімдіктердің тіршілігін түсіндіру арқылы оларға қамқор болуға үйрету.
4. Табиғаттың адам өмірі үшін маңыздылығын түсіндіру (су, ауа, топырақтың рөлі).
5. Жауапкершілік қалыптастыру. Табиғатты қорғауға бағытталған практикалық әрекеттерді үйрету (қоқысты сұрыптау, үнемді су және электр энергиясын пайдалану). Экологиялық нормаларды сақтау арқылы қоршаған ортаға зиян келтірмеу.
6. Экологиялық сауаттылықты дамыту. Қоршаған орта проблемалары туралы ақпарат беру (ластану, орман кесу, жануарлардың жойылуы).
7. Балаларға экологиялық дағдарыстардың салдарын түсіндіріп, шешу жолдарын іздеуге үйрету.
8. Практикалық дағдыларды қалыптастыру. Көшеттер отырғызу және өсімдіктерге күтім жасау.
9. Үйде және мектепте экологиялық өмір салтын ұстану.
10. Экологиялық мәдениеттің негіздерін үйрету. Табиғат ресурстарын үнемдеу (су, жарық, жылу).
11. Қайта өңделетін өнімдерді пайдалануды насихаттау. Бір реттік пластиктен бас тарту, оның орнына экологиялық балама заттарды қолдану.
12. Табиғатпен үйлесімді өмір сүруді насихаттау. Балаларды табиғатпен байланысты шараларға тарту (таза ауада ойындар, табиғи материалдармен қолөнер жасау).
13. Табиғи ресурстарды құрметтеуді үйрету.
14. Құндылықтарды қалыптастыру. Табиғаттың ажырамас бөлігі екенімізді түсіндіру. "Табиғат – біздің ортақ үйіміз" деген көзқарасты тәрбиелеу.

Сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалардың экологиялық тәрбиесі – бұл олардың жеке дамуындағы маңызды кезең. Бұл процесс балаларға табиғатпен үйлесімді өмір сүруге, қоршаған ортаны қорғауға үйретеді. Сөйлеу тілінде бұзылысы бар мектеп жасына дейінгі балаларға экологиялық тәрбие беру олардың әлеуметтік бейімделуіне, сөйлеу дағдыларының дамуына және қоршаған ортаға деген жауапкершілікті сезінуге үлкен көмектеседі. Экологиялық тәрбие арқылы балалар табиғаттың бір бөлігі екенін түсініп, оны қорғауға белсенді қатысатын азаматтар болып өседі. Академик И.Д.Зверев айтқандай: "Экологиялық мәдениетті меңгерген адам табиғатты

анасы ретінде құрметтейді, оны өзінің үйі деп санайды және оны сақтау мен қорғау қажет деп біледі".

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Воронкевич О.А. Добро пожаловать в экологию! Перспективный план работы по формированию экологической культуры у детей дошкольного возраста. СПб.: «Детство-пресс», 2006.
2. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. adilet.zan.kz
3. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы// adilet.zan.kz
4. Назарова Н.М. Специальная педагогика. - М.: Изд. центр Академия, 2007. Специальная дошкольная педагогика и психология. /Под ред. В.И. Селиверстова. М.: Владос, 2001.
5. Умаров Э. Д. Экологическое воспитание личности. – Т. : Шарк, 2005.
6. Цветкова И.В. Экологическое воспитание младших школьников: Теория и методика внеурочной работы. - М.: Педагогическое общество России, 2000.
7. Шипицына Л.М. Необучаемый ребёнок в семье и обществе: Социализация детей с нарушением интеллекта. - М.: Логос, 2005.
8. Экологическое образование и воспитание детей / М.: ООО «Новое образование», 2010. - 120 с. (Серия «Библиотечка для учреждений дополнительного образования детей»).

ТІЛ ҚАЗЫНАСЫ: ВОЗРОЖДЕНИЕ ЕДИНСТВА ЧЕРЕЗ ЗНАНИЯ

Исаева Айгуль Арасбековна

Докторант 1 курса по специальности

«Русский язык и литература»

Казахский Национальный Университет имени аль Фараби.

«Русский язык и литература»

Утемгалиева Н.А., PhD, и.о. профессор

Аваков Р.А., доктор филологических наук, профессор

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби стал площадкой для обсуждения важнейших вопросов тюркологии в рамках круглого стола на тему "Тіл қазынасы – бірлік негізі". На встрече была презентована серия значимых изданий, нацеленных на углубление научных связей и культурного обмена между братскими тюркскими государствами.

Цель мероприятия: Обсуждение актуальных вопросов тюркологии, укрепление научных связей и культурного обмена между тюркскими государствами.

Участники: В заседании приняли участие ректор КазНУ профессор Жансейт Туймебаев, вице-президент Тюркской академии Асхат Кесикбаев, доктор филологических наук профессор Элеонора Сулейменова, директор Института языкознания им. А.Байтурсынова Анар Фазылжан, зарубежные ученые и представители университетов.

Результат: Презентация и обсуждение ряда фундаментальных работ, укрепление научного взаимодействия, популяризация тюркского культурного наследия и согласование планов по выпуску 64 новых книг Тюркской академии в 2024 году.

На заседании круглого стола, состоявшемся в стенах КазНУ, особое внимание было уделено обсуждению ряда фундаментальных работ, таких как монографический труд ректора КазНУ, доктора филологических наук, профессора Жансеита Туймебаева "Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей", а также сборник поэта и ученого Бекира Чобанзаде "Тілтұтқа" и серия "Терминологические словари тюркских языков". Эти книги стали важным вкладом в развитие тюркологии и отражают современные исследования в области лексикологии, лексической стандартизации и культурного наследия.

Вице-президент Тюркской академии Асхат Кесикбаев в своей речи подчеркнул важность презентованных изданий, отметив, что они открывают новые возможности для укрепления научных связей между тюркскими народами. По его словам, в 2024 году Тюркская академия планирует выпустить 64 новых книги, которые будут способствовать дальнейшему развитию

научной базы и культурного взаимодействия между братскими государствами. Он отметил особую ценность сборника "Тілтұтқа", в который вошли архивные материалы, подготовленные в Баку в 2007 году, и подчеркнул, что впервые этот труд был переведен на казахский язык.

Доктор филологических наук профессор Элеонора Сулейменова, директор Института языкознания им. А.Байтурсынова Анар Фазылжан, зарубежные ученые и представители университетов также активно выступали на мероприятии. Заместитель председателя Правления КазНУ Еркин Дуйсенов отметил, что презентованные книги послужат дальнейшему возрождению науки, культуры и международного сотрудничества. "Эти работы будут полезны для профессионального роста ученых и студентов, а также станут незаменимыми инструментами в подготовке тюркологов и лингвистов", — подчеркнул проректор.

Одним из важнейших проектов, реализованных в последние годы, стала серия "Терминологические словари тюркских языков". Этот проект, инициированный Тюркской академией, направлен на стандартизацию терминологии в различных областях – от экономики и медицины до сельского хозяйства и культуры. Эти словари охватывают широкий спектр отраслей и призваны способствовать развитию научных языков тюркских государств, что играет важную роль в унификации и укреплении культурных связей.

Заседание круглого стола подчеркнуло не только важность совместных научных инициатив, но и уникальную роль Казахского национального университета как ведущей площадки для культурного и научного диалога. Презентация этих книг стала еще одним шагом к укреплению связей между тюркскими народами и расширению научных горизонтов. Сохранение и развитие языка и культуры, особенно в условиях глобализации, требует слаженных усилий, и представленные издания являются важным инструментом на этом пути.

Эти книги, несомненно, станут частью истории тюркской науки и культуры, и помогут возродить наше общее наследие. Как отметил вице-президент Тюркской академии Асхат Кесикбаев, "изданные книги – это большая возможность для дальнейшего наращивания научных связей между братскими государствами". Этот круглый стол стал ярким примером того, как университетские сообщества и научные организации могут вносить свой вклад в сохранение и развитие культурных ценностей и научных достижений.

Международное сотрудничество и научные инициативы, реализуемые на базе КазНУ, еще раз подчеркивают его ведущую роль в развитии тюркской науки и культуры. В условиях, когда глобализация бросает вызовы национальным культурам, такие мероприятия становятся важной основой для формирования единства и сохранения культурного наследия тюркских народов.

КазНУ гордится тем, что стал центром проведения подобных значимых мероприятий, и продолжает вносить свой вклад в объединение и развитие тюркской идентичности. Презентованные издания не только укрепляют академическое сообщество, но и становятся символом общей истории и культурного возрождения, показывая пример эффективного международного сотрудничества.

ҚАРАТАЛ ӨЗЕНІНДЕГІ (БАЛҚАШ БАССЕЙНІ) БАЛҚАШ ҚАРА-БАЛЫҒЫНЫҢ (*SCHIZOTHORAX ARGENTATUS*) МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Темиртасов Жанболат Мухамедкалиевич

2 курстың магистранты,

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан, Астана қ.

АНДАТПА

Мақала Балқаш-Алакөл бассейнінің аборигендік түрі Балқаш қара-балығына (*Schizothorax argentatus*) арналған. Балқаш қара-балығының морфологиялық өзгергіштігі туралы заманауи деректер жеткіліксіз. Сыртқы морфологияның түсі, меристикалық белгілері, сондай-ақ дененің пропорциялары туралы сипаттамасы ұсынылған.

Schizothorax Heckel (1838) тұқымдасының 60-тан астам түрлері бар және Гималайда, Орталық Азияда, Оңтүстік және Батыс Қытайда кең таралып, негізінен таулы өзендерді мекендейді, бірақ ол көлдерде де кездеседі (Балқаш, Алакөл, Лоб-Нор, Биликоль және т.б.) [1]. Бергке сәйкес [2], Қазақстанның су қоймаларында және көршілес аудандарында қара-балықтың 3 түрі мекендейді: кәдімгі қара-балық (*S. intermedius*), Іле қара-балығы (*S. pseudaksaiensis*) және Балқаш қара-балығы (*S. argentatus*). Турдаков [3] Осы аймақ үшін тағы 2 түрді анықтады: Ащыкөл қара-балығы (*S. saltans*) және Ыстықкөл қара-балығы (*S. issykkuli*). Қазақстандық ихтиологтардың айтуы бойынша [1,4,5] Балқаш-Алакөл бассейнінде бір түр мекендейді – Балқаш қара-балығы (*S. argentatus*), екі түр тармағымен ұсынылған: Балқаш қара-балығы (*S. a. argentatus*) және Іле қара-балығы (*S. a. pseudaksaiensis*). Алайда, шетелдік дереккөздерде бұл формалар жеке түрлер ретінде танылады. Іле популяциясындағы Іле қара-балығы жойылу қаупі бар деген тізімге Қазақстанның Қызыл кітабына (2008) іс жүзінде енгізілген [6].

Балқаш қара-балығы – Балқаш-Алакөл бассейнінің байырғы эндемикалық түрі. Бұл барлық жерде өз санын азайтатып жатқан, кәсіптік түр. Балқаш қара-балығының морфологиялық өзгергіштігі туралы заманауи деректер жеткіліксіз, иллюстрациялық материал нашар ұсынылған. Осыған байланысты жаңа жиналған материалға негізделген морфологиялық белгілерді егжей-тегжейлі зерттеу қажет. Біз Балқаш бассейнінің Қаратал өзенінде абсолютті дене ұзындығы 100-170 мм болатын Балқаш қара-балығының бірнеше жас дараларын ауладық. Олардың түсі, дене пропорциялары, меристикалық белгілері зерттелді.

Қаратал өзеніндегі Балқаш қара-балығының (S. argentatus) сипаттамасы.

D III–IV $7^{1/2}$ – $8^{1/2}$ (әдетте $7^{1/2}$); *A* III $5^{1/2}$; *C* I 17 I; *P* I 16–19 (әдетте 18); *V* I 7–9 (әдетте 8–9).

Қабыршақтар *l.l.* – 94–109 (орта есеппен 100), тілікшедегі қабыршақтар 23–32 (орта есеппен 27).

Жаңа ауланған жетілмеген қара-балықтың денесінің түсі сұрғылт-ақшылдау, сәл сарғыш реңктері бар (сурет 1). Бет бөлігі мен желбезек қақпағында дөңгелек пішінді көптеген ұсақ қара дақтар бар. Көздің нұрлы қабаты сарғыш-қызыл болып келеді. Жүзбеқанаттары сұр немесе ашық қоңыр, дақтары болмайды. Құрсақ бөлімі ақ.

Сур. 1 – Қаратал өзенінен (Балқаш бассейні) Балқаш қара-балығының (*Schizothorax argentatus*) табиғи түсі.

Денесі ұршық тәрізді, бүйірінен қысылған. Дененің биіктігі құйрық жүзбеқанаттарының ұзындығынан үлкен. Құйрық жүзбеқанаты биік, бүйірінен қысылған. Арқа жүзбеқанаты анальді жүзбеқанатынан жоғары және дененің ортасында орналасқан. Анальді жүзбеқанаты анусқа жақын орналасқан. Кеуде жүзбеқанаттары кеуде жүзбеқанаттарының негізі және құрсақ жүзбеқанаттардың негіздері арасындағы қашықтықтың 60% - дын астамын құрайды. Құрсақ жүзбеқанаттар арқа жүзбеқанаттар түбінен басталады, анусқа жетпейді және құрсақ және анальды жүзбеқанаттар негіздері арасындағы қашықтықтың 60% - дан астамын құрайды.

Басы бүйірден қысылған, оның ұзындығы дененің биіктігінен асады. Маңдайы кең, жалпақ, мұрын тесіктері арасындағы кеңістік сәл дөңес. Тұмсық қысқа, конус тәрізді. Көздер үлкен, қанатқа жақын орналасқан. Ауыз жартылай төмен, кең, көздің алдыңғы жиегіне жетеді. Жоғарғы жақ төменгі жаққа өтеді. Төменгі ерін ортасында үзілмеген. Мұртының ұзындығы көздің көлденең диаметрінен үлкен. Алдыңғы мұрты кейде көздің алдыңғы жиегіне жетеді, артқы жағы әдетте көздің артқы жиегіне жетпейді.

Қорытынды

Қаратал өзенінен Балқаш қара-балығының морфологиялық сипаттамасы келтірілген. Оның түсі, пластикалық және меристикалық белгілері, қанаттарының пішіні, қабыршақ жамылғысының ерекшеліктері сипатталған.

Балқаш бассейнінің Қаратал өзенінен 8 Балқаш қара-балығын өлшеу нәтижесінде 31 пластикалық белгілер келтірілген. Балқаш қара-балығына тән белгілері анықталды. Балқаш маринкасы бойынша алдыңғы деректермен салыстыру 10 белгі бойынша айырмашылықтарды көрсетті.

Қаратал өзенінен Балқаш қара-балығының 18 дарасын талдау нәтижесінде 11 меристикалық белгілердің деректері ұсынылды. Қолда бар мәліметтермен салыстыру кейбір айырмашылықтарды көрсетті. Қабыршақтың тән белгілері анықталды.

Пластикалық және меристикалық белгілердің толық өзгергіштігін, сондай-ақ Балқаш қара-балығының (*Schizothorax argentatus*) қабыршақ жамылғысының ерекшеліктерін анықтау үшін осы түрдің тіршілік ету ортасындағы барлық өзен жүйелерін қамтитын зерттеулер қажет. Біздің деректеріміз Балқаш көлі бассейнінен алынған Балқаш қара-балығы бойынша салыстырмалы материал ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Пайдаланылган әдебиеттер:

- 1 Баимбетов А.А., Митрофанов В.П., Дукравец Г.М. Schizothorax – маринка// Рыбы Казахстана – Алма-Ата:Наука, 1988. – Т.3. С. 66-76.
- 2 Берг Л.С. Рыбы пресных вод ССР и сопредельных стран. – М.; Л.: АН СССР, 1949. – Ч. 2. – 458 с.
- 3 Турдаков Ф.А. Рыбы Киргизии. – Фрунзе: АН КиргССР, 1963. – 284 с
- 4 Баимбетов А.А. Морфолого – экологическая изменчивость маринок водоемов бассейна Балхаша: Дис ... канд. биолг. наук. Алма – Ата. 1973. 148 с.
- 5 Исбеков К.Б., Тимирханов С.Р. Редкие рыбы озера Балхаш. Алматы: ЛЕМ, 2009. 182 с.
- 6 Красная книга Республики Казахстан. Том 1. Животные. Ч. 1. Позвоночные. Алматы: Нур-Принт, 2008. 320 с

БҰҚТЫРМА СУ ҚОЙМАСЫНДАҒЫ ТҰҚЫ ТҰҚЫМДАС (*CYPRINIDAE*) БАЛЫҚТАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Сайфуллина Аружан Сайфуллақызы

2 курстың магистранты,

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан, Астана қ.

АНДАТПА

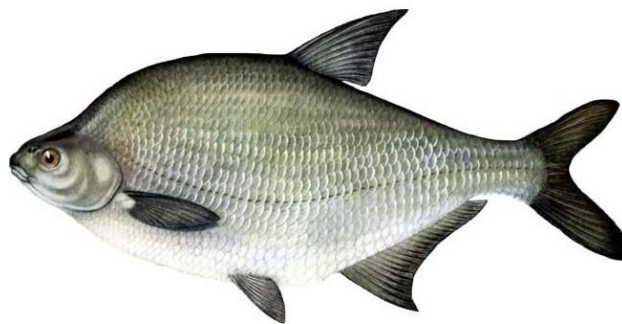
Мақала Бұқтырма су қоймасындағы тұқы тұқымдас (*Cyprinidae*) балықтардың қазіргі жағдайын талдауға арналған. Зерттеу барысында су қоймасындағы балықтардың таралуы, негізгі биологиялық көрсеткіштері және популяция санының динамикасы қарастырылды.

Кіріспе

Бұқтырма су қоймасы 1960 жылы Ертіс өзенінің Бұқтырма өзені құяр тұсынан 12 км төмендегі тау аңғарында бөгелуінің нәтижесінде құрылған. Бүгінгі таңда оның негізгі параметрлері: ауданы – 1660 км², су көлемі – 26,099 км³, тұзу арна бойымен ұзындығы – 240 км, ал ең терең жері – 70 м. Су қоймасы 83° және 84° шығыс бойлық, 40°50' - 49°40' солтүстік ендік аралығында ендік бағытында созылып жатыр [1]. Су қоймасы орманды-дала, дала және шөлейтті-дала аймақтарын қамтиды, бұл аймақтарға тән климат – қатты континентальды. Морфометриялық және гидрологиялық ерекшеліктеріне байланысты су қоймасы үш аймаққа бөлінеді: таулы, таулы-аңғарлы және көлді-өзенді [2]. Таулы терең сулы бөлік. Бұл аймақ бөгеттен Нарым кеңеюіне дейін созылады және солтүстігінде Алтай тауларының, оңтүстігінде Қалба жоталарының шектелген бөлігін қамтиды. Төменгі бедері мен жағалауы күрделі, су жинау желісі жақсы дамыған, шамамен 40 шағын тау өзендері мен бұлақтардан тұрады. Ең ірісі – Бұқтырма өзені, ол жылдық су ағысының 40%-ын қамтамасыз етеді. Бұл аймақтағы шығанақтар негізінен терең сулы, бірақ литораль нашар дамыған: 4 м тереңдікке дейінгі аумақ 14%, ал 4-10 м аралығындағы аумақ 13,5% құрайды. Таулы-аңғарлы бөлік. Бұл бөлік таулы-дала және ішінара шөлейтті-дала аймақтарын кесіп өтеді, Нарым кеңеюін қоса алғанда, ұзындығы шамамен 105 км, ені 2-9 км аралығында, ал ең терең жері – 37 м. Жағалауы аз тілімделген, түбі қарапайым. Оң жағалауы тік, тасты, сол жағалауы Қызылқұм құмдары мен Қалба жоталарының етегіне жақын, құмды әрі еңіс. 10 м тереңдікке дейінгі аймақ жалпы аумақтың 31%-ын құрайды. Көлді-өзенді бөлік. Бұл аймақ шөлейтті-дала зонасында орналасқан және Қоржын мүйісінен Қазнаков өткеліне дейінгі бөлікті қамтиды. Мұнда жағалаулар көбінесе еңіс, ал Жайсаң қазаншұңқырының солтүстік-батысында ауданы 20 мың гектарға дейін жететін Торанғы атты таяз шығанақ орналасқан. Бұл аймаққа толық ағынды Күршім және Буконь өзендері құйылып, жалпы ауданы шамамен 30 мың гектар болатын Күршім-Буконь жайылмаларын құрайды. 2006 жылғы 17 наурыздағы №558 Шығыс Қазақстан облысы әкімдігінің қаулысына сәйкес, Бұқтырма су қоймасында 19 балық шаруашылығы учаскесі бекітілген. Бұл шаралар су биологиялық ресурстарын тиімді пайдалану және аймақтың экологиялық тепе-теңдігін сақтау үшін маңызды.

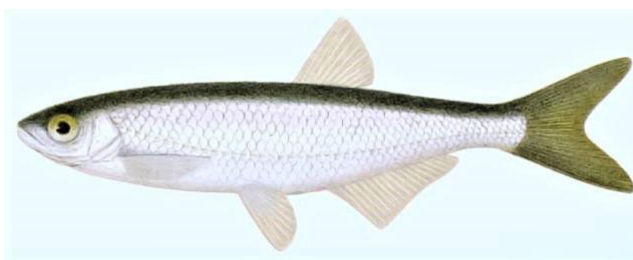
Тұқы тұқымдас балықтардың негізгі биологиялық көрсеткіштері.

Табан балық (*Abramis brama*) Бұқтырма су қоймасында табан балық барлық акватория мен түрлі биотоптарда таралған. Оның ең жоғары шоғырлануы барлық маусымда Зайсан көлінде байқалады. Табанның максималды ұзындығы 70 см-ге (күйрық қанатынсыз) жетуі мүмкін, алайда әдетте оның ұзындығы 45 см-ден, салмағы 3 кг-нан аспайды. Көптеген су айдындарында табанның жасы 12–15 жылдан аспайды [3].

Сур.1 – Табан балық (*Abramis brama*)

Табан *Abramis brama* (Linnaeus) су айдынындағы негізгі кәсіпшілік түрі. 2022 жылы аулау кезінде шекті жас мөлшері 13 жасты құрады, дененің максималды ұзындығы 44 см және салмағы 1891г. ағымдағы жылдың аулауында дене ұзындығы 15,5-28 см болатын 4-6 жастағы балықтар басым болды, бұл жалпы аулаудың 76% құрады. Зерттеу аулауында дене ұзындығының орташа көрсеткіші 262 г салмақта 22,1 см болды.

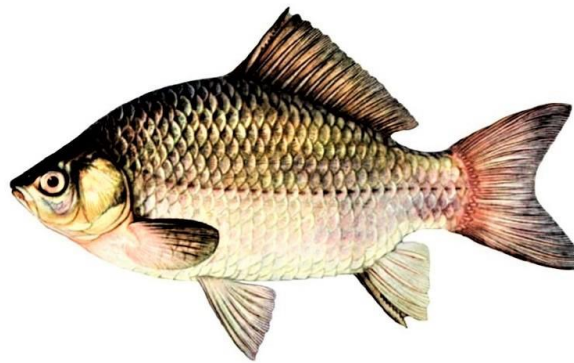
Аққайран (*Leuciscus idus*). Ертіс бассейнінде аққайранның *Leuciscus idus idus* типтік түршесі кездеседі. Шығыс Қазақстанда ол барлық су қоймаларында мекендейді, сонымен қатар Язевое көлінде де бар. Аққайранның денесі орташа ұзартылған. Құрсақ жүзбеқанаттарынан кейінгі іш жағы бүйірден қысыңқы. Аузы қысық, түпкі, кішігірім. Басы кішкентай, маңдайы дөңес. Арқа жүзбеқанаты кесілген. Аналь жүзбеқанаты кесілген немесе сәл ойық. Қабыршағы ірі және жақсы көрінетін, бүйір сызығында 55–61 қабыршақ бар [3].

Сур.2 – Аққайран (*Leuciscus idus*)

Аққайран *Leuciscus idus* (Linnaeus) – жергілікті түр су қойманың көл-өзен бөлігінде, көктемгі уылдырық шашу кезеңінде ғана айтарлықтай концентрацияға жетеді. 2022 жылы ғылыми-зерттеу жұмыстарында аққайранның максималды жасы 6 жас дене ұзындығы 36 см және салмағы 980 г болды.

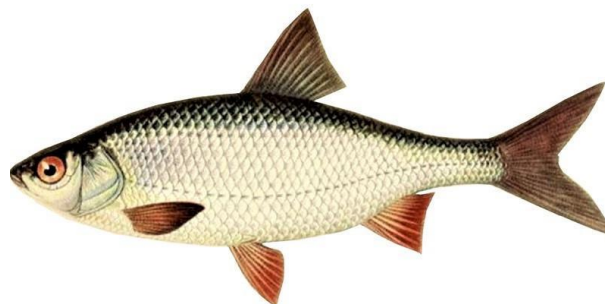
Күміс мөңке (*Carassius gibelio*) Күміс мөңкені кәдімгі мөңкеден (*Carassius carassius*) дене тұрқының аласалығымен және арқа жүзбеқанатының аздап ойыс сыртқы шетімен ажыратуға болады. Денесінің түсі күміс түстен күміс-алтын түске, кейде күміс-қоңыр түске дейін өзгеруі мүмкін. Қара құрсақ – күміс мөңкенің ерекше белгілерінің бірі. Қазақстан су қоймаларында күміс мөңке ұзындығы 38 см-ге, салмағы 2 кг-ға дейін жетуі мүмкін. Шұлбі су қоймасында ұзындығы 17-ден 23 см-ге дейінгі дарақтар 190-450 г шамасында болған. Зайсан көлінде және Бұқтырма су қоймасында күміс мөңке популяциясы аналық дарақтардан тұрады, ал еркектер өте сирек кездеседі. Жыныстық жетілуге 3–4 жылда жетеді. Уылдырық шашу мамырдың соңында немесе маусымның басында +15°C-тан жоғары температурада басталып, шілде-тамыз айларына дейін созылады. Уылдырықтың төгілу мерзімі порциялы болуына байланысты әртүрлі. Уылдырық жағалау өсімдіктеріне, қамыс тамырларына және балдырларға төгіледі. Өнімділігі 350 мың уылдырыққа дейін жетеді [3].

Сур.3 – Күміс мөңке (*Carassius gibelio*)

Күміс мөңке (*Carassius gibelio*) - кәсіпшілік жергілікті түр. 2022 жылы аулауға 2 жастан 8 жасқа дейінгі балықтары кездесті (10 кесте). Дене ұзындығының орташа көрсеткіштері - 25,3 см, ал массасы – 765,3 г. Фультонның тамақтану индексі 3,3-тен 4,3-ке дейін болды, орташа су қоймасы 3,6 құрайды.

Торта (*Rutilus rutilus*) Тортаның денесі орташа биіктікте және бүйірінен қысыңқы (сурет 6). Қабыршақтары қабаттасқан, бүйір сызығында 50-ден аз қабыршақ бар. Басы кішкентай, аузы шеткі немесе жартылай төмен орналасқан. Арқасы жасылдау немесе көгілдір реңкті қара түсті. Бүйірі мен құрсағы күмістей жылтыр. Арқа және құйрық жүзбеқанаттары сұр, кейде қызғылт реңкті, қалған жүзбеқанаттары сарғыш немесе қызыл түсті. Көздің қасаң қабығы сары, қызыл дақпен ерекшеленеді – бұл тортаға тән белгі. Торта табан балықпен гибридтеле алады, мұндай гибридтер сыртқы келбеті бойынша табанға ұқсас, бірақ дене көлемі кіші және аналь жүзбеқанатының сәулелері аз. Бұқтырма және Өскемен су қоймаларында торта ұзындығы 44 см-ге (құйрықсыз) дейін, ал салмағы 800 г дейін жетеді [3].

Сур.4 – Торта (*Rutilus rutilus*)

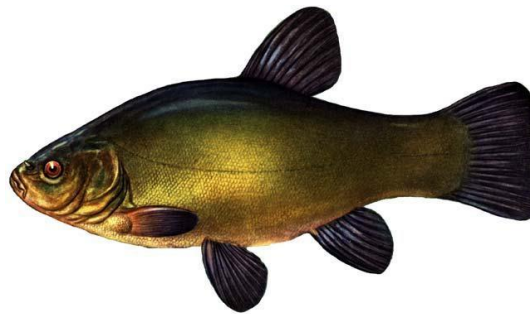
Торта *Rutilus rutilus* (Linnaeus) – Бұқтырма су қоймасындағы ең көп таралған балық түрлерінің бірі. 2022 жылғы аулаудағы тортаның максималды жасы 7 жыл болды, дене ұзындығы 26,5 см және салмағы 425 г. Орташа ұзындық көрсеткіштері 17 см және массасы 112,1 г болды. Өткен жылмен салыстырғанда дене ұзындығы мен салмағының орташа көрсеткіштері бір деңгейде. Фультонның индексі 1,91-ден 2,14-ке дейін болды және орташа есеппен 1,95 құрады. АЖҚ 16,94 мыңнан 31,99 мың уылдырыққа орташа есеппен 26,97 мыңды құрады.

Оңғақ (*Tinca tinca*) Оңғақ– айрықша белгілері бар, оңай танылатын балық. Денесі қысқа, толық және биік, қалың шырыш қабатымен жабылған. Басының ұзындығы дене биіктігінен кіші, құйрық сабағы биік және қысқа. Барлық жүзбеқанаттары дөңгелек, қалың және өткір шеттері жоқ. Құйрық жүзбеқанаты кесіксіз. Аталық балықтарды аналықтарынан құрсақ жүзбеқанаттарының сыртқы қалыңдау сәулелері арқылы ажыратуға болады. Қабыршақтары ұсақ және терең орналасқан, бүйір сызығында 96-дан 112-ге дейін қабыршақ бар. Аузы кіші, жоғары бағытталған, бұрыштарында бір-бір қысқа мұртша бар [3].

Оңғақтың «линь» деген атауы оның судан шығарылғанда түсін өзгерту қабілетіне байланысты. Оның түсі мекендейтін ортасына байланысты әртүрлі реңктерде болуы мүмкін,

бірақ әдетте біркелкі. Арқасы қара-жасыл, бүйірлері қоңыр, жасыл-қоңыр немесе жасыл-сары, алтын реңкті. Жүзбеқанаттары қара түсті, ал көздің қабығы қызыл [4].

Сур.5– Оңғақ (*Tinca tinca*)

Оңғақ *Tinca tinca* – құнды бентофаг, белгілі бір биотоптардың мекендеушісі, оның су қоймасында айтарлықтай саны жоқ, бірақ ағымдағы жылы таулы аймақтарда алдыңғы жылдармен салыстырғанда максималды ұзындығы 34 см және массасы 905 г болатын 32 дана қара балық тіркелді, ал минималды ұзындығы 19 см, салмағы 176 г. Орташа дене ұзындығы 26 см, орташа салмағы 465,5 г. Фультон бойынша қондылығы 2,31-2,83 аралығында өзгерді, орташа мәні.

Кесте 1

Бұқтырма су қоймасындағы тұқы тұқымдас балықтардың негізгі көрсеткіштер

Балық түрі	2022жылғы максималды көрсеткіштері	Басым жастағы топтар	Орташа көрсеткіштері	Фультон индексі
Табан <i>Abramis brama</i>	Жасы: 13 жыл, Ұзындығы: 44 см, Салмағы: 1891 г	Жасы: 4-6 жыл, Ұзындығы: 15,5-28 см (аулаудың 76%)	Ұзындығы: 22,1 см, Салмағы: 262 г	-
Аққайран <i>Leuciscus idus</i>	Жасы: 6 жыл, Ұзындығы: 36 см, Салмағы: 980 г	Көктемгі уылдырық шашу кезінде концентрацияланады	-	-
Күміс мөңке (<i>Carassius gibelio</i>)	Жасы: 2-8 жыл	-	Ұзындығы: 25,3 см, Салмағы: 765,3 г	3,3-тен 4,3-ке дейін (орташа: 3,6)
Торта <i>Rutilus rutilus</i>	Жасы: 7 жыл, Ұзындығы: 26,5 см, Салмағы: 425 г	-	Ұзындығы: 17 см, Салмағы: 112,1 г	1,91-ден 2,14-ке дейін (орташа: 1,95)
Оңғақ <i>Tinca tinca</i>	Ұзындығы: 34 см, Салмағы: 905 г	-	Ұзындығы: 26 см, Салмағы: 465,5 г	2,31-ден 2,83-ке дейін (орташа: 2,57)

Қорытынды

Бұқтырма су қоймасындағы тұқы тұқымдас (Cyprinidae) балық популяцияларының құрылымы баяу өзгертін, тұрақты жүйе ретінде сипатталады, бұл оларды орнықты даму көрсеткіші ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Су деңгейінің көтерілуі балықтардың көбею аймақтарының және азықтану алаңдарының тиімділігін арттырды. Бұқтырма су қоймасының балық популяциясы Жайсан көлімен салыстырғанда жақсырақ жағдайда, себебі ол су деңгейінің төмендеуіне байланысты күрделі дағдарыстарды азырақ өткерді. Соңғы жылдары балық түрлерінің құрамында жергілікті түрлердің маңыздылығы біршама артты, ал жалпы түрлік теңгерім байқалды.

Кәсіптік балық түрлерінің популяциялық құрылымы тұрақтылықты көрсетуде, орта жастағы даралар басым. Бұл деректер жақын болашақта Бұқтырма су қоймасының аулау лимиттерін қазіргі деңгейде сақтауға мүмкіндік береді. Көптеген жылдар бойы негізгі кәсіптік түрлердің қоры алаңдаушылық тудырмаған, өйткені барлық жас топтары теңгерімді көрсетеді, ал аулау көлемі табиғи толықтырудан аспайды

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Асылбекова С.Ж., Куликов Е.В. Интродукция рыб и водных беспозвоночных в водоемы Казахстана: результаты и перспективы // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Рыбное хозяйство. – 2016. – №3. – С. 16–29.
2. Куликов Е.В. Закономерности формирования ихтиофауны Бухтарминского водохранилища и пути оптимизации использования рыбных ресурсов: автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Тюмень, 2007. – 23 с.
3. Прокопов К.П., Тагаев Д.А. Рыбы Восточного Казахстана: монография. – Усть-Каменогорск: Берел ВКГУ, 2016. – 87 с.
4. Красная книга Республики Казахстан. Т.1: Животные. – Алматы: Ғылым, 2010. – 324 с.

ЗИЯТЫ ЖЕҢІЛ ТҮРДЕ ЗАҚЫМДАЛУЫ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТҰРМЫСТЫҚ БАҒДАРЛАУ САБАҒЫНДА ДЕРБЕСТІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Жақыпбай Балжан Мұхитқызы

7M01901-Арнайы педагогика

Магистратура 2 курс,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Аутаева Акбота Нурсултановна

АНДАТПА

Бұл мақалада зияты жеңіл түрде зақымдалған оқушылардың психологиялық-педагогикалық дамуындағы ерекшеліктер туралы айтылып және олардың әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау сабағындағы дербестігінің ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, оқушылардың оқу қызметіне, әлеуметтік бейімделуіне және дербестігіне әсер ететін факторлар талданады.

Кілт сөздер: жеңіл түрдегі зиятының зақымдалуы, әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау, дербестік, әлеуметтік бейімделу

Кіріспе. Зияты жеңіл түрде зақымдалған оқушылардың қоғамға бейімделуі әрқашан өзекті мәселе болып келген. Олардың өз бетінше өмір сүруге дайындығы олардың білім алуына, тәрбиеленуіне және қоғамға бейімделуіне жағдай жасауды талап етеді. Жеңіл ақыл-ой бұзылысы бар балалар өздерінің даму ерекшеліктеріне байланысты білім мен дағдыларды өз бетінше игере алмайды және өз бетінше қоғамға бейімделе алмайды. Қазіргі кезде еліміздегі арнайы білім беру жүйесінің басты міндеті – ерекше білім алу қажеттілігі бар балалардың әлеуметтік бейімделуі үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау сабағы осы оқушылардың өмірге бейімделуіне, дербестігін арттыруға бағытталған маңызды құрал болып табылады.

А.К.Аксенова, В.В.Воронкова, Е.Д.Худенко [1] атап өткендей, зият бұзылысы орталық жүйке жүйесінің диффузды зақымдануының нәтижесі болып табылады және танымдық қызметтің барлық түрлерінің бұзылуымен сипатталады. Бұл балаларда қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау, кеңістіктік қатынастар және сөйлеу сияқты психикалық процестердің бұзылуы байқалады. Оларда оқу қызметіне қажетті негіздер қалыптаспаған. Эмоционалды сфераның дамуы өте баяу жүреді. Оларда қарапайым өзіне қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыруда қиындықтар туындайды. Жеңіл ақыл-ойы бұзылысы бар оқушылардың мотивациялық және танымдық сферасының айқын жетіспеушілігі олардың төмен өнімділігіне және білім мен дағдыларды игерудегі қиындықтарына әкеледі. Сондықтан мұндай балалармен жұмыс істеу кезінде олардың психофизиологиялық ерекшеліктерін, жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, оқу процесін ерекше ұйымдастыру қажет.

А.К.Аксенова, В. В. Воронкова, Е. Д. Худенко [1] атап өткендей, ақыл-ой дамуындағы ауытқулары бар балаларда сөйлеу дамуының кешеуілдеуі байқалады. Ауытқудың ауырлығына байланысты сөйлеу дамуының қарқыны да баяулайды. Балалар сөздердің мағынасын дұрыс түсінбейді, олардың арасындағы айырмашылықты ажырата алмайды. Мысалы, олар дыбыстары ұқсас сөздерді ажырата алмайды, сонымен қатар сөздердің абстрактілі мағынасын түсінбейді. Фонематикалық естудің бұзылысы, сөздік қорының шектеулі болуы т.б.

Жеңіл ақыл-ой бұзылысы бар оқушылардың мотивациялық және танымдық сферасының айқын жетіспеушілігі олардың төмен өнімділігіне және білім мен дағдыларды игерудегі қиындықтарына әкеледі. Сондықтан мұндай балалармен жұмыс істеу кезінде олардың психофизиологиялық ерекшеліктерін, жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, оқу процесін ерекше ұйымдастыру қажет. Бұл категориядағы оқушылардың ойлау қабілеті қалыпты балаларға

қарағанда ерекшеленеді. Олар себеп-салдарлық байланыстарды орната алмайды, заттардың маңызды белгілерін анықтауда қиналады, салыстыру және бөлшектеу операцияларын орындауда қиындықтарға тап болады.

Жеңіл ақыл-ой бұзылысы бар балаларда ойлаудың реттеуші функциясы әлсіз дамыған, яғни олар нұсқауларды орындауда қиналады немесе жоспарсыз әрекет етеді. Мұндай оқушылардың зейіні тұрақсыз, ауысу қарқыны баяу болады. Ынтаның болмауы және ерік-жігердің әлсіздігі салдарынан ерікті зейін бұзылады. Олар ақпаратты ұзақ уақыт есте сақтауда қиналады, қабылдау процесі толық емес болады. Қоршаған орта туралы түсініктері дәл емес, фрагментті болып келеді. Олардың эмоцияларын басқару қиынға соғады, импульсивті әрекеттерге бейім. Моторикасы дамымаған, қозғалыстарын үйлестіруде қиналады. Бұл ерекшеліктер оқушылардың оқу процесіне қатысуын қиындатады және өз бетінше білім алуына кедергі келтіреді. Сондықтан мұндай оқушылармен жұмыс істеу кезінде олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, арнайы түзету шараларын жүргізу қажет. [2]

Әлеуметтік тұрмыстық бағдарлау сабағы – бұл мектептерде немесе оқу орындарында оқушыларға әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды үйрететін пән. Бұл пән оқушылардың әлеуметтік ортада өзін-өзі дұрыс ұстай білуін, күнделікті өмірді ұйымдастыру мен басқару дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Әлеуметтік тұрмыстық бағдарлау сабағының *мақсаты* – оқушыларды өмірдің әртүрлі салаларында табысты болуға даярлау. Оқушылардың бойында қоғамға, мәдениетке және әлеуметтік нормаларға бейімделуге, тұрмыстық дағдыларды меңгеруге, сондай-ақ әлеуметтік қарым-қатынастарды дұрыс ұйымдастыруға мүмкіндік беретін білім мен дағдыларды қалыптастыру.

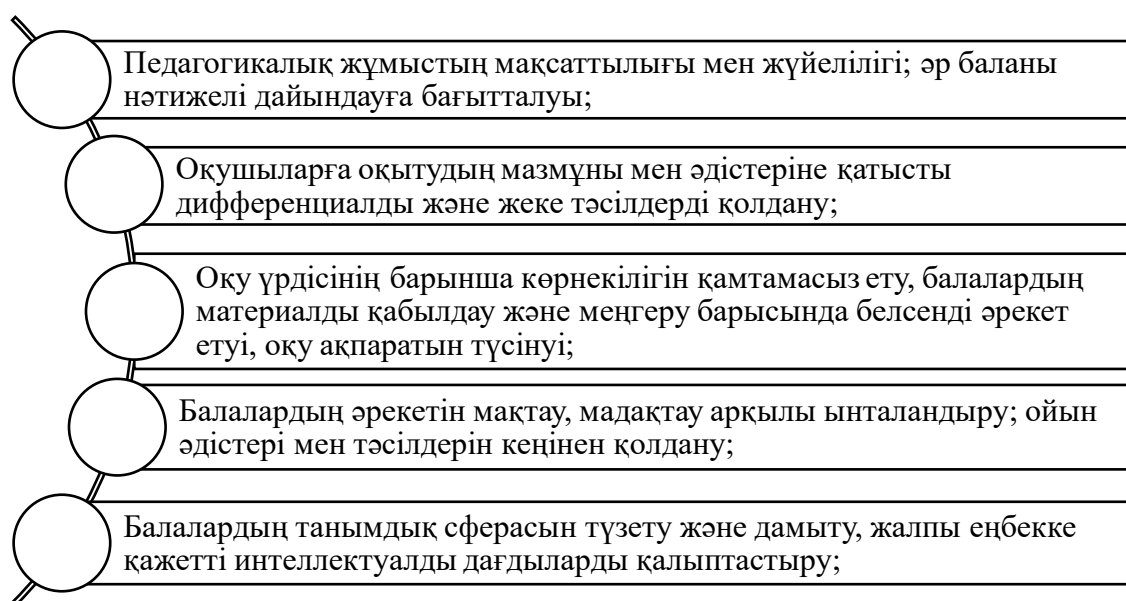
Әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау сабағындағы *оқушының дербестігі* дегеніміз – оқушының өз бетінше тапсырмаларды орындауы, шешім қабылдауы және өзінің әрекеттеріне жауап беруі. Зияты жеңіл түрде зақымдалған оқушылар үшін бұл процесс қиынға соғуы мүмкін. Олардың дербестігінің ерекшеліктері мыналар:

- Бастапқы кезеңде қолдауды қажет ету: Жаңа тапсырмаларды орындау үшін мұғалімнің көмегіне және нұсқауларына мұқтаж болады.
- Кішігірім тапсырмалардан бастау: Үлкен тапсырманы бірнеше кішігірім тапсырмаларға бөлу арқылы оқушының жетістікке деген сенімін арттыруға болады.
- Оң кері байланыстың маңыздылығы: Әрбір тапсырманы орындағаннан кейін оқушыны мақтау және оның жетістіктерін атап өту қажет.
- Жеке жұмысқа баса назар аудару: Топтық жұмыспен қатар, оқушыға жеке жұмыс істеуге мүмкіндік беру керек.
- Түрлі оқыту әдістерін қолдану: Ойындар, практикалық жаттығулар, көрнекі құралдар оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді.

Оқушы өзіне және жақындарына үй жағдайында қызмет көрсете алуы керек, яғни жеке гигиенаны сақтау, тамақ дайындау, үйге, киімге, аяқ киімге және басқа да тұрмыстық заттарға күтім жасау сияқты салалардағы білім мен дағдыларды меңгеруі тиіс. Бұл дағдыларды меңгеру оқушының дербестігі мен жауапкершілік сезімін қалыптастыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде ересек өмірге сәтті бейімделудің негізі болып табылады. Медициналық көмек қажет болған жағдайда балалар дәріхана, емхана, жедел жәрдем сияқты медициналық мекемелерге қашан және қайда жүгіну керектігін білуі тиіс. Сәтті және бақытты өмір сүру үшін адам өзіне күтім жасаудың негіздерін ғана емес, сонымен қатар ақша, табыс, бюджет және бос уақытты тиімді пайдалану сияқты экономикалық-тұрмыстық мәселелерді де түсінуі қажет.

Оқушылардың әлеуметтік бейімделуіне ықпал ететін маңызды шарттардың бірі – оларда коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру: ойларын байланыстырып және логикалық түрде жеткізу, сұрақтарды, өтініштерді, көмек ұсыныстарын дұрыс қалыптастыру, жауапты мұқият тыңдау, жауап, қызмет үшін алғыс айту, әңгімеде кезекті сақтау.

Әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлану сабағында оқушылардың дербестігін қалыптастыру алгоритмі:

1-сурет. Әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлануы сабағында оқушының дербестігін қалыптастыру алгоритмі

Мақсатқа жету үшін оқушыларда мыналарды қалыптастыру бойынша негізгі міндеттерді шешу қажет:

- Тұрмыстық еңбек туралы білімдер мен дағдылар (жеке гигиена, тамақ дайындау, үйге, киімге, аяқ киімге және басқа да тұрмыстық заттарға күтім жасау);
- Әр түрлі кәсіпорындар мен мекемелердің (сауда, тұрмыстық қызмет, байланыс, мәдениет, медициналық көмек) қызметтерін пайдалану дағдылары;
- Экономикалық-тұрмыстық дағдылар;
- Бос уақытын ұйымдастыру дағдылары;
- Коммуникативтік дағдылар;
- Ұйымдастырушылық қасиеттер, өз күшіне және мүмкіндіктеріне сенімі [3]

Әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау сабағы оқушыларды өз бетінше өмір сүруге дайындауда маңызды рөл атқарады. Бұл сабақтың басты мақсаты – оқушылардың өз бетінше өмір сүруге қажетті дағдыларын қалыптастыру, яғни олардың дербестігін дамыту. Оқушыларға тамақ дайындау, киім-кешекке күтім жасау, үй жинау сияқты күнделікті өмірде қажетті тұрмыстық дағдылар үйретіледі. Сонымен қатар, ақшаны басқару, үнемдеу, сатып алуды жоспарлау сияқты қаржылық сауаттылық дағдылары қалыптасады. Әлеуметтік дағдыларды дамыту арқылы оқушылар қарым-қатынас жасауды, өз пікірін айтуды үйренеді. Өздігінен оқуға үйрету арқылы оқушылар ақпаратты іздеу, талдау және қолдану дағдыларын меңгереді. Түрлі жағдайларда дұрыс шешім қабылдау қабілетін дамыту арқылы оқушылар өмірлік тәжірибесін арттырады. Оқушылар өз әрекеттерінің салдарын түсініп, олар үшін жауап беруге үйрену арқылы жауапкершілікті сезінеді. Бұл барлық дағдылар оқушылардың өз бетінше өмір сүруге дайын тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Жеңіл ақыл-ойы зақымдалған оқушылардың дербестік ерекшеліктері әртүрлі болады және олар оқу мен әлеуметтік қатынастарда қиындықтарға тап болуы мүмкін. Осы оқушылардың дербестік ерекшеліктеріне байланысты маңызды аспектілерге тоқталсақ:

Когнитивтік ерекшеліктер:

Ақыл-ойдың дамуының артта қалуы: Жеңіл ақыл-ойы зақымдалған балалардың ақыл-ойы дамуы стандартты балалармен салыстырғанда баяу жүреді. Олар оқу материалын түсіну мен есте сақтау қабілеттері бойынша шектеулерге ие болуы мүмкін.

Шешім қабылдау мен ойлау: Бұл балалар күрделі мәселелерді шешуде қиындықтар туғызуы мүмкін, себебі олар абстрактылы ойлау мен логикалық байланыстарды түсінуде қиындықтарға тап болады.

Әлеуметтік-эмоционалдық ерекшеліктер:

Қарым-қатынас дағдылары: Жеңіл ақыл-ойы зақымдалған оқушылар кейде басқа балалармен дұрыс қарым-қатынас орнатуда қиындықтарға ұшырайды. Бұл оқушылардың әлеуметтік дағдылары мен эмоциялық интеллекті төмен болуы мүмкін.

Жауапкершілік сезімі: Әлеуметтік қатынастарда, оқу мен тұрмыстық міндеттерде жауапкершілік сезімінің дамуы да қиын болуы мүмкін. Олар өз іс-әрекеттерінің салдарын толық түсінбеуі мүмкін.

Қозғалыс және дене дағдылары:

Координация мен қозғалыс дағдылары: Жеңіл ақыл-ойы зақымдалған балалардың кейбіреулері дене координациясы мен қозғалыс дағдыларында қиындықтарға тап болады. Бұл балалардың спорттық немесе дене жаттығуларында қатысуы шектеулі болуы мүмкін.

Дербестік дағдылары:

Күнделікті өмір дағдылары: Жеңіл ақыл-ойы зақымдалған балаларға өзіне күтім жасау, тамақ ішу, киіну сияқты қарапайым күнделікті өмір дағдыларын меңгеру қиын болуы мүмкін.

Үй тапсырмасын орындау: Олар өз бетімен оқу тапсырмаларын орындауда, оқу материалын игеруде қиындықтарға тап болуы мүмкін, себебі ұзақ мерзімді есте сақтау мен назар аудару дағдылары дамымайды. [4]

Оқу және оқу қабілеттері:

Қиындықтар оқу барысында: Жеңіл ақыл-ойы зақымдалған оқушылардың оқу қабілеті шектеулі болуы мүмкін, бірақ кейбір жағдайларда олар оқуды жақсарту үшін арнайы әдістер мен қолдау арқылы белгілі бір деңгейде жетістікке жете алады.

Қабілеттердің дифференциациясы: Оқушылардың қабілеттері арасында әртүрлілік болуы мүмкін, сондықтан әр оқушыға жеке тәсілмен жұмыс жасау керек.

Оқушының әлеуметтік-тұрмыстық дағдыларының қалыптасу деңгейін анықтау үшін Г.Г. Зак, О.Г. Нуғаева және Н.В. Шульженко [5] әзірлеген әдістерді қолданылды

Әдістеме үш блоктан тұрады:

- Баланың өзі және қоршаған ортадағы заттар туралы білімдерін зерттеу: Мұнда ақыл-ой дамуындағы ауытқулары бар оқушылар жақын маңдағы заттарды атауы, белгілі бір тақырыптар бойынша білімдерін көрсетуі керек.

- Қозғалыс сферасының дамуын зерттеу (ұсақ моторика): Бұл блокта оқушылардың түймелерді істегішпен бекіту және ажырату, сыдырманы ашу және жабу сияқты дағдылары тексеріледі.

- Әлеуметтік-тұрмыстық дағдылардың қалыптасу деңгейін зерттеу: Бұл блокта бақылау әдісі қолданылады. Балалардың күнделікті өмірдегі қарапайым әрекеттерді орындау дағдылары бағаланады. Үш топтағы дағдылар бағаланады (1-қосымша). Әр тапсырманы орындау 0-ден 5 баллға дейін бағаланады.

Бірінші блок – баланың өзі және қоршаған ортадағы заттар туралы білімін зерттеу. Бұл блокта интеллектуалды дамуында кемістігі бар оқушылар жақын маңдағы заттарды олардың атауларымен сәйкестендіріп, белгілі бір тақырыптар бойынша білімдерін көрсетуі керек.

Екінші блок – қимыл-қозғалыс сферасының (ұсақ моторика) дамуын зерттеу. Ұсақ моториканы зерттеу үшін оқушылардың «липучканы», сыдырманы, түймені бекітіп, шешу дағдылары тексеріледі.

Үшінші блок – әлеуметтік-тұрмыстық дағдылардың қалыптасуын зерттеу. Мұнда күнделікті өмірде бақылау әдісі қолданылып, балалардың қолжетімді қарапайым әлеуметтік-тұрмыстық әрекеттерді орындау дағдылары туралы мәліметтер жазылып алынады. Әр тапсырманың орындалуы баллмен бағаланады:

0 балл	дағды жоқ, барлық әрекетті ересек адам өзі орындайды;
--------	---

1 балл	дағды жоқ, бірақ оқушы ересек адаммен бірге жұмыс істеуге тырысады немесе белгілі бір дағдыны көрсету үшін онымен ынтымақтасады.
2 балл	дағдыны меңгеру ересек адаммен бірге, орындалады, әрбір әрекетке қадамдық нұсқау немесе түсініктеме беріледі;
3 балл	дағдыны ересек адамның азғантай көмегімен орындайды (мысалы, педагог оқушымен бірге әрекетті бастайды, ал оқушы оны өз бетінше жалғастырып аяқтайды немесе мысалы, оқушы киімін киеді, ал ересек адам оны түзетеді);
4 балл	оқушыда дағды қалыптасқан, бірақ ол оны жағдайға байланысты қолданады, яғни оған белгілі бір дағдыны қашан және қалай қолдану керектігі туралы үнемі нұсқау қажет;
5 балл	дағды кез келген жағдайда еске салмай-ақ өз бетінше орындау деңгейіне жеткен.

Кесте 1. Әлеуметтік-тұрмыстық дағдылардың қалыптасу деңгейін бағалау критерийлері

Г.Г.Зак, О.Г. Нуғаева, Н.В. Шульженко [5] әзірлеген әдістеме жеңіл ақыл-ой бұзылысы бар оқушылардың әлеуметтік-тұрмыстық дағдыларының қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдістеме үш блоктан тұрады және бақылау, әңгімелесу және балалардың іс-әрекет өнімдерін талдау әдістерін қолданады.

Бақылау, әңгімелесу және балалардың іс-әрекет өнімдерін талдау — бұл педагогикалық диагностикада қолданылатын негізгі әдістердің бірі. Бұл әдістердің әрқайсысы балалардың даму деңгейін, олардың жеке ерекшеліктерін және әлеуметтік тұрғыдан бейімделу деңгейін анықтауға көмектеседі.

1. Бақылау — бұл бала мен оның әрекеттері, мінез-құлқы туралы ақпарат жинаудың негізгі әдісі. Бақылау барысында педагог балаға ешқандай қысым көрсетпей, табиғи жағдайда әрекет етуіне мүмкіндік береді. Бұл әдіс балалардың өзара қарым-қатынасын, әлеуметтік дағдыларын, мінез-құлқындағы ерекшеліктерін зерттеу үшін қолданылады.

Пайдалану мақсаты: Баланың оқу мен ойын іс-әрекетінде әрекеттері мен дағдыларын бақылау. Баланың қоршаған ортамен қарым-қатынасы мен өзара әрекеттесуін анықтау. Жеке қасиеттер мен қызығушылықтарды білу (қорқақтық, батылдық, әлеуметтік белсенділік және т.б.). Жүзеге асыру әдістері: жалпы бақылау – бала әрекет ететін ортада оның жалпы мінез-құлқын бақылау. Нақты бақылау – белгілі бір жағдайды, мысалы, сабақта немесе ойын кезінде, бақылау.

2. Әңгімелесу — бұл балаға қатысты мәліметтерді жинаудың тиімді әдістерінің бірі. Әңгімелесу барысында тәрбиеші немесе психолог баламен тілдесіп, оның ойларын, пікірлерін, қызығушылықтарын және сезімдерін түсінеді. Әңгімелесу балаға өз пікірін еркін жеткізуге мүмкіндік береді, бұл оның ішкі әлемін түсінуге көмектеседі.

Пайдалану мақсаты: Балаға қатысты пікірлер мен сезімдерді ашып көрсету. Бала туралы қосымша ақпарат алу (бала тәрбиесіндегі қиындықтар, әлеуметтік бейімделу және т.б.). Бала мен ересектер арасындағы өзара қарым-қатынастарды бағалау. Жүзеге асыру әдістері: Тікелей әңгімелесу – мұғалім мен бала арасындағы диалог, сұрақ-жауап әдісі арқылы ақпарат алу. Сұхбаттасу – балаға белгілі бір сұрақтарды қою арқылы оның ойлау процесін бақылау.

3. Балалардың іс-әрекет өнімдерін талдау — бұл балалардың жасаған шығармашылық жұмыстарының, суреттерінің, ойындарының, жазбаларының немесе басқа да іс-әрекет нәтижелерін зерттеу арқылы олардың даму деңгейі мен ерекшеліктерін бағалау. Бұл әдіс бала туралы нақты ақпарат береді, өйткені баланың іс-әрекеті оның ішкі дүниесін, ойлау, эмоциялар мен шығармашылық қабілеттерін көрсетеді. *Пайдалану мақсаты:* Баланың танымдық қабілеттерін (ақыл-ой даму деңгейі) анықтау. Эмоциялық жағдайы мен өзін-өзі тану деңгейін бағалау. Бала жасаған өнім арқылы оның шығармашылық ойлауын, мәселені шешу қабілетін түсіну.

Қорытынды. Оқу процесін оңтайландыру үшін әрбір оқушының қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сәйкес жеке оқу жоспарларын әзірлеп, компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақталар, аудио және бейне материалдар сияқты арнайы оқыту құралдарын қолдану маңызды. Оқушының отбасымен тығыз байланыс орнатып, оның үйдегі оқуына қолдау көрсету де тиімді. Зияты жеңіл түрде зақымдалған оқушылардың дербестігі ерекшеліктерін ескере отырып, олардың өмірге бейімделуіне және қоғамға толыққанды адам ретінде енуіне ықпал етуіміз керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Аксенова, А. К. Внедрение коррекционно-развивающих технологий в систему работы учителей коррекционных школ-интернатов, детских домов. Модуль № 2, учебно-методический комплект / А. К. Аксенова,
2. Бойкачев, О.Л. Социально-трудовая адаптация детей с интеллектуальной недостаточностью / О.Л. Бойкачев, Н.А. Агеенко // Дефектология. - 2003. - № 4. - С. 68-83.
3. Воронкова В.В. Социально -бытовая ориентировка учащихся 5-9 классов в специальной (коррекционной) общеобразовательной школе VIII вида. Пособие для учителя / В.В. Воронкова. - М.: Владос, 2016. - С.47
4. Гладкая, В.В. Социальная адаптация: педагогическая диагностика как основа планирования обучения детей с легкой интеллектуальной недостаточностью в области социальнобытовой ориентировки / - 2009. - № 6. - С. 47-51.
5. Зак, Г.Г. Методика обследования социально-бытовых навыков у детей младшего дошкольного возраста с умеренной и тяжелой умственной отсталостью / Г.Г. Зак, О.Г. Нугаевой, Н.В. Шульженко // Специальное образование. – 2014. – № 3. – С. 25-31.

“Международный научный журнал АКАДЕМИК”

№ 2 (259), 2024 г.

НОЯБРЬ, 2024 г.

В авторской редакции
мнение авторов может не совпадать с позицией редакции

Международный научный журнал "Академик". Юридический адрес:
М02Е6В9, Республика Казахстан, г.Караганда

Свидетельство о регистрации в СМИ: KZ12VPY00034539 от 14 апреля 2021 г.
Журнал зарегистрирован в комитете информации, министерства информации и
общественного развития Республики Казахстан, регистрационный
номер: KZ12VPY00034539

Web-сайт: www.journal-academic.com

E-mail: info@journal-academic.com

